Гульнар Зиятдинова

Майыс ягъмуры сепелегенде

Икяелер ве повестьлер

И. Гаспринский адына Медиамеркез
Симферополь
2019

УДК 821(=512.19)
ББК 84(Крмтат)
З-66

Одобрено Консультативным советом по изданию литературы на родных языках при поддержке Государственного комитета по делам межнациональных отношений и депортированных граждан Республики Крым. Издано за счёт средств бюджета Республики Крым

З-66 **Зиятдинова Г.**
Майыс ягъмуры сепелегенде : *икяелер ве повестьлер.* — Симферополь: КъДж ДММ «И. Гаспринский адына Медиамеркез», 2019. — 168 с.

УДК 821(=512.19)
ББК 84(Крмтат)
ISBN 978-5-6042974-2-1

Мезкюр джыйынтыкъкъа Гульнар Зиядинованынъ чешит йыллар девамында яраткъан икяелери ве повестьлери кирсетильдилер. Муэллифнинъ бу биринджи китабыдыр. Мында эр шей: яшайыш, севги, сюргюнлик, ватангъа асретлик ве халкънынъ кедери айдынлатыла. Умют этемиз ки, бу китап окъуйыджыларнынъ такъдирини къазанаджакътыр.

З-66 **Зиятдинова Г.**
Когда идёт майский дождь : *рассказы и повести.* — Симферополь: ГАУ РК «Медиацентр им. И. Гаспринского», 2019. — 168 с.

УДК 821(=512.19)
ББК 84(Крмтат)
ISBN 978-5-6042974-2-1

В книге собраны в разные годы написанные рассказы и повести. Это первая книга автора. В ней есть всё: жизнь, любовь, депортация, тоска по родине и боль народа. Надеемся, что эта книга вызовет живой интерес у широкого круга читателей.

ISBN 978-5-6042974-2-1

Кириш сёз

Гульнар Зиядинова чокъ йыллардан берли иджат эткен муэллифлерден биридир. О, бутюн анълы омюри девамында «Ленин байрагъы», сонъра «Янъы дюнья» редакцияларында чалышты ве айны вакъытта бедиий язувнен мешгъуль олды. Онынъ «Янъгъызлыкъ», «Къабаатлав» киби повестьлери, «Омюр девам эте», «Майыс ягъмуры сепелегенде», «Эвиме беля кельди», «Акъкъулар», «Кечильмейджек учурым» киби онларнен икяелери чешит йылларда «Йылдыз» меджмуасында, «Ленин байрагъы», «Янъы дюнья» газеталарында дердж олунып, окъуйыджылар тарафындан мусбет къаршыландылар.

Зиядинованынъ фельсефий, лирик рухунда язылгъан эсерлеринде инсан характериндеки къарма-къаршылыкълар, аиледе, коллективде, озьара мунасебетлерде расткельген зыддиетлер, тербие, севги меселелери меракълы, озьгюн суретте тасвир этильгендир.

Гульнарнынъ озь язув услюби, къадынларгъа хас незакетлиликнен тасвирлев хусусиети бардыр. Онынъ эсерлери окъуйыджыларымыз тарафындан бегенилип окъуладжагъына эминим. Олар эдебиятымызгъа майыс ягъмуры киби бир тазелик кетиреджегине шубеленмейим.

Аблязиз Велиев.

ОМЮР ДЕВАМ ЭТЕ

(Икяе)

Дерслер битти. Студентлернинъ чокъусы къайттылар. Лиля ашыкъмады. О, дефтерлерини дипломатына къойды ве кузьгючигине бакъып, сачларыны тюзете башлады.

— Лиль, берчи мен де озюме бакъайым, — деди Гульсара онынъ кузьгюсини истеп.

— Шимди, — деди о. Лякин онынъ кузьгюге бакъып, ашыкъмай тюзенгенине сабыры чыдамагъан досту даянамады: — Сен ойле безенесинъ, санки дерсинъ клиникагъа дегиль де, кимнендир корюшмеге кетесинъ.

— Безенсем не олгъан экен?

— Бир шей де. Эшитесинъми, юрь Медениет сарайына барайыкъ, анда бугунъ вахтанговлыларнен корюшюв оладжакъ, — деди бирден Гульсара.

— Сен билесинъ де, бугунъ мен клиникада невбетчим, — деп джевапланды онъа Лиля, озюнинъ севимли артистлеринен барып корюшмеге пек истесе де. Чюнки Вахтангов адына театрни о пек севе ве Москва театрлеринден эписинден зияде оны бегене эди. Эльбет, Гульсара да буны биле эди.

— Невбетчилик къачмаз. Корюшюв исе эр кунь олмай. Барсакъ яхшы олур эди. Бир прогул ичюн сени иштен къувмазлар. — Достунынъ бу сёзлерге къанмагъаныны корьген Гульсара тазыйыкъны эп арттырды:

— Хастаханелерде шимди хастабакъыджы къадынлар етишмей, сенинъ киби ишкир хастабакъыджыны исе чыракънен къыдырсалар тапалмазлар, не къоркъасынъ. Сонъ даа, мен сени анълап оламайым, озюнънинъ севген мешур артистлеринъни барып корьмемек, бу яры омюринъни гъайып этмек демек! — о, шай да ири козьлерини даа зияде керди ве таадджиплении Лилягъа бакъты.

— Сен исе невбетчим, невбетчим дей бересинъ, — деп зытына тиймеге тырышты.

— Джаным, Аллах разы олсун, ялварма. Барып оламайым, весселям! — деди о къатиетле. — Мени хасталар беклейлер. Зекие аптени ярын операция япаджакълар, манъа анда, иште булунмакъ керек. — О, сесини бираз йымшатты ве, — операцияны профессор Якъубов япаджакъ, — деп къошты.

— О даа насыл Зекие апте? — деп сорады Гульсара тарсыкъып.

— Унуттынъмы ёкъса, бель кемиги къыйышувы иле бизим хастаханеге тюшкен къадын акъкъында айткъан эдим де санъа.

— Эльбет, эльбет, хатырладым. Насыл о шимди?

— Даяна. Лякин вазиети хавфлы, мытлакъа операция япылмакъ керек. Озю де буны анълай, — деди къыз кокюс кечирип. — Билесинъми, адам бутюн омюр бою чалышып кельген ве апансыздан бойле дерт: ишке ярамаюв. Бунъа алышмакъ къыйындыр. Мен корем оны, геджелери юкъламай, чекише. Козьлерини юма, дерсинъ юкълай, амма юкълап оламай кедерлене, терен-терен кокюс кечире. Оны чешит ойлар, тюшюнджелер эзгенини билем.

— Мен санъа бакъам да, сен бахтлысынъ, омюрде озюнъе не кереклигини билесинъ. Хасталар акъкъында ойле самимиетле икяе этесинъ, гуя олардан башкъа сени ич бир шей эджанландырмай. Сен медицина институтына да озюнъ билип, анълы суретте киргенсинъдир? — деп меракъланды.

— Акъикъатен ойле, — деди Лиля башыны саллап. — Институткъа кирмез эвель, башта медицина окъув юртуна кирмеге ынтылдым.

— Озь шеэринъиздеми?

— Эльбет, Хатидже аптенинъ бир озюни къалдырмакъ истемедим. Ондан башкъа меним бу дюньяда кимсем ёкъ. Шунынъ ичюн де шеэримизде къалмакъ ниетине кельдим.

— Мен санъа шашам. Сенинъ ойле бильгинъ олатурып, орта окъув юртунда не ишинъ бар?

— Сонъ не олгъан? Мен пек гузель эмшире ола билирим.

— Сен мени анъламадынъ. Мен сенден ярамай эмшире олур эди демейим. Аксине, мен эр вакъыт сен бундан устюнсинъ, деп беллей эдим.

— Неден устюним? — Лиля онъа айретли назар ташлады.

— Сен сёзлерге итираз этме, — деди Гульсара сертейип.

— Мен итираз этмейим. — Даванынъ къызгъынлыгъындан къыз эеджанланды, янакъларында гульгули ренк пейда олды. Сонъ бираз фикирини топлап шойле деди, — бир худжур адамсынъ сен. Не унер-зенаат окъув юртларында окъугъанлар сенден, менден эксиклерми ёкъса? Зан этсем ойле дегиль.

— Эльбет, ойле дегиль, — досту бу фикирнен разы олды.

— Акъикъатны айтаджакъ олсакъ, — деди Лиля къызышып, — олардан эксери алда озь ишини яхшы бильген мутехассыслар етишип чыкъалар. Амма базылары институт битирип истисалгъа келелер де, озь ишинден бир шей чакъмайлар, эллеринден иш кельмей, лякин рехберлер огюнде озюни косьтермек ве хызмет басамагъында эп юкъарыгъа котерильмек ичюн тизлери сыдырылгъандже ялтакъланып, намус-виджданыны да джоялар. Бойлеси юксек бир вазифеге ерлеше ве шу ерге япышып пенсиягъа айдалгъандже отура. Амма ишнинъ кетишаты ичюн онынъ зерре къадар файдасы тиймей, аксине башкъаларнынъ, янъылыкъларнынъ ёлуны къапатып, ялынъыз зарар кетире. Шу байгъушнынъ баласы бир шейни анъламай ки, белинъден юкъары асыл секирип оламазсынъ. Амма ишчи адам — сербест адам, озь тапкъан къысметинен яшай.

— Э-э, Лиля Юнус къызы, сен бизде алий гъаели инсансынъ, энди фельсефеге урундынъ. Сен беллейсинъ ойлелери бир дане, эки данеми ёкъса. Олар чокълар. Меселе де бунда. Зан этсем, сен озюнънинъ эйи, инсаниетли фикирлеринънен бир шей япып оламазсынъ. Биревлер джемиет менфааты алий гъаелер ашкъына хызмет эте, биревлер исе ялынъыз озь

шахсий менфаатыны къайгъырмакъта. Иште, мени ал. Сен беллейсинъ мен медицина институтына халкъкъа хызмет этмек ичюн кирдимми? Ёкъ, асыл да ойле дегиль, — Гульсара ийлекярлыкъле кулюмсиреди. — Иште, ойле, достум. У-ф, бу лафны неге созып йибердик я биз аслы, барсын бу дюнья меселелерини башкъалары чезсин, бунъа биз баш ёргъанымыз не, — деди ахыры о йымшап.

— Сенинъ бу къыйыш бакъышларынъны, онъайтсыз фикирлеринъни асыл бегенмейим. Зан этсем, манъа курешни эвеля сенден башламакъ керек экен, — деди онъа шакъанен.

— Айды, башла, олмаса.

— Керчектен де, бош вакътымызда сеннен сиясий-тербиевий иш алып барырым, — самимиетле достуна бакъты.

— Етер, бездим бу лафтан. Сен эйиси медицина окъув юртуна киргенинъ акъкъында экяе этсе.

— Бу Гулистан медицина окъув юрту эди. Анда мен биринджи имтиандан, яни иншаадан беш алгъан эдим, сонъ химияны берип оламадым. Билет алдым, чыкъып тахтагъа формуланы яздым ве мевзу боюнджа джевап бермеге башладым. Бир арада не ичюндир токътаддым, чюнки джевабым озюме къандырыджы олып корюнмеди ве шу арада артымдан сес эшитильди: — Сиз насыл койденъсинъиз? — Бирден аркъама чевирилип бакътым. Бу имтиан къабул эткен оджалардан бири экен. Мен онъа айретли назар ташладым, догърусыны айткъанда шашмалагъанымдан суальнинъ манасыны да яхшы анъламадым. Лякин мийимде насылдыр фикир йылдырым киби ялкъ этти ве озюмнинъ: — Сиз насыл койден олсанъыз, мен де шу койден, — дегенимни дуймай къалдым. Яхшы шей олмагъаныны, яни оджагъа къабалыкъ япкъанымны шу ань анъладым, амма энди кеч эди.

Оны дикъкъатнен динълеп отургъан Гульсара бирден шакъылдап кулип йиберди:

— Сен оджагъа шай дединъ, э?

— Эльбет, шай дедим, меселе де шунда даа.

— Яман экенсинъ, акъыз, табиатынъа машалла! — деди кулькюден къатып къалгъан къыз. — Вай, джаны-ы-м, талагъым къаттырдынъ.

— Яхшы, девам этейик, неде токътадым шу мен?

— Сен оджанынъ суалине джевап бердинъ.

— Эльбет, шу джеваптан сонъ о манъа: «Сагъ олунъыз! Сизинъ джевабынъыз етерли. Мен сизни тутмайым», — деди. Одадан чыкъып кетмеге меджбур олдым. Мен къапыгъа догърулдым, имтиангъа азырлангъан къызлар артымдан меним вазиетиме аджынып къалдылар. Коридорда диван тура эди. Барып шу дивангъа отурдым. Озюмни фена дуям ве тюшюнем: «Оджанынъ суалининъ манасы не, аджеба? Асыл онынъ суалинде бир яман шей ёкътыр. Адам меним не ерден кельгенимнен меракълангъан. Мен исе онъа ойле къабалыкъ яптым». — Япкъан арекетимни талиль этерек, озюмни акъламагъа себеп къыдырдым, лякин тапып оламадым. Башымда исе: — «Ах, не ярамай шей яптым», — деген фикир эп долана бере эди. Мен даа эсимни башыма топлап етиштирмедим, янымда таныш къарыкъ сес эшитильди: «Бу ерде не отурасынъыз, Мустафаева? — Атта сескендим, онынъ яныма насыл кельгенини биле сезмедим. Сен анълагъандырсынъ эльбет, о менден имтиан къабул эткен ве манъа шу суальни берген оджа эди. Не ичюндир шашмаладым, козьлеримни онъа акъайттым ве озь-озюме: — «Мени бу вазиетке къойып, энди севинесинъ я, севин, севин...», — дедим. Лякин корем, адамнынъ юзюнде севинчке бенъзеген ич бир алямет ёкъ.

— Сиз не, менимле лакъырды этмек истемейсизми?

— Ёкъ, не ичюн... — дедим озюме келип.

— Сиз имтианда зияде джесаретли эдинъиз де, Мустафаева.

— Бельки ойледир, — дедим сакин давушнен.

— Демек, ойле, келеджек сене бир даа имтиангъа келеджексинъиз, — о суаль толу козьлерини манъа тикти.

— Сизге? Сизге мен энди бир вакъыт кельмем, — дедим къатиетле.

— Себебини бильмек мумкюнми?

— Келеджек сене институткъа кирерим.

— Бир йылны джоймакъ, языкъ дегильми?

— Ёкъ, языкъ дегиль.

— Бу сизинъ ишинъиз, — деди оджа, бурнунынъ тюбюнден нелердир сёйлей-сёйлей окъув одасы бетке адымлады.

Мен эвимизге етип баргъанда, Хатидже апте къомшумыз Урие аптенен берабер эвнинъ огюндеки скемледе лакъырды этип отура эдилер. Мени корьгенлеринен самимиетле кулюмсиредилер.

— Селям алейкум, Урие апте! — дедим къомшумызнен селямлашып.

— Алейкум селям! Бугунъ имтианынъ бар экен, — деп меракъланды о ве козьлерини манъа тикти. Мен, эльбет, имтиан бар эди манасында нелердир сёйлеген олдым. Меним юзюмдеки эеджанны сезген Хатидже апте козьлюклерининъ устюнден манъа дикъкъатнен бакъты, лякин лафкъа къошулмады, озюни тутты.

— Сонъ имтиан насыл кечти? — деп сорады Урие апте кене меракъланып.

— Берип оламадым, — дедим мен догърудан-догъру.

— Энди орта окъув юртуна кирмек де бойле къыйын олдымы? — Бу суаль манъа бираз санчып берильген киби кельди.

— Бельки ойледир, — деп ташладым къыскъадан.

— Бакъса сен! — деп теляшланды о ве агъызыны ачкъанда, анда бир тиши олмагъаны корюнип къалды.

«Иште, энди ярым сааттен мен имтианымны берип олмагъанымны тек къомшулар дегиль де, бутюн мааллемиз билир», — деп ойландым. Чюнки къомшумыз эр шейнен меракълангъан, эр шейни бильмек истеген пек лафазан, ошекчи къадындыр. Бунынъ ичюн адамлар онынъ лагъабыны «Телефон» къойгъанлар, чюнки биревден бир лаф эшиттими, телефон тезлигинен дерьал оны башкъаларына етиштирмеге башлай. Алчакъ бойлу, чабик, тез арекетли къомшугъа о

лагъап пек ляйыкътыр. Онынъ тилине тюшмекни Аллах косьтермесин отсыз янарсынъ.

Бу вакъыткъадже индемей отургъан Хатидже апте де къыбырданды.

— Э-эй, лафкъа алданып къалдыкъ. Шорба пишире эдим, суву битип кетмесин, деп аякъкъа турды. Башында къыйыгъыны тюзетип. — Сабадан берли не ичюндир белим агъыра, тавукъларгъа ем бергенде белимни котерип оламагъанымны дуйдым. Озюме коре, белиме сыджакъ шал да багъладым, лякин агърысы эксильмей.

— Саба азбаргъа эр вакъыт енгиль-ельпи чыкъасынъыз. Саба исе ава салкъын ола, — дедим.

— Ёкъ, энди, къартлыкъ озюни сездире, къызым, — деди Хатидже апте кедернен. Чокъ йыллар бир ерде яшагъанымыздан берли мен оны биринджи кере бойле гъамлы алда коре эдим.

— Урие, юрь эвге, бирер къаве ичейик, — деди о къомшуны давет этерек.

— Сагъ ол, Хатидже, башкъа вакъытта кирерим, — деп джевапланды къомшу.

Мен Хатидже аптени къучакъладым ве берабер эвге догъруладыкъ.

— Къарнынъ ачкъандыр, эльбет, бар эллеринъни юв да озь еринъе кеч, — деди о, сакин тарзда. Мен тез-тез урбамны денъиштирип, устюме халат кийдим, къолларымны ювдым ве алчакъ къона башына кечип, йымшакъ миндерчик устюне отурдым. Хатидже апте чиберек толу чанакъны меним огюме къойып, къапагъыны ачты ве: — Аша, къызым, чибереклер даа сувумагъанлар, — деди самимиетле. Озю де къаршыдаки миндер устюне ерлешип йип томалагъыны алды ве чорап оре башлады. Адети-узьре о пек тез ве уста оре эди, амма шимди, не ичюндир, инелери къалтырай, йипнинъ ильмеклери ерине тюшмей эдилер. Мен козь къыйыгъындан онъа бакъып алам ве имтиан вакъытында япкъан къабалыгъым ичюн эп зияде уйгъунсызлыкъ ис эте эдим.

— Насыл олды я бу, къызым? — Хатидже апте чыдап оламады, чорабыны кенаргъа къойып, теляш толу козьлерини манъа тикти. Онынъ ичинде даа бельки бу къыз, шакъа, этедир, деген бир умютчик бар олгъан олса, шимди меним юзюмде шакъадан ич бир тюрлю алямет олмагъанына къаний олгъан сонъ, онынъ бу сонъки умюди де виран олды.

— О къадар азырланып да, имтиан берип оламамакъ недир? — деди о, кедерли алда. Сонъ мен онъа имтиан вакъытында олып кечкен вакъианы сёйледим. Хатидже апте мени дикъкъатнен динъледи. Мен айтып битирген сонъ о манъа худжур олып корюнди, гуя онынъ устюнден бир юк баскъан киби корюнди. Сонъ яваш шойле деди: — Балам, эльбет, ойле япмакъ керекмей эди. О, биринджиде, озюнъден уйкен адам, экинджиде, онынъ сорагъанында ич бир тюрлю къабаат екъ, сен исе къабалыкъ япкъансынъ.

— Менден уйкен экен! Уйкен олса, олмайджакъ суаллер бермесин даа, — ачувландым, турып о якъ бу-якъ юрьдим. — Айды шуны, балабан шей экен, келеджек сене барып институткъа кирерим, — дедим озюмни тынчландырып.

— Ёкъ, ёкъ, ойле олмаз, — деп текрарлай берди Хатидже апте. — Ярындан кечи ёкъ, мен директоргъа озюм барырым, о раметли ананънен берабер «Аджеле ярдым»да чалышкъан эди. Директор олгъан сонъ энди бурнуны котердими ёкъса. О, Сайдени пек урьмет эте эди, асыл сенинъ ананъдай адамны урьмет этмемек гунядыр, — деди о. — Сонъ дередже дикъкъатлы, мераметли ананъ адамларгъа эр вакъыт яхшылыкъ япмагъа ашыкъа эди. Мен бир вакъыт онынъ бош отургъаныны корьмедим. Эгер иштен бош куню олса, эв ичинде дандюрик киби фырлана: аш бакъа, чамашыр юва, бир шейлер тике, азбарда иш тапа, сеннен огъраша эди ве иляхри. Янымызда янъгъыз, хастаджан бир къартий яшай, ананъ о къартийни де бакъмагъа, афтада бир кере барып онынъ эвини абрамагъа вакъыт тапа эди. Мааллемизде той олса, онынъсыз иш битмей эди. Я къурабие десенъ, ондан даа уста къурабие яп-

къан олмаз. Агъызынъа алсанъ ирий кете эди. Эр йыл баарьде озю чечеклер отурта, оларны сувара, бала киби бакъа эди. Бир йыл пападиелер о къадар чокълашты ки, башкъа чечеклер сыкъылып къалгъан эди. Мен ананъа: — Сайде, кель бу пападиелерни бираз юлкъып ташлайыкъ, — дедим.

— Ёкъ, юлкъмакъ керекмей, эгер сизге къыйын олмаса, келинъиз оларны чыкъарып, багъчанынъ чешит кошелерине отуртайыкъ, — деди о, риджа этип. Шундан сонъ биз эки куньде бир пападиелерни алып-алып отурта эдик. Олар янъы ерде даа гурьдели осип, беяз-беяз бенекли ем-ешиль тегиз макъатны тешкиль эте эдилер. Бабанъ бизим бу ишимизге кулип: «Пападиелернен балалар киби огърашасынъыз, безмединъизми олардан?» —дей эди. Иште, биз бойле шенъ-шерамет, татлы-муаббет яшай эдик. Беля беклемеден кельди. Шимдики киби акъылымда, шу геджеси Сайде эвде эди. Кимдир теляшнен пенджерени къакъты, о шалыны омузларына ташлап: «Манъа кельгендирлер» — деп, тез-тез къапыгъа ашыкъты. Телевизор башында отургъан бабанъ манъа чевирилип: «Бу иштен не гедже, не куньдюз раатлыкъ ёкъ», — деп сомурданды. Лякин бираздан: «Билесинъми, Хатидже, мен онынъ адамларгъа эр анги дакъикъада ярдымгъа етишмеге азыр олгъанына тааджипленем. Эгер оны яры геджеде уянтып, бирисининъ алы фена, онъа сенинъ ярдымынъ керек десенъ, сычрап тура ве юз километр ерге джаяв кетер, мен бунъа бир кере озюм къаний олдым», — деп кулюмсиреди. О, сёзюни айтып етиштирмеди, Сайде къайтып кирди: «Хатидже, баланы бакъарсынъ даа, «Тез ярдым» машинасы кельген, адамнынъ вазиети агъыр экен. Сен, Юнус, эгер мен сабагъадже кельмесем, Лилячыкъны багъчагъа алып барырсынъ», — деди ашыкъчанлыкънен, пальтосыны киерек. Бир къач саниеден «Тез ярдым» машинасы тайгъакъ ёлдан сакътлыкънен джонеп, къаранлыкъ ичине синъип кетти. Мен пенджереге япышып хайли вакъыт козьлеримни ёлдан алмайып бакъып турдым ве озюмде насылдыр, анълашылмагъан бир те-

ляш ис эттим. Юрегим сыкъылды. Вакъыт ойле созулды ки, гуя бу теляшлы гедженинъ сонъу олмайджакъ. Ананъ шай да кельмеди. Чекише-чекише тап сабагъа якъын юкълап къалгъаным. Саба исе... Ах, шу саба олмагъайды да, мен шу фелякетни корьмегейдим. Теэссюф ки, меним раатсызлыгъым эсассыз дегиль экен. Гедже «Тез ярдым»нынъ тормозлары тутмагъан ве машина тайгъакъ ёлдан сыджырылып, тёнтерильген. Саба эрте ильки айдавджылар тёнтерильген машинаны корип, янына баргъан вакъытларында, ананъ даа сагъ экен. Лякин оны къуртарып оламадылар. Заваллы... — Хатидже аптенинъ сеси къалтырады, козьлеринде яш пейда олды. О, козь яшларыны къыйыгъынынъ уджунен сюртти. Бундан ярым йыл кечмеди, бабанъ да автомобиль къазасында эляк олды. Оларгъа талийнинъ насылдыр терс бакъкъан вакъыты кельгендир даа. Сен, къызым, буларнынъ бирисини бильмейсинъ, о вакъытта даа эки яшында сабий эдинъ. — Хатидже апте теренден кокюс кечирди ве Лиля оны къыбырдамай динълегенини, козьлери толу яш олгъаныны, ашкъа да затен токъунмагъаныны эслеп, озюни эльге алды. — Не олды бугунъ манъа? — деп вазиетни йымшатаджакъ олды амма, къызнынъ мына-мына окюрип агълайджагъыны корип, озю де даяналмады, агълап йиберди. Лиля да келип, онынъ кокюси устюне башыны къойып агълады. Сонъ экиси де хайли вакъыт сессиз-солукъсыз, эр бири озь тюшюнджелерине далып отурдылар. Бельки онъа: «Мен мытлакъа анам киби эким олмакъ керегим» — деген фикир о дакъикъаларда кельгендир. Хатидже апте де гуя онынъ шу фикирини сезген киби: — Ананъ сенинъ эким олгъанынъны пек истей эди, — деп ташлады.

— Эм олурым, мына корерсинъиз, — къатты къараргъа келип деди о.

— Мен де сенинъ экимликке окъугъанынъы пек истейим, — деди Хатидже апте шефкъатле ве онынъ мераметли козьлери Лилягъа бакъып къалдылар. — Кель, къызым, энди бир чай ичейик, — деди о ве турып ашханеге кетти.

Бираздан олар чай башында отургъанда, Хатидже апте:

— Бельки мен ярын директоргъа барып, кимнинъ къызы олгъанынъны анълатырым. Ярдым этсин санъа, — деп, козьлерине бакъты.

— Ёкъ, сайгъылы аптечигим, сиз бир якъкъа бармазсынъыз, — деди о къатиетле. Ярын мен озюм барып, андан весикъаларымны алырым. Мен энди шу къараргъа кельдим: бир йыл хастаханеде чалышырым, сонъ медицина институтына кирерим.

— Эртеси куню окъув юртуна баргъанда, догъру директорнынъ кабинетине сюрип кирдим, — девам этти икяесини къыз. — Директор мени самимиетле къаршылап алды: «Мустафаева, дейсиз? Не риджанъыз бар?» — Мен весикъаларымны алмагъа кельгенимни айттым. О, имтианлар комиссиясындан кимнидир чагъыртты. Къапыда алчакъ бойлу, начар бир йигит пейда олды. Элинде насылдыр кягъытлар бар. Абитуриентлернинъ джедвели олса керек. «Бакъып айтчы манъа, Мустафаева анги джедвельде?» — йигит джедвеллерни бакъып чыкъты ве меним сойадым медицина окъув юртуна киргенлер джедвелинде олгъаныны айтты. Мен шаштым, не япаджагъымны бильмейип къатып къалдым. Директорнынъ давушыны эшитип озюме кельдим: «Мустафаева, сиз къабул олунгъансынъыз! Хайырлайым! Энди эвинъизге барып азырланынъыз, ярын совхозгъа себзе джыймагъа кетеджекмиз. Къабул олунгъанлар эписи бир къалмай мытлакъа бармакъ кереклер», — деп тенбиеледи.

— Билесинъизми, мында бир анълашылмамазлыкъ бар, манъа химиядан эки къойгъан эдилер, — дедим не айтмагъа бильмегенимден.

— Имтиан табагъында сизде дёрт ишарети тура.

— Шай олса, мен бир шей анъламайым, — дедим шашкъынлыкънен.

Озь-озюме исе «мен билеттеки суаллерге тюзгюн джевап берген эдим де, оджа ялынъыз меним къабалыгъым ичюн эки

къоя биле эди. Лякин анълашылгъанына коре, о буны япмагъан», — деп тюшюндим.

Амма мен энди тек институткъа кирмек къарарына кельген эдим весикъаларымны къайтарып бермелерини талап эттим.

Сонъундан, мен энди мында окъумагъа башлагъан сонъ, Хатидже апте шеэрде директорны расткетирип онъа меним иле олгъан маджераны сёйлеген. О, меним шу арекетиме шашып къалгъан ве ялынъыз: «Бакъ сен онъа, Сайденинъ къызы насыл къатты табиатлы олып етишкен», — деп ташлагъан эди.

— Мына, иш бойле олгъан эди, — деп битирди Лиля озь икяесини.

— Сенинъ машалланъ бар, — деп сукъланды онъа Гульсара. — Мени исе бу институткъа анам ве бабам меджбур этип кирсеттилер. Озюм урба тикмеге пек севем, токъумаджылыкъ институтына кирмекни хаяллана эдим. Озюмни модельер-рессам вазифесинде тасавур эте эдим. Башымда чокъ фикирлер, къадын урбаларынынъ чешит сойларыны иджат этюв истеклери бар эди. Бакъ бизим къызларымызгъа, бир къарагъанда эписи яхшы кийингенлер демек мумкюн, догърумы? Амма дикъкъатнен бакъсанъ, урбаларында бир сыра уйгъунсызлыкълар, керекмеген арткъач шейлер бар.

— Зоре, — деп о энъ огдеки сырада отургъан къара сачлы къызгъа мураджаат этти. Лякин къыз насылдыр китапкъа далгъан, окъуй. Оны чагъыргъанларыны да эшитмеди.

— Сени чагъыралар, эшитесинъми? — деди янында отургъан къомшусы онынъ къабыргъасына тюртип.

— Не?

— Сени Гульсара чагъыра.

— Шимди, — къыз башыны котерип, «не?» деп сорагъан киби, къызлар тарафкъа бакъты.

— Бу якъкъа кельчи, Зоре, — деп риджа этти Гульсара. Къыз ашыкъмайып сабырнен еринден турып, оларнынъ янына кельди.

— Бакъынъыз, къызлар, Зоренинъ антери насыл дюльбер, догърумы? — эр кеснинъ дикъкъатыны онынъ антерине джельп этти.

— Эльбет, дюльбер, — деп тасдыкъладылар къызлар.

— Лякин бу антерге бойнунъдаки алтын зынджырчыкънынъ ич кереги ёкъ. Бу тамамен арткъач шей. Антернинъ устюнде озюнинъ бурьмелери, топузы бар, шай экен бу ерде зынджырчыкъ озюнинъ эмиетини джоя. Демек, зынджырчыкъны чыкъармакъ керек, оны саде бир шекильдеки антер ичюн сакъла, — деп, эр кеске озюнинъ меаретини косьтерди ве Зоренинъ бойнундаки зынджырчыкъны чыкъарып элине туттырды.

— Бакъ сен онъа, — айретнен деди къыз. Зоре бир шей айтмайып, кулип йиберди. Кимдир иляве этти: «Санъа, модельер олмакъ керек экен, насыл талант нафиле гъайып олмакъта. Сен исе мында бош ер къапатып отурасынъ».

— Буны айткъанынъдан не файда? — Гульсара элини саллап ташлады. — Яхшы-яман энди дёртюнджи курсны кечмектем. Йыллар кече, зенаатны денъиштирмеге вакъыт ёкъ. — О, кене достунен лакъырдысыны девам этти. — Мен озюм де анълайым, менден насыл эким оладжакъ? — Бу сёзлерни о озь-озюни мыскъыл тавырынен айтты. — Чюнки адам озь зенаатыны севмек керек. Менде исе экимликке бойле авеслик ёкъ, асыл меним ишим дегиль. Ойле зан этем, институтны битирген сонъ, оджалыкъ ишине кетерим. Догърумы?

— Бельки де догърудыр.

— Мен анълайым, ярамай эким олмакъ не кадар дешет шей олса, истидатсыз оджа олмакъ да о къадар фена шейдир. Лякин мен айлякъ о дередже токъал дегилим де гъалиба, оджалыкъ ишине ярайджагъымдыр даа.

— Эльбет, ярарсынъ, — деп разылашты онынъле Лиля. — Амма авеслиги олмагъан ишни биле истеп япмакъ: онъа намуснен янашмакъ керексинъ, — деп къошты да саатине бакъты: — Гульсара, мен кечикем. Бакъса сен, лафкъа алда-

нып къалдым, —деп, тез-тез беяз халатыны сумкасына ерлештирип, аджеле адымларнен одадан чыкъып кетти.

Клиника шеэрнинъ ортасында, меркезий базар янында. Ешилликлер ичине комюльген кок тюстеки беш къатлы бина, бир бакъкъанда, дикъкъатынъны биле джельп этмей. Башкъалары киби адий бина. Лякин онынъ башкъалардан фаркъы шу ки, бинанынъ ичинде адамларнынъ сагълыгъы, оларнынъ аяты ичюн куреш кергин кете эди. Къыз бир йыл ичинде клиникагъа о дередже алышып къалды ки, бу хасталарсыз, бу шараитсыз озюни тасавур этип оламай эди. О, палаталарны козьден кечирип, керек олгъан эр шейни япып битирген сонъ, конспектлерини ве дерслигини алып алтынджы палатагъа догърулды. О, палатанынъ хусусиети шунда ки, анда ич бир ерде олмагъан вазиет мевджут, яни бир-бирине къошыкъ эки оданынъ бирисинде къадынлар, бирисинде исе эркеклер булуналар. Бу палатада эски бир маса да бар. Лиля хасталарнынъ кейфини арап, иляджларыны берип, юре-юре ёрулгъан сонъ, бу маса башына келип отурып ял ала, юкъусырай, я да конспектлерини къарыштырып дерске азырлана тургъан.

Клиника яваш-яваш гедже сюкюнетине далды. Базы хасталар даа юкъламай фысылдашып лаф этелер. Кенардаки кроватта яткъан къадын лафкъа къошулмай, козьлерини бир нокътагъа тикип къалгъан. Онынъ фикирлери къайдадыр, узакъларда, чырайы сёнюк. Баягъы вакъыт бойле яткъан сонъ, бедени талса керек, о къыбырдап бель устюне котериледжек олды, лякин агъырдан ынъраныплып, кене ястыгъына ясланды. Буны корьген къыз дерслигини четке уйтеп, къадынгъа ашыкъты: — Не олды, Зекие апте? — деп сорады о, ерге саркъкъан ёргъанны тюзетерек.

— Аркъам талды, бельки бель устюне котерилип олурым дедим, амма олдурамадым, коресинъми, — деди къадын зайыф давушнен. — Такъатым ёкъ, балам, башым айлана. Энди оледжек вакъытым кельгендир.

— Вазгечинъиз, Зекие апте, олюм акъкъында лаф этменъиз. Айткъандай, сизинъ чырайынъыз бугунь яхшы-

джа. Керчек айтам. Келинъиз, мен сизге отурмагъа ярдым этейим, — о, мукъайт олып, сакътлыкънен къадынны отуртмагъа ярдым этеджек олды, лякин онынъ аркъасындаки агъыры бунъа имкян бермеди. Къадын агърыдан чырайыны сытты, арыкъ къоллары чаресиз алда авада асылы къалдылар.

— Ёкъ, къызым, чекишме, оладжакъ шей дегиль, — деди о тюшкюнленип.

— Шимди, ашыкъманъыз. Даянынъыз бираз, — деди де, онынъ аркъасына, ястыкълар къойды. — Энди сизге енгильдже олур. Башынъызны къойынъыз.

— Чокъ сагъ ол. Санъа да зевал олдым. — О гуя бир къабаат ишлеген киби бакъты. — Озюнъ чёп киби начар бир къызчыкъсынъ, бизлернинъ кейфимизни арап, ким биле насыл ёрулгъандырсынъ.

— Ёкъ, мен ёрулмайым.

— Сен даа окъуйсынъмы? — деп меракъланды къадын.

— Окъуйым, эм де невбетчилик япам.

— Эм окъумакъ, эм чалышмакъ къыйын олса керек?

— Биринджи вакъытта къыйын олды. Энди алыштым. Бир ай чалышайым, къышлыкъ пальтогъа парам олур, деп кельген эдим, шай да девам этмектем.

— Я ананъ-бабанъ къайдалар?

— Анам-бабам? Олар ольгенде мен эки яшында эдим, — къызнынъ юзюнде тебессюм аляметлери ёкъ олгъаныны корьген Зекие апте бир ань тюшюнджеге далып, сусып отурды ве ашыкъчанлыкънен: — Багъышла, къызым, бильмедим, — деди.

— Эльбет, сиз къайдан биледжексинъиз, — деди Лиля кедерли давушнен. — Мени Хатидже апте бакъып осьтюрди. Онынъ къоджасы сюргюнлик вакъытында тифтен вефат этти. Балалары ёкъ эди. Мен догъгъанда, анама ярдым этмек ичюн бизге келип тургъан ве шай да бизде яшап къалды. Меним анам эким эди. «Тез ярдым»да чалыша эди. Хастагъа ашыкъып кеткенде къазаланып ольди, — о лаф этер экен, терен тюшюнджеге далгъаныны дуймай къалды.

— Институтны битирген сонъ эвинъизге, Хатидже аптенинъ янына къайтып бараджакъсынъдыр я?

— Бильмейим, насыл олур. Окъувымны ординатурада девам этмек истейим. Лякин якъында Хатидже аптеден мектюп алдым, сагълыгъы феналашкъаныны язды. Энди меним ниетим насыл оладжагъыны бильмейим.

— Мына корерсинъ, ниетинъ ерине келир. Хатидже аптенъ де тюзелир. Табиатынъ пек яхшы, мераметлисинъ, эр кеске ярдым этмеге тырышасынъ. Бу пек яхшы. Бахтлы ол. Лякин ашкъа эмиет бер, яхшы аша, чюнки пек начарсынъ. Эм де яхшыджа кийин, енгиль-ельпи юрьме сувукъланырсынъ, — деп Зекие апте онъа эп насиат окъуды. — Яшлыкъта биз эпимиз бойле шейлерге къулакъ асмаймыз, амма сонъ эписи къартлыкъта чыкъа. Сонъ къадын лакъырдыны озюнинъ хасталыгъына чевирди.

— Сиз ич раатсыз олманъыз. Операция яхшы кечер ве эр шей еринде олур. Мына корерсинъиз.

— Сагъ ол, агъызынъ бал олсын. Мен де ишанам.

— Ишанынъыз. Операцияны профессор Якъубов япаджакъ. Бу дертни операция япув усулыны онынъ озю иджат этти ве онынъ къурты олды.

— Лиля Юнусовна, — онынъ къулагъына кимнинъдир сеси эшитильди. — Сиз невбетчиликтен сонъ саба имтиан бермеге кетеджек экенсинъиз, догърумы? — Ёргъаннынъ тюбюнден ойнакъ козьлер онъа тикилип бакъмакъта эдилер.

— Ким айтты оны санъа, — деп кулюмсиреди.

— Хасталар айттылар. Догърумы? — деп кене текрарлады суалини энди тюзелип башлагъан он эки яшларында къызчыкъ.

— Эльбет, бараджагъым, лякин сабадан дегиль. — Ят, юкъла Леночка. — Яхшы, юкъларым.

— Багъышла, мен лафнен сенинъ вакъытынъны алдым, — деди Зекие апте эеджанланып. — Бар, дерсинъни бакъ, балам.

— Бакъарым. Даа вакъыт бар. Сизлернен бираз даа отурайым.

— Лиля! — бу сес эркеклер одасындан чыкъты ве шу аньда къапыда узун бойлу Эльдар пейда олды.

— Не олды?

— Сен манъа ярын нота дефтери алып кельсе, бизим азбардаки киоскада ёкъ экен.

— Яхшы, алып келирим. Элинъ насыл?

— Мына, корьгенинъ киби, — о яваштан къолуны узатты.

— О-о-о, энди аман-аман тюзельген, — деди къыз оны севиндирип.

— Языкъ, даа тутаджакълар мени мында. Мен исе имтиан бермек керек эдим. Мевзумыз: «Эдвард Григ. «Прелюдия». Анълайсынъмы, аджайип шей.

— Мен исе Чайковскийни, онынъ «Акъкъулар голю»ни, Штрауснынъ вальслерини бегенем.Лякин эписинден зияде исе озюмизнинъ халкъ авалары ве йырларыны севем, — деди Лиля эеджанланып.

— Сизни медицина ве хирургиядан башкъа бир шейнен меракъланмайсыздыр беллей эдим, — деп тюртип алды оны Эльдар ве экиси де кулюштилер. «Бакъ сен онъа, меним хирургиягъа мейиль бергенимни де сезген», — деп ойланды. Сонъки вакъытта эсасен эркеклер иши олгъан бу хирург-травматолог зенааты оны эп озюнде зияде чекмекте эди. Атта институттан сонъ, мында профессор Якъубовнынъ ёлбашчылыгъы алтында, ишке къалайыммы, деген фикир келе эди. Онынъ тюшюнджесини Эльдар больди:

— Гедженъиз хайыр.

— Хайыргъа къаршы, — деди де, маса башына барып, дерслигини ачты. О, саба олгъаныны дуймай къалды. Сабалыкъ зарур ишлерни япып битирир-битирмез, бу болюкнинъ етекчи экими Наталья Васильевна келип:

— Сонъ насыл, палаталарда эр шей ериндеми? — деди о палатаны козьден кечирип.

— Эр шей еринде, Наталья Васильевна. Раатсыз олманъыз.

— Аферин! Мен санъа ишанам, — деди эким мемнюниетнен. — Шимди профессор Якъубов келеджек, — о сёзюни айтып етиштирмеди, этрафында бир талай ильмий хадимлер, экимлер иле палатагъа профессор Якъубов келип кирди. Алчакъ бойлу, арыкъча кельген, орта яшларында, козьлюкли профессор тышкъы корюниште янындаки акъ халатлы адамлардан асыл айырылмай эди. Олар Зекие аптенинъ кроваты янына бардылар. Наталья Васильевна оларгъа къыскъадан онынъ хасталыгъынынъ тарихыны сёйледи, рентген суретини косьтерди. Якъубов суретни ярыкъкъа тутып бакъты ве дигерлерине де косьтерди. — Мына, ап-ачыкъ корюнип тура. Коресинъиз, бель кемиги къыйышкъан. Операция зарур.

— Кейфинъиз насыл? — профессор къадынгъа чевирильди. Онынъ джиддий юзюнде йымшакъ тебессюм пейда олды. Зекие аптенинъ огюнде ады тиллерде дестан олгъан мутехассыс, намлы хирург тура эди. Башта операциягъа ич де разы дегиль исе де, шимди озюнде ойле дуйгъу сезди ки, бу адамгъа ишанаджакъ, операциягъа разы оладжакъ. Онынъ козьлерине яшлар ийип кельди. — Э-э козьяш керек дегиль. Сизге кейфинъизни бозмагъа олмай. — Ибраим Османович дикъкъатнен ве буюк мукъайтлыкънен хастаны бакъты. Къадын онынъ пармакъларынынъ не къадар назик, сезгир олгъаныны ис этти. Бу къоллар оны дерттен къуртараджагъына бутюнлей инанды.

Лиля эр кестен кенарда, къапы янында дюньясыны унутып Якъубовгъа бакъып тура эди.

Козетювден сонъ олар эмшире ве санитарканен берабер Зекие аптени арабачыкъкъа ерлештирдилер. Мукъайтлыкънен башынынъ астына алчачыкъ ястыкъ къойдылар, о исе агърыдан чырайы денъишип ынъранса да, Лилягъа бакъып, енгильден кулюмсиреп алды. Къоркъманъыз, эр шей еринде олур, — деди козьлеринен къыз, оны рухландырып. Олар арабачыкъны коридор бою яваштан операция одасы бетке тыгъырттылар.

Операция девамында бутюн палаталарда сюкюнет сакъланды, сес-шамата олмады. Хасталар гуя анълашкъанлар, эписи индемей, дакъкъада бир саатлерине бакъалар. Вакъыт исе кете: бир саат, эки саат, учь саат, дёрт саат, беш саат... Ниает, кергинлик пердесини бозып, операция одасынынъ къапысы ачылды ве босагъада профессор Якъубов пейда олды. О, юзю солгъун, озю ёргъун алда ашыкъмай барып ординаторлыкъ одасына кирди ве озюни диван устюне ташлап, башыны юкъары котерип, козьлерини юмды. О, бedенини бошалтырмакъ истеди, лякин синъирлери сонъ дередже кергин алда эдилер, мийинде исе эп «хастанынъ вазиети насыл экен?» суали долана эди. Отурып оламады, турды, пенджерени ачты. Азбардан кельген тазе авадан кейф алып, ода ичинде о якъ бу-якъкъа юрьди. Даянамады. Одадан чыкъты ве негедир ашыкъкъан киби, тез-тез барып яваштан Зекие апте яткъан палатанынъ къапысыны ачты:

— Хаста насыл? — деп сорады эмширеден.

— Зарарсыз, яваш-яваш наркоздан айынмакъта, — деди эмшире.

Эким бир ань хастанынъ юзюне бакъып турды. «Чырайы пек къачыкъ» — деди озь-озюне. Лякин бу олуджы шей, энъ эсасы хаста операция вакъытындаки сонъ дередже агъырлыкъкъа чыдады. Шимди онъа тынчлыкъ, керек. Энди Якъубовнынъ юреги раат эди, о палатадан ишанчнен чыкъты.

* * *

Лиля институтны мувафакъиетнен битирди ве энди чалышып башлагъанына да эки йыл олгъан эди. Бир кунь о студентлик йылларында онъа гъает якъын олып къалгъан догъмуш клиникасына барды. Янында халаты олмагъанындан о артына-огюне бакъа-бакъа тез-тез коридор бою адымлады. Иште, Якъубовнынъ одасы. Къапыны ачмакъ ниетленди. Шу аньда артындан сес эшитилди:

— Токътанъыз. Кимге айтам, токътанъыз! — о, бирден токъталды ве энди аркъасына чевириледжекте къапы ачылып,

андан профессорнынъ озю чыкъты. О, элиндеки рентген суретини косьтерип, янындаки къадынгъа нелердир анълатмакъта эди. Олар шу ерде сырыкъ киби къатып къалгъан къызны корип, экиси де тааджипли-тааджипли онъа бакътылар. Бу арада бана сеси чыкъкъан къадын озюни акъламагъа тырышты, — Ибраим Османович, мен онынъ насыл кечип кеткенини корьмей къалдым, алтынджы палатагъа аш алып кеткен эдим.

— Анифе, зарары ёкъ, — деп кулюмсиреди о. Бу аньда Лиля козьлерини котерип, Якъубовнынъ юзюне бакъмагъа джесаретленди.

— А-а, мына тертипни бозгъан ким экен, — деди профессор оны танып. Ишлеринъ насыл, къызым? Институтны битирдинъми? — деп сорады.

— Битирдим.

— Хайырлайым! Ишлеринъ онъ кельсин.

— Сагъ олунъыз. Мен сизинъ клиниканъызда чалышмакъ истейим, — деди Лиля алмай-бермей ве бу сёзлерге насыл бакъар экен, деп онынъ джевабыны бекледи.

— Келинъиз, кендже ильмий хадим ери бар, — деди о. — Ильмий ишнен мешгъуль олмакъ истейсинъми?

— Эльбет, — деди о, къуванчы ичине сыгъмайып. Сонъ: — Янбаш бугъумларынынъ микроскопик къурулышыны огренюв иле мешгъуль олмакъ истейим.

— Кель, берабер чалышырмыз, — деди профессор онъа элини узатып. — Сагълыкънен къал. Беклейим.

Лиля онынъ пианино чалгъанларнынъки киби узун пармакъларынынъ йымшакълыгъына шашты. Сонъра исе, бир къач йыл девамында онынъле бир ерде чалышувы саесинде о шу вакъыттаки ошатувынынъ ерсиз олгъаныны анълады. Пианино чалгъанларнынъ пармакълары ичюн, ильк-эвеля тетиклик ве чабиклик хастыр. Мында исе пармакълар инсанда олгъан бутюн хасиетлерни къаврап алмакъ кереклер: эм чабиклик, эм сезгирлик, эм там догърулыкъ. Лякин эписинден зияде тикмеге ве эки-учь пармакънен тююмлер япмагъа

ве буны козюнънен корьмеген алда, яни инсан вуджудынынъ теренинде япмагъа бильмек керек. Доктор Якъубов исе буны юксек профессиональ севиеде япа эди.

Йыллар кечти. Лиля мувафакъиетле кандидатлыкъ диссертациясыны къорчалады. Шеэрде онъа яхшы квартира бердилер. Деерлик эр шей еринде, яшайышы гузель эди. Лякин не ичюндир кимерде гедже уяна, сонъ юкълап оламай, мийинде чешит ойлар долана, хусусан козьлери огюнде озюнинъ балалыгъы кечкен кучюк шеэрчик, Хатидже апте, онынъ мераметли козьлери джанлана, лакъырдыларыны хатырлай эди. Эльбет, «анда къайтып бармакъ керек», дей озь-озюне. Саба тургъанда исе фикири денъише, о къадар гъайрет сарф этип менимсеген севимли ишини насыл ташлап кетсин. «Яхшы, бираз вакъыт даа чалышайым да, сонъ кетерим», — деп тюшюне эди. Иште, чокъ вакъыткъадже бойле эки къарама-къаршы дуйгъу оны азаплап турды.

Бир кунь о, саба эрте невбетчиликтен къайткъанда, бир мектепте берабер окъугъан сыныфдашы Зераны расткетирди. О, Лилягъа шеэрдешлери, умумий танышлары, къомшулары акъкъында бир талай хаберлер ягъдырды: ким кимге эвленген, кимлер айырылгъан, кимнинъ къач баласы олгъан ве иляхре. Сонъ, Зера не ичюндир токъталды ве онъа бакъып:

— Билесинъми, Эмиль къайтып кельди, озюм корьдим оны шеэрде. Лакъырды эттик. Зан этсем, даа эвленмеген. Бир ань токъталып, бу хабер сыныфдашына насыл тесир этер экен, деп онынъ козьлерине бакъты. Къызны бу хабер темиз шашмалатты. — Зера, — деди о, эеджаныны сездирмейджек олып. — Анълашылгъанына коре, сен балалыкътаки киби шакъаджы олып къалгъансынъ. Ойлеми?

— Ёкъ, айтам да, озь козьлеримнен корьдим. Шеэримизге къайтып кельгенинъ себеби, оны футбол командасына тренер олып тайинлегенлер. Ойле трач кийинген, козьлери эвельки киби ири-ири, тек сачлары ап-акъ олгъан. — Лилянынъ юреги алып-бермекте эди, тутмасанъ гуя къафесинден

чыкъып кетеджек. Сонъ озюни туталмады. — Сен алдатмайсынъмы? — деп сорамагъа меджбур олды.

— Алдатмайым, отьмек опейим, алдатмайым! — деп тасдыкълады Зера озь сёзлерини. Озю исе ойле тюшюнди: «Инсан дуйгъуларынынъ сынъыры олмай экен. Бакъса сен, о къадар йыл кечти, энди бири-бирини унутмакъ мумкюн эди. Лякин ёкъ, ильки севги инсаннынъ юрегинде энъ алий рухий ихтиядж сыфатында эбедий яшай экен». Сонъ кене Лилягъа бакъып: — Акъылынъдамы, онъа олып эпимиз стадионгъа чапа эдик. О исе кокрегини къабартып, гъурурнен мейдангъа чыкъа, козьлеринен бизлерни араштырып тапа ве бизге текрарланмаз тебессюмини багъышлай эди. Амма сен, меним де онъа къара севда олгъанымны бильмей эдинъ. Геджелери агълап ястыгъымны шыр-сув эте ве сени де куньлегенимден патлайджакъ эдим.

— Нафиле шай дейсинъ, Зера, о бизим экимизге де бир дайын бакъа эди, — деп оны къандырмакъ истеди.

— Бельки ойледир, эр алда о санъа зияде дикъкъат айыра эди. Санъа бакъкъанда онынъ козьлери насыл ялтырай эдилер... — А, энъ эсасыны айтмагъа унуткъаным, — деп къычырып йиберди Зера. — О сени чокъ сорады, сеннен пек меракъланды. Эшитесинъми, къайтып кель, хастаханеде санъа иш де тапылыр. Сендай эткен мутехассысны, шеэримизде екяне ильмий медицина кандидатыны къайда олса ишке алырлар.

* * *

Язнынъ ортасы. Уйле вакъытында кунеш амансызджа къыздыра, атта тереклернинъ гурь япракълары арасындан кечкен нурлар биле тенинъни якъа эди. Лилягъа ойле корюнди ки, гуя ельден саллангъан бу гурь тереклер де онынъ къайтып кельгенине севинелер. Балалыкъта чапкъалап юрьген сокъакъларында кезинмек, шеэрде къалгъан айры сыныфдашларынънен корюшмек, йылдызлы акъшамларнынъ тазелегини сезмек, бундан даа аджайип шей бармы экен.

Затен инсангъа ойле бир худжурлыкъ мевджут ки, узакъларгъа кетип не къадар чокъ яшамасын, балалыгъы кечкен ерлерге олгъан мукъаддес севгисини юрегининъ энъ терен кошесинде сакълай. Шу балалыкъ девири кечкенине бир тарафтан чокъ йыллар олды, дигер тарафтан, гуя даа дюнь олгъан киби корюне. Ем-ешиль тогъайда яланаякъ чапкъалап, маматеке джыйып юрьген кичкене къызчыкъ эди...

Лиля, махсус, автобустан шеэрге кирмезден эвель тюшти. Каналдан кечкен копюрден, балалыкъ копюринден кечеджек олды. Хатидже апте онынъ кельгенине ким бильсин насыл къуваныр, балалыкътаки киби къучакълар ве: — Къайтып кельдинъми, къызым! — деп джан-юректен севинир. Омюр девам эте, — тюшюнди о ве юрегинде къуванч аляметлерини сезди.

СЕВЕТУРЫП ВАЗГЕЧМЕЙЛЕР

(Икяе)

Урьяне незакетли ве назик къадындыр. О, отуз алты яшында олгъанына бакъмадан пек яш корюне эди. Бир бакъыштан онынъ юзюнде сакинлик ве хош тебессюм олгъанына бакъмадан, къальби зияде тесирчен, юксек араретнен толып-ташкъаныны бир кереден абайламакъ кучь эди. Бу арарет ве анъ къальп янъгъынына чевириле эди. Онынъ юреги раатсыз, теляшкъа толу эди. Биз онынънен тесадюфен титис ве ягъмурлы куньде ёлда корюштик ве бизим омюримизде олгъаны киби, таныш олмагъан адамгъа озюнънинъ гъам-къасеветлеринъ акъкъында икяе этмек енгильдже ола ве о да озюнинъ такъдири, акъайынен къыйын, къыл устюнде тургъан мунасебетлери акъкъында икяе этти. Иште, бу къадыннынъ икяесини мен сизге тарифлемек истейим, урьметли окъуйыджым.

Урьяне Къырымгъа нетиджесиз барып кельди. Андан сувукъланып ве ёрулып къайтты. Эвлер паалы, янларына бар-

макънынъ чареси ёкъ. Джебинъде олгъан парагъа бир шей алып оламайджакъсынъ. Эльбет, бир-эки йыл эвельси бу акъчагъа даа бир ёрукъ эвчик тапмакъ мумкюн эди, амма шимди... Бу ал Урьянени терен ойларгъа далдырып: «Эвельдже кочькенлер кяр эттилер», — деп тюшюндире эди.

О, Музеирге къач керелер айтты: «Къырымгъа барып, биз де эвчик бакъайыкъ», — лякин акъайы онынъ айткъанларына къулакъ асмай эди. Мына шимди де къурулаяткъан объектни муддетинден эвель теслим этмек кереклигини, бригадада ондан башкъа кимсе керекли къуруджылыкъ материалларыны тапалмайджагъыны маначыкъ этип, эвде къалды. «Паранъ олса, эв эр вакъыт тапылыр», — деп лафыны кестирген эди Музеир.

«Эх, не вакъыт озь багъчачыгъым, азбарымда тавукъ-папийлерим, айванларым, тувгъан ернинъ тынч ве дагълар ичинде сакълангъан тена бир кошечигинде, шеэр шаматасындан узакъча олгъан эвчигим олур», — деп тюшюнди Урьяне ве теренден кокюс кечирди.

Ярым сааттен Музеирнен корюшеджек. О, мытлакъа оларны къаршыламагъа чыкъар. Шу аджеле объект олмаса, о да Къырымгъа кетер эди. Онынъ иши чокъ, эм аджеле ишлер, — ойле тюшюнип, Урьяне озюни тынчландырды. Музеирнинъ джельп этиджи тебессюмини акъылына кетирип, сагъынгъаныны анълады. Къадын шу дакъкъасы акъайыны къучакълап, даа бир кере онынъ гъам ве къасевет иле толу козьлерине бакъмакъ истеди. Онынъ акъкъында тюшюнгенинен юреги сыкъ-сыкъ урып башлады. О башкъа, оларнынъ арасында дуюлмадан тургъан ве онъа тынчлыкъ бермеген къадынгъа эвленсе, осыз бир кунь биле яшап оламайджагъыны анълады. Насыл олды да, Музеирнинъ омюринде о къадын пейда олды? — деген суальге Урьяне джевап тапамай эди. Бельки озю къабаатлыдыр: бутюн эв ишлерини озь бойнуна алды ве шенъ, назик, таныш йигитлернинъ юреклерини яшлыкъта тепреткен къыз, къайгъылы козьлеринен базар-базардан, тюкян-тюкяндан емек къыдырып чапкъалап юрьген адий

бир къадынгъа чевирильгенини дуймай къалды. Бу ашыкъчанлыкъта къызынынъ биринджи сыныфкъа баргъаныны, акъайынынъ онъа эвленгенлерининъ биринджи йылларындаки киби хошнутлыкънен бакъмагъаныны да анъламады.

Эвеллери Музеир пек мераметли ве дикъкъатлы эди. Апайынынъ ёрулгъаныны корип, эв ишлеринде ярдым этмеге ашыкъа эди. Урьяне даима янында ирадели адам олгъаныны ис эте, маддий тарафтан да ойле чокъ замет чекмей эдилер. Оларнынъ яшайышы эбедий оладжагъына, севимли адамынен шенъ-шерамет муаббет яшайджакъларына эмин эди. Бу акъта шек-шубе догъмай эди, амма сонъки вакъытта оларнынъ мунасебетлери денъишти. Акъайы да бутюнлей денъишти. Энди эвелькиси киби кульмей, саатлернен лаф этмей юре башлады. Иштен кеч кельген Музеир Урьяненинъ кунь бою не япкъаныны, умумен ишлери, кейфинен меракъланмады. Кельгенинен къолуна газета алып, я да телевизорны къурып, онъа бакъып отура эди. Лякин Урьяне акъайынынъ экранда олгъан шейлерден узакъ олгъаныны, онынъ даима раатсызлагъан озь тюшюнджелери ичине далгъаныны коре ве Музеирниннъ бу тюшкюн алы ишинен багълы олмагъаныны яхшы анълай эди. Акъайынынъ эки атеш арасында къалып мейдангъа кельген муитни денъиштирип, ондан чыкъыш ёлларыны араштырмагъаныны коре эди. Бельки Музеир, эр шей озь-озюнден чезилир деп умют этедир. Урьяне онынъ янына барып, козьлерине бакъып, явашчыкътан сорады:

— Музеир, санъа не олды? Хасталанмадынъмы?

— Раатсызланма. Хасталанмадым, — деп козьлерини башкъа тарафкъа алды. О, Музеирнинъ онъа нисбетен сувукъкъанлыгъына инанаджагъы кельмей эди. Кимерде гедже юкъудан уянгъанда, акъайы юкъламайып яткъаныны ачыкъ козьлерини бир нокътагъа тикип бакъкъаныны абайлап башлады. Индемей сейир этип, недендир эеджанлангъаныны абайлай ве бу денъишювлерини корип озюни тутып оламай эди. Урьяне бир аньде эр шейни анълады, юреги сызлады, санчып алды, нефес етишмеген киби олды. «Мен онъа керек де-

гилим», — бу фикир оны ойле алгъа кетирди ки, атта олюм биле онынъ козюне бир шей олып корюнмей эди. Чокъкъа бармадан, шубеленгенлери акъикъаткъа чевирилип башлады. Куньлернинъ биринде тесадюфен телефон чалды.

— Алло!... Бу ким? А, сизсизми?...

— Э, меним, — деди о, таныш олмагъан, къадын сесине джевапланаракъ.

— Сиз эшиткендирсинъиз? Акъайынъыз сизни ташлап кетмек истей. Якъасыны йиберинъиз. Сизде гъурур деген шей бармы? — деди къадын.

О, недир айтмакъ истеди, амма богъазына насылдыр тююмчик келип тыкъылды ве фикирлерини топлап оламайып, ят къадынгъа бир шейлер айтаджакъ олып тырышты. Лякин: «Бу къадын ким? Онъа не керек?» — бир аньде фикирлерини топлап, тынчланып, бу къадын оны ким бильсин насыл адымгъа итеяткъаныны анълагъан сонъ, озюни тутып сорады:

— Багъышланъыз, сиз кимсиз? Сизге не керек?

— Дуям, сен меним ким олгъанымны бильмек истейсин. Биль: мен Музеирнинъ севгили къадыны олам. Лякин сен?... Хм, о сени бир капик ерине биле саймай. Эшитесинъми? Бир капик ерине... — ачувнен, токътамайып айтаберди къадын.

— Эгер о сизни севсе, не ичюн ойле раатсызланасынъыз? — деди Урьяне, зорнен озюни тутып.

Къадын тез-тез бирев ашыкътыргъан киби девам этти:

— Ахмакъ, онынь акъайы кезе, о исе айнеджилик япып, озюни ич бир шей бильмегенге ура. Бельки акъайым ташлап кетмесин деп ойле япадырсынъ, — Урьянени гъам-къасеветке далдырып, трубка ичинде къаба къадын сеси тынмай эшитиле берди:

— О мени севе... Мени... — телефондаки пип... пип... деген сес узюльди. Урьяне бир-эки дакъкъа къатып къалды, сонъ яваш-яваш тикиш машинасы тургъан иш одасына адымлады. Озюни тынчландырмакъ ичюн тюневин тикип башлагъан антерни битирмек ичюн машина башына кечти. Лякин къадын сеси къулагъында къалды.

«О мени севе», — деген аджджы сёзлерден чокъ вакъыткъадже озюне келип оламады. Оны сарып алгъан сыкъынтыдан, башына келип-кечкен азаплардан, барсын бир ань биле аякъ астына алынгъанындан, онынъ эль-аякълары къалтырады. Акъайынынъ омюринде ят къадын пейда олгъаныны бильмей эдими, ёкъса фаркъына бармай эдими? Эльбет, сезе эди. Бу акъта онъа антер тиктирмеге кельген къадынлар да къач кере айткъан эдилер.

— Мен сени ич де анъламайым. Не вакъыткъадже сен бунъа чыдайджакъсынъ? Бир шей олмагъан киби юреджексинъми? — деди Алие досту онъа опькенен.

— О башкъа къадыннен кезе, амма сен?! Бакъ сен онъа. Энди севгилиси де телефон эткен эмиш. Телефоннен незакетли лаф этмек дегиль де, мен онынъ сачларыны юлкъар эдим.

Урьяненинъ индемейип джариесининъ айткъанларыны динълегенини корип, Алие къызышып лафыны девам этти:

— Билесинъми, о акъылланмайджакъ. Эшитесинъми, акъылланмайджакъ, ич бир вакъыт сен истегенинъ киби олмайджакъ! — Алие къолуны саллады. — Сенинъ мында къаабатынъ ёкъ. Билесинъми, бу неден келип чыкъты? Музеир озь омюринен яшагъанындан.

— Барсын, не япаджагъыны озю чезсин, — къадын ёргъун тавырнен джевап берди. Бир дакъкъа сусып, лафыны девам этти, — мен яхшы анълайым: бу вазиетни чезмек керек. Лякин сен яхшы билесинъ, мен оны севем ве не япмакъ кереклигини бильмейим. Гъалиба, вакъыт керек.

Алие козьлерини алмадан достуна бакъты ве анълады: онынъ чаресизлиги артында чаресизлик дегиль де, ондан буюкче бир шей гизленип тура. Музеир онынъ акъайы, онынъннен бир ястыкъкъа баш къойып ята, омюр зорлукъларыны экиси енъе, ондан баласы да бар. О, белясыны енъип оламагъанына бакъмадан, акъайы акъкъында ярамай шей айтып оламай, чюнки ана-бабасынынъ эвинде бабасына, къоранта башы деп урьметнен бакъа, айрыджа эмиет бере эдилер. Оны

да ойле огреттилер. Эр шейге чыдамлы ве ирадели олмакъ: бу эки чизги онъа анасындан кечти.

Ёкъ, о акъайыны ят бир къадынгъа бермез, эм де онъа барып, ич бир вакъыт онынънен давалашмаз ве къапысыны тарс этип орьтмез. Бу энъ адий усул, амма сонъ не оладжакъ? — деп тюшюнди Урьяне. Теселлисизлик ве чаресизлик. Эр кунь, эр ань озюнъни мугъайтмакъ ве ашаламакъ, эр шей озь-озюнен ёлуна минер деп, ненидир беклеп отурмакъ. О, бир журналда окъугъан эди: социологияда ойле фикир темеллешти ки, къорантада ве къадынларнынъ огюнде тургъан меселенинъ эсас себеплерден бири психологик фактор, яни озьара мунасебетлерде медений уйгъунлыкътыр. Эльбет, сёзсюз, бу муим шейдир. Теэссюф ки, эр вакъыт ве эр ерде озюнъде аятий позицияны пейдаламакъ адамны бойле белялардан къуртарып оламаз. Бойле вазиетте не япмалы? Озюнънинъ табиий незакетлигинъе де ишанмакъ керекмей.

Биринджи вакъытлары, акъайы джесюрлик косьтерип, онъа эписини икяе этер ве оларнынъ мунасебетлери яхшы тарафкъа денъишир. О, акъылыны топлар: къоранта башы аилеси ве къызы огюнде месюлиет ташыгъаныны анълар. Бир кунь келир ки, Алла-Тааля онынъ къайдыны чекер деп, къач керелер озюни тынчландырмагъа тырышты. Амма куньлер, айлар кечип кете ве алдында ич бир яхшылыкъ корюнмегенинден, умюди яваш-яваш сёне эди.

«Бутюн кучь-гъайретимни топлап бу адымны атмакъ керегим», — деп, дешетнен тюшюнди о. Музеирни эбедий терк этип, къызыны алып ана-бабасынынъ эвине къайтаджагъыны козь огюне кетирип буз-бузлады. Я Музеир? Бельки о озю меселени чезер деп, индемей юре, джевап беклейдир? Ниает, о насылдыр бир бешарет дегиль де, гульбеден, незакетли къадындыр. Яшайыш меселесине кельгенде исе, о озюни кечиндирир. Балалыкътан агъыр иштен къоркъмай, чебер тикиджи, — озюни тынчландырып тюшюнди. Эм о кендини сарып алгъан ве бербатлыкъ ичинден чыкъмагъа имкян бер-

меген беклев куфюни устюнден силькитип тюшюрмек кереклигини анълап ватанына кетип, эв сатын алмакъ къарарына кельди.

Мына, Урьяне къызынен берабер бутюн Къырымны доланып чыкъып, ляйыкъ эв тапмагъан сонъ эвине къайткъанда:

— Ана! Бабам бизни къаршылайджакъмы? — сорады Нияра ве анасына тикилип бакъты.

— Эльбет, къызым. Мен хабер эттим. Мытлакъа къаршылар.

Музеир оларны къаршылайджагъына ишанып, экиси де сусты. Самолет яваш-яваш сурьатыны эксильтип, ерге энип башлады. Иллюминатордан эвлернинъ дамлары корюнип башлады. Ана ве бала озь хаялларынен сёзсюз, самолётнынъ иллюминаторындан узакъларгъа бакътылар.

Аэропортта, ёлджуларны къаршылап чыкъкъанлар арасында озь акъайыны корьмеген сонъ, юреги сыкъылды ве кедернен озюни тынчландырмакъ керек олгъаныны, умюдини узьмек кереклигини анълады, чюнки бойле вазиет чокъ девам этемез, эр шейнинъ сонъу олмакъ керектир.

Урьяне къызынен саат алтыда эвге келип чыкъты. Музеир оларгъа къапыны ачкъаныны корип, тааджиплендилер. О, Урьянеге пек азгъын ве солукъ корюнди. Одагъа киргенинен бурнуна мис къокъусы урды. Бу вазиетте озюни насыл тутмасыны ве о бир шей анъламагъаныны, бурнуна ургъан мис къокъусыны дуймагъан киби косьтермек яхут акъайы башкъа къадынны севгенини бильмемезликке урмакъ ичюн озюни козь корьген якъкъа атмакъ, — о бу аджджы тюшюнджелерге далып, бир анъ къапы янында турды. Акъайы онынъ шашмалагъаныны гуя абайламады, даа догърусы, бунъа дикъкъат этмеген киби олды, асылында исе бутюн вакъыт онынъ арекетлерини козь къыйыгъындан козетип турды.

— Хош кельдинъиз! — деди ве козьлерини башкъа тарафкъа чевирди. Азгъын джакълары алланды, сесинде аджизлик пейда олды. Бираздан озюне келип, апайынынъ къолундан джемиданыны алып, ода ичине кирди. Джемида-

ныны полгъа къойды ве башыны котерип, ири къаверенки козьлеринен Урьянеге бакъты. Онынъ чаларгъан зилифлери къыш вакъытында устьлерине къырав тюшкен тереклерни анъдыра эдилер. Музеирнинъ бакъышындан о сагъынгъаныны анълады, амма одагъа яйылгъан мис къокъусы, мында къадын булунгъаныны бильдирмекте эди ве онъа юректен къуванмакъ ичюн кедер эте эди. Онынъ юреги сыкъылды, бирден рухтан тюшти ве ашалайыджы омюр сюргенини ве оны энъ якъын адамы «саткъаны» ичюн, янъыдан озюни ярамай дуйды. Бу аджджы фикирлер онынъ юрегини хырпалап алдылар.

Бираз тюшюнджели алда турды, сонъ балабан адымларнен, йылдырым тезлигинен озь одасына кирип, урбаларыны топлап башлады: «Етер энди бойле яшамакъ олмаз. Етер. Не вакъыткъадже чыдамакъ мумкюн. Ондан айрылырым. Барсын истегени киби яшасын. Энъ зарур шейлерини алыр да, дава-къавгъасыз, сес-солукъсыз, эвни терк этерим», — шойле хаялларгъа келир экен, гонъюлюнинъ теренлигинден ах чекип агъламамакъ ичюн, озюни зар-зорнен тута эди. Бойле къыйын ве сыкъынтылы вазиетте шифоньернинъ ичиндеки урбаларыны ашыкъ-аджеле сумкасына къойгъанда, Музеирнинъ босагъада пейда олгъаныны абайламады. О, индемейип онынъ япкъанларыны козетип тура эди. Урьяне сумкасыны къолуна алып, онынъ янындан кечип кетмек истеди. Лякин акъайы къапыда турып, оны кечирмейджек олды.

— Йибер мени! — деди о, кесен-кес.

— Джаным, санъа не олды шу? — деди сакин сес иле ве онъа козьлерини тикледи.

— Манъа ич бир шей олмады, — деди Урьяне гъурурнен ве къапынынъ босагъасындан атламакъ истеди. Лякин акъайынынъ къабаатлы тарзда:

— Урьяне, токъта шу... Эшитесинъми? Токъта... Мени динъле. Ялварам санъа, — дегенини тюш киби эшитир экен, элиндеки сумкасы йиберилип, яваштан ерге тюшкени, озю де тургъан еринде отурып къалгъаныны сезмей къалды...

МАЙЫС ЯГЪМУРЫ СЕПЕЛЕГЕНДЕ

(Икяе)

Гедженинъ бей маалинде худжур дюкюльди эшитип, уяндым. Азбарда майыс ягъмуры эвлернинъ дамларыны шыбалай, чечеклернинъ башларыны ерге эге ве тек меним пенджерем огюнде янъгъыз оськен эрылгъан озюнинъ назик далыны эгмеге истемей эди. Ягъмур онынъ ешиль кийимини ювды, о яваштан эгилип, индже далчыгъынен пенджеремни къакъты. Эрылгъан пытагъы биле, бир озю олса, кедерлене, инсан исе, янъгъызлыкъкъа чыдап оламай.

Гонълюмнинъ синъирлери кергинлешти. «Манъа сонъки вакъытларда не олды, аджеба», — деп тюшюндим ве эвнинъ ичини козьден кечирдим. Корюмли ерде сурет асылы тура эди. Геология экспедициясындан къайткъан сонъ Айшенинъ ресими устюнде чокъ вакъытлар кечире эдим. Мен бильген къадынлар севильмеге истей, лякин озьлери севмеге бильмей эдилер. Оларнен мен озюмни сыкъмай, ич бир шейге эмиет бермей, корюше, юре эдим. Лякин Айшени корьгенимнен, къальбимде бир шей девирильген киби олды. Шимди акъшамлары онынъ даа битмеген ресими огюнде отурып, чехресиндеки чизгилер акълымда насыл къалгъан олса, ойле япмакъ истейим. Лякин, не ичюндир, бундан бир шей чыкъмай. Чекишем, кимерде тёшектен атылып турып, яры геджегедже ода ичинде о якъкъа бу-якъкъа юрем, афызамда онынънен субетлешем. Амма онынъ ап-акъ кесильген юзюнде кедер, эеджан ве апансыздан пейда олгъан къуванч бири-биринен къарышып, янъы бир къыяфетте джанлана ве шу дакъикъада бу аджайип сыма мени айретте къалдыра. Ресимде оны ойле тасвирлемек керек ки, о джанлы, акъикъий сыма олсун, юзюнде джошкъунлыкъ ренклери ойнасын, лякин ойле япып оламайым, о себептен чекишем, къыйналам.

* * *

Бутюн гедже сепелеп чыкъкъан ягъмур саба токътады, кунеш корюнди. Хасталар къайгъы-къасеветлери, хасталыкълары, аванынъ бозукълыгъы акъкъында азбарда озь араларында субетлешмектелер. Кимгедир догъмушлары келе, янъы хаберлер кетире эди.

Хастахане бинасы устюндеки балабан, эски саатнинъ елькъуванлары токътагъан эди. Мен оларгъа сыкъ-сыкъ бакъып: «меним ичюн де вакъыт токътап къалгъан» — деп, тюшюне эдим, чюнки хастаханеде булунгъанда, инсан белли бир вакъыткъадже тышкъы дюньядан узюледир. Хастахане къаралтысында адий омюр кече, адамларнынъ шенъ сеслери эшитиле, олар къайдадыр ашыкъа, не ердедир, кимлернидир беклейлер. Лякин мени кимсе, ич бир ерде беклемей, къайгъырмай эди. Аптем узакъта яшай. Анам-бабам ёкъ Достларым исе... Олар эвеллери келип-кете эдилер. Шимди манъа ич кимсе кельмей. Меним бу дюньяда олгъанымны биле унутып башладылар. Айтынъыз манъа: йыл девамында хастаханелерден чыкъмагъан бойле дост кимге керек? Къайгъы козьяшлары къальбимни якъты. «Энди манъа ич кимсе кельмез», — деген фикирге къапылдым.

— Санъа не олды, Шамиль? — Диманынъ раатсыз сеси эшитильди ве меним тюшюнджелеримни больди. — Не ичюн бу къадар далгъынсынъ?

— Ёкъ, ич далгъын дегилим, — дедим мен, озюм сербест корюнмеге ве эеджанлангъанымны гизлемек ичюн кулюмсиремеге тырыштым.

— О, севда олгъан, — деди къаба сеснен Таир ве беяз тишлерини косьтерип ырджайды.

— Дикъкъат! Дикъкъат! Онынъ тюшюнджеси шимди анавы мердивенде, — деди Иззет.

Къыз мердивенден ашагъы тюшкен сонъ, терек талдасындаки скемлеге тараф адымлады. Ёлда онъа юксек бойлу Сакине къошулды. Олар берабер бир палатада яталар.

— Айше, къалын халатынъны кий. Азбарда даа салкъын, сувукъланырсынъ.

— Сагъ ол, Сакине, аджети ёкъ, — деди о достуна йымшакъ сеснен.

Мен оларнынъ янына бардым:

— Мераба, къызлар!

— Мераба! — деп джевап берди Айше ве азчыкъ кулюмсиреди.

— Озюнъни насыл дуясынъ, Шамиль? — деп сорады Сакине ве манълайына саркъкъан сачларыны тюзетти.

— Яхшы.

— Айса, сени тезден чыкъарырлар?

— Ёкъ, баягъы даа ятаджагъым, гъалиба.

— Мени энди чыкъаралар, — деди Сакине севинчнен.

Бойле учюмиз лакъырды эте-эте, скемле янына бардыкъ. Сакине корюмли, гузель къыздыр. Онынъ къара козьлери субетдешлерге нур сача, юзюнинъ догъру чизгилери, янакъларынынъ аллыгъы онъа дюльберлик бермекте эди.

Мен Айшенинъ арыкъча, беяз чересини дикъкъатнен козь эткенде, онынъ алы тюневин ярамай олгъаныны, эмшире оларнынъ палатасына кислород ястыкълары алып кеткенини хатырладым. О, лафкъа къошулмай, бир шейлер акъкъында тюшюне эди. Сонъ бирден тюшюнджелерини болип, манъа чевирильди: — Шамиль, сиз бу ерли дегильсинъизми? — деп сорады менден.

— Ёкъ, Зарафшандан кельдим.

— Мен, Ташкентте яшайым.

— Сиз оджапчесинъиз, ойлеми?

— Ёкъ, икътисадчым. Базы адамлар икътисадчылыкъ джан сыкъыджы иш дейлер ве мытлакъа эким, тикиджи, оджа олмакъ истейлер. Амма мен озь зенаатымны бегенем, — о сёзюни кесип, бираз ойланып турды, сонъра лафны башкъа мевзугъа чевирмек макъсадынен, — Шамиль, Зарафшан дюльбер шеэрми? — деп сорады.

— Дюльбер ер. Мен о ерге ильки сефер кельгенде, анда олгъаны-оладжагъы учь чадыр бар эди. Шимди балабан бир шеэр.

— Догъмушларынъ бармы?

— Бир аптем бар. Ондан башкъа кимсем ёкъ.

— Насыл? — бойле суаль бергени ичюн, къыз озюни къолайсыз дуйды ве бир ань сусып, девам этти. — Багъышла мени, Шамиль.

Мен озюм сезмеден, онъа бутюн омюримни икяе эттим: беш яшны толдургъанда оксюз къалгъанымны, битам манъа тербие бергенини ве о вакъыт бутюн агъырлыкъ онынъ устюне тюшкенини, озю де баягъы яшта олгъаныны.

Онунджы сыныфта окъугъанда битам кечинди. Алла-Таалянынъ рахметинде олсун, севимли битачыгъым. Мектепни битирген сонъ ишке бармагъа меджбур олдым. Къуруджылыкъта чалыштым. Бу йыл институткъа кирмеге насип олды, геологик факультетине. Куньдюз чалышам, акъшам бильги алам.

— Мына шай, — башымны котерип, Айшеге бакътым. О индемейип отура эди.

— Айше, джаным, не сусып къалдынъ? — дедим мен ве дикъкъатнен онъа бакътым.

— Башына не къадар мешакъатлар тюшкенини тасавур этмек биле зор. Лякин къыйынлыкъларгъа бакъмайып сен озь ниетинъе иришмеге тырышасынъ. Базы адамлар бу агъырлыкъларгъа даяналмайып рухтан тюшелер. Юкъусыз гедждеден сонъ, сабасына серсем киби юрелер. Озьлерининъ беджериксизлигинде башкъаларыны къабаатлайлар. Амма къабаат озьлеринде олгъаныны анълап оламайлар.

— Догъру айтасынъ. Адам озю тырышмакъ керек, — дедим мен ве гизлиден онъа бакътым. Агъыр хасталыкътан чырайы къачыкъ корюне эди. Аммма кунеш шавлесинде къызнынъ янакълары енгильден къызаргъаны корюнди. Айшенинъ эндамында енгильден озюне джельп этиджи бир кучь бар эди. Онынъ гузеллиги мени эсирге алды ве бир сание сусып къал-

дым. «Бир омюр ана кимни беклей экеним! Манъа о, ве тек о керек», — деп тюшюндим мен. Озюмни туталмайып, онъа якъынлаштым.

— Айше, сен даима менимнен берабер олгъанынъны истейим, — дедим яваштан, ве эеджанлангъанымдан тап теним титремеге башлады. Бу бекленильмеген сёзлерден, Айше не айтаджагъыны бильмейип шашмалап къалды. Бир къач сание бойле алда турдыкъ.

— Мен тюшюнип бакъмакъ керегим, — деди Айше, башыны ашагъы алып. Къызнынъ назик юрегинде шашмалав аляметлери пейда олгъанларыны сездим. Амма бираздан онынъ къальбинде севги къыгъылчымлары пейда олгъаныны абайладым. Бу манъа аз олса да умют бергенине къуванды. Эртеси куню саба эким хасталарнынъ ал-эхвалыны бакъып чыкъкъан сонъ, мен Айше озюни насыл ис эте экен деп, яваштан къапыны ачтым, палатада бир озю булунмакъта эди.

— Айше, — дедим мен яваштан. Лякин джевабыны эшитмедим. Къызнынъ кроваты палатанынъ узакъ кошесинде эди. Янына бардым. — Эшитесинъми мени — дедим текрар ве енгильден омузындан туттым. О, тюшюнджели чересини яваштан манъа чевирди. Козьлери яшлы эди. Еринден турып тёшегини тюзетти.

— Кельдинъми...

— Бир шей олдымы? — раатсызланып сорадым мен.

— Къулакъ асма, мен джиддий адам дегилим, олур-олмаз шейлерге козьяш тёкем. — Эгилип тумбочканынъ къапагъыны ачты, кучюк бир торба чыкъарып, ичиндеки мейваларны тумбочка устюне къойды. — Тюневин анам, бугунь чалышкъан ерден къызлар кельдилер. Манъа алма ве нар кетирдилер, анам исе чиберек йиберген. Ал, аша!

— Сагъ ол. Хастаханеден чыкъып, чиберекни озюнь пиширип башласанъ, о вакъытта мени зияфетке чагъырырсынъ. Ойлеми? —Къызнынъ юзюне бакътым, оны не раатсызла-

гъаныны билип оламадым. О бир шей айтмады. Суалим джевабсыз къалды. Бир вакъыттан сонъ шенъ олмагъа тырышты, лякин чересинде къуванч аляметлери сезильмей эди.

Къонур козьлеринен бакъып:

— Нардан аша, — деди о.

— Болюшейик.

— Боль, — кровать кенарына отурды. Нарны экиге боледжек олып тырышкъанымны корип, кулюмсиреди.

— Ал, Айше, — деп онъа нар кесегини узаттым.

— Шамиль, мен операция олувгъа разылыкъ бердим. Ярын... — о тыйылды, сёзюни девам эттирамай, козьлерини пенджере бетке тикти...

Ниает, мени хастаханеден чыкъардылар. Айше операциядан сонъ, озюни яхшы ис этип башлады. Мен чечек тюкянына кирип, бир топ эрылгъан алдым, невбетчи эмширеге оны чагъырмасыны риджа эттим. Айше азбарда къаршыма чыкъты. Эки-учь агъыз сёз айткъандже майыс ягъмуры сепелеп башлады.

— Ичери къайт, сыланырсынъ, — дедим мен.

— Ёкъ, истемейим, — деди о. Кулюмсиреди. Элимдеки эрылгъанны онъа узаттым.

— Сагъ ол, Шамиль, — деди къыз.

— Айше, чокътан айтмакъ истейим... — деп башладым.

— Сус, Шамиль, сус. — деди о, эллерини ягъмургъа узатып. — Бу аджайип манзарагъа бакъ!

— Мен бугунь эвге къайтам...

— Учь куньден сонъ мен де чыкъаджагъым.

— Айса, мен хастахане къапысы огюне келирим. Сени эвинъизге озгъарырым. Мумкюнми, Айше?.. Къыз индемеди. Лякин мен онынъ козьлеринде «мумкюн» деген джевапны окъудым. Эльбет, мен ойле сездим. Бельки манъа ойле корюнгендир. Насыл да олса, биз бугунь кене корюшеджекмиз. Мен, Айшесиз яшап оламайджагъымны онъа айтаджагъым. Не дейджегини бакъармыз...

ЭСКИ ВАГОНЧЫКЪ

(Икяе)

Иш кунюнинъ сонъу эди. Шакир мердивенчиктен вагончыкъкъа котерильди ве чекмеджеден озюнинъ къайдлар дефтерини чыкъарып, пенджере янына ерлешти. О, ярынки кунь ичюн бригада азаларына насыл ишлер, насыл вазифелер къоюлмакъ керек, оларнынъ токътавсыз чалышмалары ичюн нелер ве насыл теминатлар зарур — списини дефтерине язды. «Беш кишини мескен эв къуруджылыгъына ёлламакъ керек, къалгъанлары — ветеринария комплексинде чалышыр. Тек бетон кетирюв меселесинде иш акъсамаса олгъан», — деп тюшюнди бригадир. Онынъ фикирини тышарыдан кельген сеслер больди: анда къуруджылар бири-биринен шакъалашып, кулюше эдилер. Бираздан вагончыкънынъ ичи де сес-шаматагъа толды. Эркеклер бир тарафта, къадынлар дигер болюкте урбаларыны авуштыралар, биревлер исе энди кийинип скемле устюне отургъан ве лакъырдыгъа тутунгъанлар.

Бирден къадынлар болюгининъ къапысы арасында Эдемнинъ къувурчыкъ башы пейда олды:

— Сонъ, насыл, къызлар, эвге къайтасызмы, ёкъса пиццерийге барайыкъмы?

— Ва-ай, къызлар! Бакъсанъ бу арсызгъа, эмин-эркин кийинмеге де имкян бермей. — Бу Инаетнинъ иддетли давушы эди. О, кузьгю къаршысында турып, дудакъларыны бояламакъта эди.

— Ниетинъ къаякъкъа я, Эдем? — деп сорады Улькер.

— Пиццерийге. Я не?

— Шай, озюм сорайым.

— Ха, бакъ сен онъа, пиццерийге бараджакъ экен, — деп ташлады Инает мыскъыллы тебессюмнен юзюни онъа чевиререк.

— Я не олгъан, — деди Эдем онынъ мыскъылына къулакъ асмадан. — Барамыз даа. Бунъа себеп де бар. Эр алда эвни

муддетинден эвель теслим эттик, мына бу акъта газетада да языгъан. — О джебинден дёрт букленген газетаны чыкъарды: «Аблаевнинъ бригадасы эвни бельгиленген муддетинден эвель къурып битирди. — Биринджи джумлени окъугъанынен, бу сёзлер аркъадашларына насыл тесир этер экен деп, оларгъа козь ташлады ве дикъкъатнен динълегенлерини корип, девам этти. — Бригаданынъ озь орденли къараманлары бар. Оларнынъ арасында Ибраимов... — Эдем скемледе отургъан Аедин агъанынъ янына барды. — Эшитесизми, бу сизинъ акъкъынъызда: «Эмек ве дженк ветераны, эвельки киби, кене сафта. Ибраимов, учь йыл эвель пенсиягъа чыкъкъанына бакъмадан, эвде тынч отурып оламады, кене догъмуш коллективине къайтып кельди ве озюнинъ федакяране эмегинен яшларгъа нумюне косьтере...»

— Коресизми, Аедин агъа?! — Эдем кулюмсиреп Ибраимовгъа бакъты.

— Вазгеч шундан, Эдем, неге керек бу шамата? — деп сомурданды Аедин агъа. — Не япкъан эконим мен. Эр кес киби чалыштым. Бу да янъылыкъ олгъанмы. Эльбет, ишке кельген сонъ ишлемек керек. Онынъ ичюн де онъа иш дегенлер.

— Ана бойле, сиз эр вакъыт иш, иш дейсиз, амма ишлеген адамгъа медений суретте раатланмакъ да керек. Мына, бунъа себеп де бар. — Эдем кене озь теклифинден вазгечмеди. — Сонъ, насыл барамызмы? — О, къуруджыларгъа бакъты: эр кес озюнен мешгъуль олып онынъ теклифине кимсе къулакъ асмады.

Аедин агъа джебинден тютюнини чыкъарды ве сигар бурып, агъызына къапты.

— Эдем, бу пеццерий дегенинъ не я о, анълатчы манъа.

— «Пеццерий» дегиль «пиццерий» — деди о озюни пек бильмир киши этип косьтереджек олып. Онынъ къыяфетинде гуя «эх, къартым, бу яшынъа келип даа пиццерийнинъ не олгъаныны бильмейсинъ», — деп язылы эди. Сонъ о, къарт ишчининъ шакъа этмегенини анълады ве бу сёзнинъ асыл

манасыны бильмесе де, озюни гуя эр шейден хабердар киши этип косьтермек ниетинен анълатмагъа киришти.

— Пиццерий сёзюни... насыл анълатайым сизге, — деп башлагъан арада вагончыкънынъ къадынлар болюгинден Инает чыкъты. Онынъ узун боюну, юзюнинъ дюльбер чизгилери, ири эля козьлери бутюн къыяфетине айрыджа гузеллик бере эди. Мавы ренкте кофтасы ве къою мавы джинсиси исе гуя къалемнен сызылгъан киби эндамыны даа тюзгюн этип косьтере эди. Эдем озюнинъ «пиццерий»ини унутып, козьлерини Инаетке тикип къалды, лякин онынъ мыскъыллы бакъышыны сезип шашкъынлады.

— Мен сизинъ лафынъызгъа кедер эттим, гъалиба? — деди Инает джильвели тавырнен.

— Ёкъ, ёкъ, къызым, — деди Аедин агъа ве озь янында бош ерни косьтерди. — Кель, бизнен берабер отур.

— Сагъ олунъыз, Аедин агъа. Биз ашыкъамыз, Улькернен берабер даа ятакъханеге кирип, аладжакъ шейимиз бар. Чимгангъа кетемиз.

— Чимгангъа кеткенинъиз яхшы, къызым, — деди Аедин агъа мемнюниетле. — Эдемни де алынъыз даа, — деп къошты онынъ кенарда индемей отургъаныны корип.

— Къырларгъа кетмеге истемейим, — деди Эдем кестирип.

— Сени чагъыргъан киши де ёкъ, — деди Инает онъа къыскъылдап. Кульгенде онынъ инджи киби беяз тишлери корюнди.

Эдем къызгъа бакъты ве онынъ козьлеринде насылдыр кедер алямети сезильди, чырайы тюрленди, гуя о къыйметли бир шейни джойды, недендир марум къалды. Бу аньде о асыл озюне, ойнакъ, шенъ, шакъаджы йигитке ошамай эди. Инает ондаки бу денъишювни сезди ве айткъан сёзлерине пешман этти. Лякин «айтылгъан сёз — атылгъан окъ», оны энди кери къайтармакъ мумкюн дегиль эди.

— Биз неде токътадыкъ шу? — деди Аедин агъа Эдемни къолайсыз алдан къуртармакъ ичюн.

— Пиццерий, пиццерий, — деди Эдем де озюни эльге алып, лафыны башкъа тарафкъа чевирди. — Бунынъ манасы ресторангъа барасынъ, анда кейфленип отурасынъ, тавада бастырылып къавурылгъан чипче ашайсынъ — онъа «цыплята табака» дейлер. Эбет, ресторанда отургъан сонъ юз граммсыз да олмай. — Эдем козь къыйыгъындан Инаетке бакъып алды, о юзюни чевирип кулькюсини зорнен тутмакъта эди. Эдемни индемеден тек Аедин агъа динълемекте эди.

— Меракълы шей, бакъса сен онъа, о къадар йыл яшадым да, даа бойле шейлерден хаберим ёкъ, — деди о насырлы эллерини тизлери устюне къойып. — Билесинъми не, Эдем, барма сен шу пиццерийге, эйиси эвинъе къайт. Ананъ да сени беклейдир. Телевизорда киноны бакъасынъмы?

— Эбет, бакъам.

— Сонъ, насыл, бегенесинъми?

— Яхшы кино, лякин учюнджи къысмы ненен битти, бильмейим. Оны бакъмадым.

— Милиция хадимлери энди джинаетчининъ изине тюштилер, — деди Аедин агъа.

— Э, бу меракълы, барып бакъмалы. Яхшы, мен чаптым, етишмек керек, чао! — Эдем курткасыны элине илиштирип, тез-тез вагончыкътан чапып чыкъты.

Аедин агъа бригадирге бакъып:

— Анъламайым не олды шу Эдемге? Гузель бала. Боюпостуна бакъсанъ сукъланасынъ. Амма сонъки вакъытта йигит бутюнлей денъишти, ичип башлады. Шакир, бельки сен онынънен лаф этерсинъ.

— Мен де буны тюшюндим, — деди Шакир.

Шакир дефтерини масанынъ кенарына сюрди: «Ярын сабадан идареге барып, зарур материалларны талап этмек керек», — деп ойланды о.

— Ярын янъы объектке бараджакъ экенмиз, догъруми? — Бу Инаетнинъ сеси эди.

— Эбет, янъы объектке, лякин биз ичюн о янъы дегиль. — Шакир бу суальнинъ нафиле битирильмегенини билерек, сезекленип Инает тарафкъа бакъты.

Оларны ветеринария комплексине йибереджеклерини бригадада эр кес биле ве бу янъылыкъ дегиль эди. Чокъ йылдан берли бир ерде чалышаракъ Шакир Инаетнинъ табиатыны яхшы огренди, эгер о лакъырдыны бойле башладымы, бу «ягъда илле бир къыл» ола.

— Акъылынъдамы, секиз йыл эвель о комплексни биз къурып башлагъан эдик. Иште, о шай да къурулмай къалды ве бизни беклей, — деп башлады о сакътлыкънен.

— Не, бизден башкъа киши тапылмадымы? — деди Инает серт давушнен.

— Тапылмагъандыр даа, — деди Шакир де Инает киби сесине къатиетлик берип.

— Эр вакъыт ойле, къайда агъыр иш олса, анда Аблаевнынъ бригадасы ёлланыла. Амма бригаданынъ азалары насыл яшайлар, насыл ихтияджлары бар, бунынънен ич кимсенинъ иши ёкъ. Мына, бакъынъ, — о Улькер тарафкъа ишарет этти. — Докъуз йылдан берли къуруджылыкъта чалыша. Эм насыл да чалыша! Я квартира? Квартира, эльбет, беклер. Чюнки о янъгъыз, яни «одиночка» экен. «Одиночка»лар ятакъханеде де яшап турарлар эмиш. Тапкъан сёзлери къурусын! Я, бу «одиночка» энди отузгъа аякъ басмакъта да. Йыллар оте, эр бир къадын киши киби, о да озь эви, озюнинъ тынч, сакин, уйгъун мескени олгъаныны арзулай. Эбет, эвинде мебели олсун, пенджерелеринде крахмаллангъан гырджвалы перделери олсун. — Инает Шакирге уджюмини эп къаттыра башлады. Бу арада вагончыкънынъ къадынлар болюгинден Улькер чыкъты.

— Вазгеч, Инает, риджа этем, — деди о ве, гуя бир къабаат ишлеген киби, Шакирге бакъты. Шакирнинъ чырайы тюрленсе де, Инаетни динълей ве сёзюни больмей эди.

— Ана, сен эр вакъыт ойлесинъ! — Инает энди достунынъ устюне атылды. — Шашам мен санъа, ятакъхане шараитинден, онынъ агъаргъан басма шторларындан, аякъ тюбюндеки ёлакълы тёшемелерден, шаматадан безмединъми? Етер энди, озь акъкъынънъы да талап этмеге огрен.

— Къызышма, Инает, асабийленме, — деп Шакир ериндлен турды ве оны тынчландыраджакъ олды. Лякин ериндлен кочькен Инаетни токътатмакъ кучь шей эди.

— Я сен, сенден тек бир лакъырды эшитемиз: иш, иш, чалыш, чалыш! — деди о ачувнен. — Агъызачыкълыкъ япып, берилеяткъан квартираны да эльден къачырдынъ. Эбет, бизим шефимиз олгъан алий дженаплары къызыны эвлендиреджек олгъанлар. О алий дженапларына аджеле суретте квартира керек олгъан. Я не япсын, завалы идареджининъ, буюк ве итибарлы трест идареджиси къызынынъ яшамагъа эви ёкъ. — Инает башыны сильпти ве манълайы устюне сарккъан бир топ сачыны уфюрип арткъа къайтарды.

— Инает, риджа этем, етер, вазгеч! — деди къалтыравукъ сеснен ве достунынъ янына барып, омузларындан къучакълады. Онынъ козьлери торланды, янагъындан козьяшлары тыгъырып тюшкенини дуймады. — Ойле деме, Инает, онынъ къызы къоджагъа чыкъа, эбет, онъа айры эв керек. Сен асабийленме, эшитесинъми, мен алышкъаным, ятакъханеде яшап кельдим, даа яшарым.

— Билесинъми, сенинъ ичюн джаным агъырта, — деди Инает тынчланып. — Мында, иште ельде, сувукъта сабадан акъшамгъадже зыкъынъ чыкъа, ятакъханеге баргъан сонъ да, кене бир халатнен сувукъ коридорнынъ та о башындаки ашханеге къатна, аш азырла... Бу не, уйгъунлыкъмы?

— Мен алыштым, дейим де, эм ич де сувукъланмайым. Бу йыл бир кере бюллетеньде олмадым, озюнъ билесинъ де, — деди Улькер кулюмсиреп.

— Меселе тек бундамы. Айды, яхшы, — деди Инает элини силькип. Сонъ Шакир бетке чевирильди:

— Багъышла, Шакир, мен къызыштым бираз. Сенинъ ишлеринъ озюнъе етеджек, мен де озь итиразларымнен сокъулам. Не япайым, адалетсизликни корьгенде, ичимде насылдыр шейтан къозгъала, озюмни тутып оламайым, — деди о акълашмакъ истер киби. — Энди къайтмакъ керек. Юрь, Улькер, тез ол, къаранлыкъ олаята.

— Шимди, токъта, китабымны унутаяздым.

Улькер китабыны алып чантасына къойды ве олар сагълыкълашып вагончыкътан чыкътылар. Оларнынъ артындан къапы япылгъан сонъ, лафкъа киришмей, кошеде индемейип отургъан Аедин агъа Шакирге мураджаат этти.

— Сен билесинъми, о акълы. Бир шей япмакъ керек. Керимовгъа кир де, не ичюн ойле олгъаныны сорап биль. Мен ойле дейим, инсан эр насыл шараитке бакъмадан, эр вакъыт инсан олып къалмалы. Озь акъкъы ичюн курешип олмагъан кишилерни бегенмейим. Эбет, лякин куреш акълы, намуслы, адалетли олмалы. Инает акълы ве онынъ эр шейни козюнъе къарап айткъанына джанынъ агъырмамакъ керек.

— Билесинъизми, Аедин агъа, Улькернинъ квартира меселеси бутюнлей эсимден чыкъкъан. Сонъки вакъытларда ишлернен башым айланды, башкъа бир шейге вакъыт етишмей.

— Анълайым, Шакир, эпимизнинъ вакъытымыз ёкъ, эпимиз эп къайдадыр ашыкъамыз. Сонъ бир шей олса, унуттыкъ, дикъкъат этмедик, вакъыт олмады, деп озюмизни къабаатлай, пешман этемиз. Амма аджайип къызларымыз бар, — деди Аедин агъа сукъланып. — Оларнынъ тойларында бир «Къайтарма» тёшер эдим, козюнъ корьсин! Эх, къайда меним яшлыгъым. — О фельсефеге кечти. — Эр алда озюнинъ сертлиги ве чалтлыгъынен Инает аджайип ве акъыллы къыз. Озюнинъ ювашлыгъы ве йымшакълыгъынен Улькер де чокъ гузель. Онынъ юзюнде баарь кунешининъ шавлеси киби айдынлыкъ ве эйилик гулленип турмакъта эди. Бу огъланлар къайда бакъалар, бильмейим. — Аедин агъа еринден турды, алетлерини топлап ящикке ерлештирип къойды.

— Мен кеттим, Шакир, Ленияр аптенъ беклейдир. Истесенъ бизге барайыкъ, бугунь къашыкъ ашы оладжакъ. Меним сымарышым!

— Сагъ олунъыз, Аедин агъа! Эвге бармакъ керегим.

— Нафиле бармазсынъ. Ленияр аптенъ севинир эди.

— Ёкъ, сагъ олунъыз, башкъа вакъытта барырым.

— Шай олса, сагълыкънен къал!

— Сагълыкънен барынъыз! Ленияр аптеге селям айтынъыз.

— Алейкум селям.

Шакир къарт ишчини вагончыкънынъ къапысынадже озгъарды. Аедин агъа кеткен сонъ вагончыкънынъ ичини сюкюнет къаплады. О, ёргъун алда скемлеге чёкти, башындан шапкесини чыкъарып, адий тахталардан мыхланып япылгъан стол устюне къойды. «Ана, ойле, бригадир аркъадаш, ишлеринъ пек йылтырамай», — деди о озь-озюне кулюмсиреп. Сонъ саатке бакъты: онынъ акъреби докъузны косьтере эди. Аджеле суретте чуйден быджагъыны алып кийди, къапыны килитледи. Тышарыда салкъын ельден сакъынып, курткасынынъ якъасыны котерди. Муддетинден эвель къурулып битирильген янъы мектеп бинасына сонъки кере бакъып, хошнутлыкънен кокюс кечирди. «Бир къач куньден янъы мектепнинъ къапылары кениш ачылып, сыныф одалары, коридорлары шенъ бала сеслери иле толар», — деп ойланды о. Лякин бу мектепте онынъ да юрегининъ бир парчачыгъы къалыр, о, озь бригадасынен мында эмек аятынынъ белли бир къысымыны кечирди ве мында бир чокъ айдын, къуванчлы куньлернен бир сырада бу янъы мектепни окъув йылы башлангъандже битирмек ичюн сонъки гъайретлерини къойып чалышкъан агъыр куньлери де олды. Вагончыкъ исе, чокъ йыллардан берли оларнен берабер кочип юрьген эски вагончыкъ озюнинъ ерини кене авуштырыр...

Эвге кельгенде, Нияр эр вакъыттакиси киби, оны кулерюзьнен къаршылады ве элинден курткасыны алып чюйге ильди.

— Не олды, Шакир? — деди о къоджасынынъ чырайына бакъып, теляшланып.

— Ёкъ, бир шей олмады. Ёрулдым. Къарным пек ачыкъты.

— Мен шимди келерим. Бар ювун. Сени бекледик, бекледик, ашынъ да сувуды, — о, ашханеге барып ашны къыздырмагъа къойды.

Янаша одадан он эки яшларында огълу чыкъты:

— А-а, бабам кельген! — огъланнынъ козьлери къуванчле йылтырадылар. — Биз анамнен сизни чокъ бекледик, — деди о шенъ давушнен.

— Я мектепте ишлеринъ насыл? — деп меракъланды бабасы.

— Бугунь эсап дерсинден «беш» алдым.

— Аферин, огълума!

— Баба, футбол бакъаджакъмызмы?

— Дерслеринъни битирдинъми?

— Битирдим.

— Ойле олса, бакъармыз.

— Яхшы мен барып, китабымны окъуйым. Пек меракълы. Айванлар акъкъында. Акъылынъдамы мен санъа айткъан эдим?

Ашханеден Ниярнынъ сеси эшитильди:

— Санъа айтмагъа унуттым, юрь алгъан шейимни косьтерейим, — деп къоджасыны залгъа чагъырды. — Бакъ, насыл дюльбер тюль алдым! — о, целлофан торбадан тюльни чыкъарып стол устюне яйдырды. — Адам чокъ олса да, сабырнен бекледим ве алдым. Дюльбер я?..

Нияр акъайынынъ дикъкъатсыз динълегенини сезип токъталды.

— Не олды я, Шакир? — деп сорады о тюшкюн давушнен.

— Ёкъ, джаным, бир шей олмады. Амма тюлинъ керчектен де дюльбер, — деди о къадыныны тынчландырып.

— Югославия тюли. Бельки асармыз, — деп теклиф этти о инамсызлыкъле.

— Базар кунюне къалдырайыкъ. Ёрулдым мен, Нияр. Янтаймакъ истейим.

— Шай олса, ашынъны аша да, ят.

— Баба, я футбол? — о бир одадан Мустафанынъ башы корюнди.

— Бар телевизорны къур, шимди башлайджакъ.

Шакир ашыны ашагъан сонъ залгъа кирип телевизор къаршысындаки креслогъа ерлешти. Оюн меракълы дегиль эди, командаларнынъ экиси де зайыф ойнадылар. Мустафа оюннынъ сонъуны беклемеден барып ятты. Оюн биткен сонъ Шакир де телевизорны сёндюрип юкъламагъа азырланды. Этрафына газеталарны дагъытып, Нияр энди юкълай эди. Ятаджакъта газеталарны бакъып чыкъмакъны адет эткен, чюнки саба бакъып етиштирамай эди. Шакир дагъылып яткъан газеталарны топлап къойды. «Эр иште озь зорлукълары, озь хусусиетлери бар», — деп тюшюнди о. Къуруджылыкъта меним озь къыйынлыкъларым бар, о исе мектепте бутюн кунь балаларнынъ сес-шаматасына даяна. Нияра мектепте ана тили ве эдебият дерсини бере эди. Шакир сакътлыкъле онынъ устюне одеялны ташлады ве озю де ятты. О чокъ вакъыткъадже юкълаялмады, де бир тарафына, де дигер тарафына айланды, балалыкъта япкъаны киби, юзгедже саяджакъ олды, отузгъа кельгенде, ракъамларны къарыштырды. Турып сигар якъмакъ истеди, амма даа бир афта огюне сигарны ташлагъаны хатырына тюшти. Эр алда, яваштан турып, салкъын полгъа ялынаякъ басаракъ, пенджере янына барды. Тазе кузь авасынен кокюсини толдурып нефес алды. Эр ер чым-чырт. Сюкюнетни ялынъыз эки-бир къопып тюшкен къуру япракъларнынъ шытырдысы боза эди. Тереклер бири-биринен фысылдашкъан киби, сакин-сакин салланмакъта эди.

«Ойле шей олсунмы, Улькер де манъа бу куньгедже бир шей айтмады, — деп озь-озюни асабийледи о. — Идареде квартира беклегенлернинъ къатты джедвели ола турып, не ичюн Керимов о квартираны озюнинъ къызына бере экен. Трест бу 120 квартиралы мескен эвни махсус озь ишчилери ичюн къурды да. Къыз исе джедвельнинъ энъ башында эди». — Бу фикирлер энди Шакирге раатлыкъ бермедилер. Ярын сабадан мытлакъа трестке бармалы деген къараргъа кельди.

Шакир трестке кельгенде, саат даа докъуз олмай эди. Керимов одасында ёкъ. «Бельки Нариман Алиевич кельген-

дир, бакъайым», — деп, онынъ кабинетине догърулды. Экинджи къаткъа котерилип, коридор бою адымлады.

Эмировны о, чокътан, та политехника институтыны битирип оларнынъ трестине уста олып ишке кельгенден берли биле эди. О, вакъытта Шакир даа янъы бригадир олгъан эди. Олар экиси достане мунасебетте эдилер. Нариман Алиевич эки йыл уста олып чалышкъан сонъ, оны янъы вазифеге тайин эттилер: трест башынынъ муавини олды. Онъа бакъмадан, бу мунасебет шимди де девам эте. Олар Шакирнен экиси беш йыл эвель бригада подрядыны амельге кечиргенде чокъ гъайрет эттилер. Биринджи вакъытта къыйынлыкълар чокъ олды, чюнки эр бир ишчи бу вакъыткъадже тек озь иши ичюн джевапкяр олып кельди ве ишни янъыджа тешкилятландырув илериде яхшы нетиджелер береджегине ич инанмай эдилер. Топлашувда ишчилер арды-сыра турып къатиетле: — Не ичюн мен биревнинъ ерине чалышаджагъым? Не ичюн тенбеллер, прогулджылар менимле берабер иш акъкъы аладжакълар? — дедилер. Олар озь дегенлерини инатлыкънен къорчаладылар. Шакирге исе о вакъытта Нариман Алиевичнен берабер оларнынъ шахсий менфаатчылыкъ чизгилерини денъиштирмек ичюн аз кучь сарф этмек керек олмады. Ишнинъ энъ яхшы шекильде, яни бригада подряды усулынен тешкиль этилюви адамларны янъы типте тек хадим оларакъ дегиль, айны вакъытта, юксек ихтисаслы ве намуслы эмекчи оларакъ да шекиллендиргени хусусында дефаларджа субетлер кечирмек керек олды. Бойле бирлик олып чалышкъан ишчилерде месулиетлик, низамгъа къатты риает этюв, ишкирлик, тешеббюскярлыкъ, эксикликлерге нисбетен амансызлыкъ, лякъайдсызлыкъ киби эйи чизгилер тербиеленгенини аяттан алынгъан джанлы мисаллер эсасында исбат этиле, къандырмагъа тырышыла эди.

Иште, бойле чокътан-чокъ давалар, субетлер, меслеатлар саесинде янъы усулнынъ устюнлиги тасдикъланыла.

«Анълайсынъызмы, сиз озь бригаданъызнынъ ве даа буюльтип айтаджакъ олсакъ, бутюн мемлекетнинъ саиби

вазифесини эда этеджексинъиз», — деп къандыра эди ишчилерни Нариман Алиевич.

«Балабан шей экен, саип олгъандан манъа не файда?» — дейлер базылары.

«Бизлер буюк, бирликли бир аиле оладжакъмыз ки, онда эр кес бири-биринен сыкъы багълы оладжакъ. Дейик, озь аркъадашынъ хасталанды я да башкъа бир джиддий себептен ишке чыкъып оламады. Бойле вакъытта онынъ иши ичюн де месулиет ташыгъанынъны анъламакъ фена шейми ёкъса? — деди Шакирнинъ озю джошкъунлыкънен.

«Мына Эдемни алайыкъ, эгер Аедин агъа я да Улькер хасталанып къалса, о, оларнынъ ишине де ярдымлашмазмы? Ярдымлашыр, мен бунъа эминим».

«Амма да мисаль кетирмеге киши таптынъыз, — деп кульди кимдир. — О, баджагъыны котерип ятып, биреви онынъ ерине бель буккенини истер эди».

«Сен мен ичюн джевап берме, буны илериде корермиз», — деди Эдем къызышып.

«Яхшы, аркъадашлар, олды энди, чалышайыкъ, ишни девам этейик...» Шакир, бу хусуста лакъырдылар даа чокъ оладжагъыны, янъылыкънынъ устюнлигини ишнен исбат этмек кереклигини анълай эди. Эбет, онынъ бригадасы пайтахтта ильки комплексли подряд бригадаларындан бири олмасы ичюн онъа чокъ гъайрет сарф этмек керек олды. Амма комплексли коллектив олып, эм де биринджи ерде булугъанларына бакъмадан, бригадада ишке сувукъ бакъув, ишке чыкъмаюв аллары юзь бере эди. Бу эски хасталыкънынъ огюни алмакъ ичюн куню-кунюне ишчилернен токътамай иш алып бармакъ, чокъ себат косьтермек зарур олды.

Бойле фикирлернен Шакир кабинетнинъ къапысыны ачты. Эмиров креслонынъ аркъалыгъына элини тиреп, насылдыр къырджыман кишинен лакъырды этмекте эди. Къапынынъ ачылгъаныны эшитип, олар экиси де башларыны онынъ тарафына чевирдилер. Нариман Алиевич Шакирни корип, кулюмсиреди ве оны ичери давет этти:

— Мераба, Шакир!

—Я, мераба, Нариман Алиевич!

— Юрь, отур бираз, — деди онъа Эмиров.

— Яхшы, мен кеттим, сизге кедер этмейим, — къапыгъа догъруларакъ деди къырджыман киши.

— Не дейсинъ, Шакир?

— Керимов керек эди.

— О шимди кельмек борджлу. Объектке кетти. Я не олды?

— Бизим бир ишчи къызымызгъа квартира берильмеген.

— 120 ханели эвденми?

— Эбет, ондан.

— Билесинъми, о тез кельмек керек. Шимди билирмиз. — О телефон номерини алды, трубкада Керимовнынъ давушы эшитильди.

— Сиз кельдинъизми энди, Иса Абдураманович? Сизге Аблаев кельген, мында отура, — деди онъа Эмиров. — Эбет, эбет, Аблаев, комплексли бригаданынъ башы, — Керимов кельсин десе керек, Нариман Алиевич Шакирге башыны ишмар этти, — бар сени беклей, одасында кимсе олмагъанда барып ал. Айды, мувафакъиет санъа.

Шакир аджеле адымларнен биринджи къаткъа ашыкъты. Керимовнынъ къапысы ачыкъ эди. Кирди. Оданынъ ортасында узун стол, этрафында йымшакъ скемлелер, полда къою къырмызы тюсте тёшеме бар эди. Аякъкъапларымнен тёшемени былаштырмайым деп, къапы янындаки скемлеге отурды. Керимов телефонда къызгъын лакъырды этмекте. Бираздан: — Сагъ олунъыз! Сагъ олунъыз! Сизинъ къайдларынъызны эсапкъа алырмыз, — деди де трубканы ерине къойды.

— А, сенсинъми, Шакир, кель, отур! Шеэр иджра комитетинден чанъ къакътылар. Янъы мескен эв ичюн шамата чыкъа. Ишчилерден шикяет тюшкен эмиш. Озюнъ анълайсынъ. Баш идаре системасында ятакъханелерде яшагъан «одиночка»лар пек чокъ. Амма одаларнынъ колемлери оларгъа бу эвден квартира алмагъа ич имкян бермей. Башта профкомда керек весикъаларны топладылар, квартира алырсынъыз деп ишан-

дырдылар, амма шеэр иджра комитетине баргъанда, иш токъталды. Яш къоранталар ятакъханеси къургъанымыз ичюн бизни атта къабаатладылар, лейханы ред эттилер, оны мескен эв сыфатында теслим этинъиз, дедилер. Биз, не ичюндир, тынч яшап оламаймыз, мытлакъа озь гъаелеримизнен атеш тюбюне сокъуламыз. Шимди исе юкъары органларгъа эр шейни анълатып, джевап бермек керек ола, — Керимов айткъан сёзлеринен оны къандырдым беллеп, мемнюн алда алтын тишлерини косьтерип кулюмсиреди.

— Мен ойле анълайым, Иса Абдураманович, гъалебе ичюн курешмек, оларны къорчаламакъ, исбат этмек керек, — деди Шакир онъа. — Биринджи къыйынлыкътан къоркъып, иштен вазгечмек акъайлыкъ дегиль. Бунъа бизни тап балалыкътан огретелер.

— Сен даа яшсынъ, Шакир, меним яшыма кельсенъ, анъларсынъ — къуру бир гъаелер устюнде чокъ узакъкъа кетип оламазсынъ, — Керимов асабийлене башлады.

— Яхшы яшамакъ ичюн азыргъа дуаджы олмакъ дегиль де, фырланмагъа бильмек керексинъ.

Шакир отура ве озюнинъ не макъсадынен кельгенини насыл этип анълатаджагъыны бильмей эди. Ёкъ, о къоркъакълардан дегиль, эр вакъыт козюнъе бакъып, акъикъатны сёйлемеге алышкъан инсандыр. Онынъ ичюн де реберлерге ярамай эди. Лякин бугунь Керимовнынъ кейфи яхшы, о бираз асабийленди, сонъ йымшады. Графинден стакангъа салкъын сув къойып ичти.

— Ниает, меним къызым да квартиралы олды. Акъайгъа да чыкъты. Пек яхшы олды, о эвленеджекте бу квартира чыкъып къалды. Эм насыл да квартира я? Одалары буюк, уйгъун, — деди о севинчинен болюшип.

— Я шу буюк одалы, уйгъун квартирадан аламагъанлар не япаджакълар? — деп меракъланды Шакир.

— Беклерлер, — деди Керимов лякъайдлыкънен. — Я санъа бундан не? — деди сонъ сезекленип. Чюнки о биле, белли бир джиддий себепсиз Аблаев онынъ узурына кельмез эди.

«Демек, онынъ кельгенинде бир мана бар, о озь башына кельмегендир», —деп тюшюнди идареджи.

— Мен шу сиз айткъан эв хусусында лаф этмеге кельдим, — деди Шакир озюни джиддий тутып.

— Я не олды?

— Бизим бир ишчи къызымыз невбетте биринджи эди, амма онъа квартира бермедилер.

— Къоджасы бармы?

— Ёкъ, янъгъыз. Яшы отузгъа якъын.

— Бир озю олгъаны уймай, — деди Керимов къатиетле. — Ойлелер чокъ, тек о дегиль.

— Адам къуруджылыкъта докъуз йылдан берли чалыша, бунъа уя. Амма квартирагъа кельгенде уймай, демек! Бир квадрат метр арткъач олгъанда не ола экен! — деп иддетленди Шакир энди озюни тутамайып.

Керимов ачувындан къып-къызыл олды, Шакирни одасындан къувып чыкъараджакъ дереджеге кельди, лякин озюни тутты.

«Онъа меним иле бойле лакъырды этмеге ким акъ берген экен, бакъ, сен онъа!» — ачувланып тюшюнди трестнинъ башы. Сонъ:

— Сен мында озь къанунларынъны тайинлеме, — деди о чырайыны сытып.

— Мен къанун тайин этмейим. — Шакир де къызышты. — Яш къоранталар эви къурула эди, шай дегильми?! Шунъа уйгъун къанунларгъа риает этип, ишни сонъуна чыкъармакъ керек эди. Озюнъиз ишчилернинъ турмушы хусусында къайгъырып богъаз кере эдинъиз, нетиджеде исе... «беклерлер!» Я къачангъадже беклейджеклер? Аллах бильсин. Сиз къыбырдагъандже къызларымыз къартайып къаладжакълар.

— Яхшы, Шакир, къызышма о къадар, амма да инат экенсинъ озюнъ, — деди Керимов бираз йымшагъан алда. — Мен анълайым, квартираны озь къызыма берип янълышлыкъ яптым. Бу янълышны мен тюзетмек керегим, эбет. Не япайым, къызым эвленеджек эди, ойле олып чыкъты, шейтан

къарышты. Амма сизинъ ишчи къызынъызгъа кельгенде, бу меселени мытлакъа чезерим, сёз берем. Эски фонддан бир квартира бошаятыр, оны ишандырам. Бир ай ичинде япарым, ойле де айт. Анълаштыкъмы?

— Мына бу башкъа меселе, Иса Абдураманович. Сагъ олунъыз, мен кеттим. Барып Улькерни севиндирейим.

О кеткен сонъ Керимов тюшюнджеге далды. «Шакирнинъ кельгени яхшы олды. Бизге, эскидже чалышып алышкъанларгъа ара-сыра бойле тепрентилер керектир. Затен, ишчилернинъ ихтияджлары меселесине бираз зияде дикъкъат айырмалы. Вакъытлар денъише. Эпимизге янъыджа чалышмагъа огренмек керек». О, Шакирнинъ риджасыны мусбет чезгени ве озю де янъыджа тюшюнмеге меджбур олгъаны ичюн мемнюниетле эллерини бири-бирине окъалады ве еринден турып, кене стакангъа сув къойып ичти.

Къурулаяткъан ветеринария комплекси та шеэрнинъ дживарында олгъанындан себеп, анда бармакъ ичюн бир автобустан тюшип, дигерине минмек керек эди. «Керимовнен бойле серт лакъырды эткеним бельки янълыштыр, — деп тюшюнди Шакир ишке кеткенде. — Догърусыны айтаджакъ олсакъ, о къабаатлы дегиль эди. Эв акъикъатен яш къоранталар ичюн ятакъхане сыфатында къурулып башлангъан эди. Эбет, эйи ниет кутюльген эди, амма сонъу фена олып чыкъты. Я не, мен индемей отурмакъ керек эдимми? Идареджиси олса олсун даа, мен догърусыны айттым. Меселе бир квадрат метр хусусында кете, шу квадрат метр ишчимизни квартиранен темин этмек ичюн маниа ола. Бойле вакъытта месулиетни озь устюнъе алып, бираз компромисс япмакъ да мумкюн. О исе сускъан, индемеген, бойле япмакъ келишикли, эбет, озюнъни сыкъмай яшамакъ, джыллы тёшегинъде раат юкъламакъ мумкюн...»

О, озюни Керимовнынъ еринде тасавур этип бакъты: «Ёкъ, мен сусып оламаз эдим. Ёкъса, мен трест идареджиси олмагъаным ве озь ериме япышып турмакъ заруриети олма-

гъаны ичюн бойле тюшюнедирим? Ёкъ, эп бир сусмаз эдим, — деп о гуя озь-озюнен давалашмакъта. — Мен анъламайым, сенинъ янынъда, сенинъ элинъ астында чалышкъан адамларнынъ ярдымынъа мухтадж олсун да, бунъа лякъайд бакъып, тынч яшамакъ мумкюнми? Эбет, шимди адамларгъа квартираны Шакир озю берип оламай ве бу меселени о чезалмай, амма кимдир буны япмакъ керек де...»

Бригадир бойле фикирлернен объектке келип еткенини дуймай къалды. Вагончыкъкъа кирди, урбасыны денъиштирди ве тышарыгъа чыкъкъанда кенардаки сарайчыкънынъ артына кимнинъдир гизленгенини корьди. «Гъалиба, Эдем, — деди о ичинден ве гуя аякъкъапынынъ бавыны багъламакъ ичюн эгильди. — Эльбет де о, Эдем!

— Селям, Шакир! — о, озюни уйгъунсыз дуйса да, сербест тутмагъа тырышаракъ, Аблаевнинъ янына кельди. — Кечикемиз, кечикемиз, — о, элини силькип, сигар тюпчигини ерге ташлады, оны эзеджек олып аягъынен басаджакъта, озюни туталмай салланып алды ве сёнюккен козьлерини Шакирге тикти.

— Сен бу кошелерге сакъланмакътан безмединъми? — деди Шакир онынъ алыны корип. — Бар къайт, эвинъе, козюм корьмесин сени бойле алда. Бар, юкълап озюнъе кель де, ярын сабагъа сув киби тендюрист ол. Ве бу сонъки кере олсун!

— Яхшы, эшитем, — деди о козьлеринен кимнидир араштырып. Сонъ Инаетни корип абына-сюрюне, онъа тараф кетти.

— Не мени бойле алда бегенмейсинъми? Къартбабам бегенгенде беген, зорым да ёкъ, — деп ташлады Инаетке бакъып. — Къыз бир ань шашып къалды, сонъ эсини топлап:

— Эдем, токъта! — деп къычырды. О исе артына-огюне бакъмай, озь башына мыдырданып, саллана-саллана кетмекте эди.

Эдем Инаетлерге къуда йибергени ве онынъ ана-бабасы ред эткенини бригадада биле эдилер. Шундан берли Эдем денъишти, оны танымакъ мумкюн дегиль. Инаетке исе: «Не ичюн йигитни къыйнайсынъ?» — деп суаль берселер, о бу

хусуста лакъырдыны узатмайып, кулип къуртула эди. Меселенинъ асылыны тек Улькер биле эди.

Инает бир огъланны севе, о башкъа шеэрге окъумагъа кеткен экен. Музыка окъув юртуны битирген сонъ, анда чалышмагъа къалгъан. Айда бир кере эвлерине келе ве кельгенде Инаетнен де корюше экен. Сонъра исе бу корюшювлернинъ арды узюльген эди. Бир кунь акъшам Инает козьлери яшлы алда ятакъханеге Улькерге кельди. Улькер достунынъ кедерли алда корип:

— Санъа не олды, чырайынъа бакъмакънынъ чареси ёкъ.

— Билесинъми, о меним къуруджылыкъта, адий иште чалышкъанымдан утана эмиш, — деди о козь яшларына тююлип. — Ана-бабасы да къаршылар, мен онъа ляйыкъ дегиль экеним. Онъа окъумыш апай керек экен.

— Токъта, Инает, тут озюнъни, — деп Улькер достунынъ башыны сыйпады, амма озюнинъ де козьлери торланды. — Я сен онъа институткъа киргенинъни не айтмадынъ? — О, эп достуны тынчландырды.

— Бунынъ шу къадар эмиети бармы ёкъса? — деди Инает явлугъынынъ уджунен козьлерини сюртип. — Мен исе озь эмегимнен къуванч кетирем деп юре, гъурурлана эдим...

— Эльбет, адамларгъа файда кетиресинъ. Догъру дегильми ёкъса? Бакъ, шеэримиз насыл осьти, кенишледи, дюльберлешти. Бутюн буларда бизим де эмегимиз, бизим де иссемиз бар. Бунынъле гъурурланмагъа бизим де акъкъымыз бар.

Инает чокъ вакъытларгъадже озюне келялмай, яныкълап юрьди, сонъ яваш-яваш тынчланды, эр шей баштаки киби девам этти. Ялынъыз Эдемнен мунасебетлери пек уймады. Бригадада бунынъ ичюн не къадар арекет этселер де нетидже чыкъмады.

— Меселе денъишкенге бенъзей, гъалиба, — деп ойланды Шакир севинип. О шимди Инаетнинъ Эдемни токътатмакъ ичюн ынтылгъаныны корьди. Эдем исе токътамай, башы тёбен, автобус дурагъы бетке адымлай берди.

— Эдем! Токъта, токъта дейим санъа! — Инает эр шейни унуткъан, бутюн селикъасы Эдемде. — «Вай, Аллам, йыкъыладжакъ шимди...». Бу арада Эдем артына бакъып токъталды ве тааджипленди, козьлерине инанмады: «Бакъса, бу Инает, мени чагъыра, манъа токъта дей...», — кокюсине бирден топланып кельген къуванч дуйгъусындан башы айланды.

Инает, нефеси тутулгъан алда ашыкъып, онынъ янына кельди:

— Эдем, къайт артынъа, юрь, бригадагъа барайыкъ. Эшитесинъми? — о, башындан саркъып тюшкен къыйыгъыны не япмагъа бильмей элинде юмарлай берди. Гуя бир къабаат ишлеген бала киби, Эдемни элинден тутып чекти. Эдем озь авучында онынъ йымшакъ элининъ аджайип джылувыны ис этти.

— Юрь, — деди о ве шойле де бири-биринен эль тутушкъан алда бригаданынъ огюне келип чыкътылар.

Адет узьре, мана тапылдымы, чешит шакъаларгъа алышкъан ишчилер, олар арасында пейда олгъан бу назик дуйгъуны урькютмемек ичюн бу сефер индемедилер. Оларгъа чокъ къулакъ асмадылар. Эр кес гуя бир шей эслемеген киби, озь ишинен мешгъуль эди. Шакир исе оларны корип, ичинде «Аферин, сизге!» — деди ве сылавджыларнынъ ишини бакъмакъ ичюн учюнджи къаткъа котерильди. Мында пенджерелер даа джамланмагъан, одалар ичинде ель ойнамакъта эди. Къызлар бойле шараитте чалышмагъа меджбур эди. Шакирни корип, Улькер онынъ янына кельди. Озюнинъ 28 яшына бакъмадан, о осьмюр къызчыкъ киби корюне эди. Устюне индже йиптен орюльген свитер ве мавы тюсте ишчи штаны кийген эди. Къою кестане тюс сачлары топланып багъланъгъан эди.

— Шакир, биз даа бойле чокъ чекишеджекмизми? — деп башлады о сакин сеснен. — Бакъ бунъа, диварларны сылап етиштирмедик, электрик усталары кельдилер, — о диварда оюлгъан ёлакъларны косьтерди. — Оларгъа электрик теллерини ерлештирмек керек эмиш. Оларнынъ артындан кене сыламакъ, кене акъламакъ керектир. Бу ишни башындан япмакъ

мумкюн дегиль эдими? Бир ишни эки кере япамыз. Бу бир тарафта турсын, я вакъыт меселеси, не къадар арткъач вакъыт сарф этиле! — къыз дикъкъатнен Шакирнинъ козьлерине бакъты. О, озюни къолайсыз ис этти. Иште, бойле, бригадир онынъ бакъышындан, не ичюндир, озюнде хош бир джыллылыкъ сезди. О, къадыныны, огълуны севмей демек мумкюн дегиль, лякин Улькерни корьгенде башкъа ола, къыркъ яшына бакъмадан, озюни яш йигит киби дуя, юрегинде анълашылмагъан ислер къайнай, насылдыр кучь оны онъа чеке.

Юваш, тегиз табиатлы Улькер къуруджылыкъ институтынынъ мимарджылыкъ факультетинде окъуй эди, анасынынъ хасталыгъы себебинден, учюнджи курста экенде, окъувыны ташлап, чалышмагъа меджбур олды. Онынъ мимарджылыкъ саасында баягъы бильгили, Шакирге чокъ джеэттен ярдым эте эди. Лейхаджылар къуруладжакъ объектлерни озьджесине тасавур эте, лейханы озьлери истегени киби япа тургъанлар. Амма къуруджылыкъ процессинде лейхада косьтерильген элементлернинъ эписи уйгъун олмай, я да келишмей эди ве иляхре. Бойле вакъытта ишни токътатмакъ ичюн меселени шу ерде чезмек, догъру бир къараргъа кельмек керек ола. Бу шейлерде бригадирге къызнынъ чокъ ярдымы тие, чюнки о озь бильгиси ве тешеббюсинен къуруджылыкъ мейданында тесадюфий адам дегиль ве этрафта япылаяткъан эр шейге месулиетликнен янаша.

— Бир челелер корьмек керек, Шакир, бойле шараитте чалышмакъ къыйын, — деп тевсие берди о.

— Яхшы, Улькер, буны эсапкъа алырмыз. Сымарышчылар ветеринария комплексини тездже битирип, теслим этмемизни риджа этелер. Насыл дейсинъ, япып олурмызмы? — о, элинен эрте чаларып башлагъан сачларыны сыйпап тюзетти.

— Тырышырмыз, Шакир, — деди Улькер оны рухландырып.

— Пенджерелерге исе ярындан къалдырмай джам къойдырырмыз. Электриклер меселеси исе...

О фикирини битирмеди, ашагъыдан Аедин агъанынъ сеси эшитильди. — Шакир, сен къайдасынъ?

— Мындам. Шимди барам! — о ашагъы энди. — Не олды, Аедин агъа?

— Даа бир-эки япыладжакъ ишлер бар, амма бетон битти. Билесинъми, автокранны мескен эв къуруджылыгъына алып кеткен эдилер, уйле вакъты олды, даа ёкъ, — деп сомурданды къарт ишчи.

— Эр шей олур, Аедин агъа, — деп тынчландырды оны бригадир. — Ярым сааттен кран бу ерде олур, штабда буны билелер.

— Яхшы, айса барып аркъадашларгъа ярдым этип турайым. — о, учюнджи къаткъа котерильди.

Шакир Аедин агъанынъ артындан бакъып турды ве озьозюне: «Не япсанъ яп, лякин объектте ишлерни тезлештирмек керек, о къуруджылыкъ материаллары етишмегени себебинден шай да къач йылдан берли къурулмай токътап турды...» — деди. Бу фикирлернен бешинджи къаткъа котерильди.

АБЛАЕВНИНЪ бригадасы ветеринария комплексини бир бучукъ ай ичинде битирип, теслим этти. Вагончыкъ исе, чокъ йылдан берли оларнен берабер кочип юрьген эски вагончыкъ янъы ерге авушты.

ЭВИМЕ БЕЛЯ КЕЛЬДИ

(Икяе)

Табиат къыш юкъусындан даа толусынен уянмай, эрте баарь энди кучьке киреяткъанда, авада уянаяткъан баарь къокъусы сезилип башлагъан бир куньде эвиме Беля келип, къушдай пенджереме урулды да, таш киби ерге тюшти.

Сабанынъ саарь вакъытында энди дуйдурмадан къайгъы алямети сезильмекте эди. Мен исе ер юзюнде даимий серсерий яшап кельген бир адам бирден пенджереге урулгъан сестен сескендим, тюзетильмейджек Беляны дуйып къоркътым.

«Ёкъ, ёкъ, Алла сакъласын бу Белядан», — деп озюмни тынчландырам, эшитилир-эшитильмез дуа окъуйым: Бисмилляхи р-Рахмани р-Рахим. Утлу ма ухине минель-китабы ве экъимис-салат. Иннес-салете тенха аниль-фехшаъи вель мункер ве ле зикру-Ллахи экбер. Валлаху иеълему ма тесиеъун...

«Десене Алла-Тааля инсан омюрини даимий эеджан ве теляш ичинде кечирмек ичюн берген», — деп тюшюнем мен, гедженинъ бир маалинде къоркъу ве энди дуюлмакъта олгъан Белядан уянып. Къоркъунчлы бир тюш корьген адам киби, якъынлашаяткъан Беляны сезмейим дие юзюмни кене ястыкъкъа сакълайым.

Мен бутюн омюрим бою бу гъам-къасевет ичинде, юкъусыз геджелери Алладан бу дюньяда меним якъынларыма сагълыкъ-аманлыкъ бермесини сорап ялварам. Санки дерсинъ догъмушларым ве халкъым бутюн къайгъы ве гъайыпларны толусынен башындан кечирмек ичюн бу дюньягъа кельген. Раатсыз юкъусындаки сырлы тюшлерде озюнинъ догъгъан ери акъкъында хаяллана, бу ер онъа азиз ве севимли, топрагъы исе пуф киби йымшакъ корюне.

Бойле якъын ве айны вакъытта узакъ олгъан ана-топракъ, онынъ ешилликке бурюнген дагълары ве обалары, шырылдап акъкъан озенлери, шиддетли учансувлары, ана-бабамнынъ кери дёнмейджек балалыгъы ве кучюк койчиклернинъ четлеринде исе оларнынъ ана-бабаларынынъ мезарлары изсиз, эбедиен гъайып олып кеттилер.

Ватангъа кери къайтувнынъ не дереджеде къыйын ве узакъ оладжагъыны къырымтатарлар, о вакъытта тасавур биле этмеген эдилер. Яш ве дюльбер олгъан девирлеринде ватанларыны терк эткенлеринде, бу дешетли сюргюнликте ватан асретлигини чекип, ят ильде козьлери ачыкъ оледжеклерини бильмей эдилер.

Ватангъа ынтылув, ватангъа севги, энди бизлерге — сюргюнликте догъгъанларгъа ашланды. Энди бу агъыр ёлны сюрюнип, йыкъылып бизлер кечемиз. О исе ёлджунынъ

огюнде кя ярыкъ йылдыз киби парылдап озюне джельп эте, кя енгильден эскен хафиф ельчиктен кене сёне.

Биз бу липильдеп тургъан умют ярыгъына агъыр-сабыр адымларнен кетемиз. Эвсиз-баркъсыз, еллерден юзьлеримиз янып, чар-чабик ясалгъан мувакъкъат эвчиклерде ве ертёлелерде яшап, ана-бабаларымыз эльде эталмагъан азатлыкъны, яшайыш зевкъыны сюрмек ичюн, ватанымызнынъ якъыджы кунеши тюбюнде, эрте чаларгъан, чыбалангъан сачларымызнен, аякъларымызда калош ве кирза чызмаларнен, гедже-куньдюз демей, чалышамыз ве эвлер къурмагъа тырышамыз.

Анда сюргюнлик ерлеринде, яхшы куньлернинъ кельмесини беклеп, бизлер ичюн дуалар окъуп, къартларымыз яшайлар. Бизлер исе озь тарафымыздан, оларгъа аз да олса тувгъан ерлеринде яшамагъа имкян бермесини Алладан тилеймиз...

«Десене, бу меним халкъым ватан ёлунда эбедиен серсерий олып юреджек. Десене, меним халкъыма озь юртунда бахтияр олмакъ насип этмейджек», — деп тюшюне эдим мен самолёт отургъычында отурыр экеним ве бу сеяткъа мени умютсиз телефон чанъы атландыргъаны акъылыма келип, юрегимни насылдыр бир теляш сарды, тениме буз киби инечиклер санчылгъан киби олды.

«Сен нени тюшюнесинъ шу! Бу лянет раатлыкъны эльде этмеси къолаймы ёкъса? Сен раатлыкъ ичюн догъдынъмы? Алла сени чекишмек ичюн яраткъан, — деп текрарлай эди манъа ички сесим. — Эшитесинъми, сен зайыфсынъ. Сен бу Белягъа даянып олурсынъмы? Эльбет де ёкъ. Бакъ озюнъе, сен инджечик, зайыф бир пытачыкъсынъ. Ель эскенинен ерге эгилирсинъ ве бир даа догърулмагъа такъатынъ етмез.

Меним эвиме Беля кельди ве ойле бир шиддетнен сокъулды ки, онынъ агъырлыгъындан мен букюльдим ве бир даа ич догърулып оламам белледим.

Клиниканынъ бош коридорлары бойлап Беляма догъру чапкъан вакъытымда, мени бу саниеде ич бир тюрлю кучь токътатамаз эди.

— Токътанъыз, халатсыз къайда кетесинъиз? Кери къайтынъыз дейим сизге, — деп къычырды беяз халатлы къадын, манъа бутюн барлыгъынен, къуветинен басып кельген Белямнен корюшмеге кедер этип. Мен исе шашмалап, сархош бир алда беяз халатлынынъ не дегенине эмиет биле бермей, артыма бакъмадан чапмакъта эдим.

— Рухсет этинъиз. Эшитесинъизми мени.

— Сизинъ устюнъизде беяз халат ёкъ!

— Халатнынъ не алып-береджеги бар?! Мени беклейлер. Эшитесинъизми, мени беклейлер. Мен кельдим, — деп текрарлай эдим, авгъулашкъан дудакъларымны тишлеерек.

— Ёкъ, ёкъ. Четке чекилинъиз... Къачынъыз...

Палатадан устюне беяз чаршаф орьтюли къодалакъны догъру манъа къаршы тыгъыртып чыкътылар. Белям амансыз манъа якъынлашмакъта эди. Къодалакътан манъа якъын олгъан таныш къоллар аджизликнен салынып турмакъта эдилер. Азгъын, къуру къоллар. Бу ярыкъ дюньяда бир сание биле тыныш бильмеген къоллар.

— Не? Не бу? — зар-зорнен сорадым мен ве тезликнен къодалакъкъа ынтылдым.

— Чекилинъиз, тез чекилинъиз, — деди эмшире раатсызланып ве теляшнен меним агъаргъан юзюме бакъты.

Бирден эр ер тым-тырыш олды. Коридор бойлап о ян-бу ян юрьген хасталар мени корьгенлеринен четке чекилелер ве меним бир кереден шашмалап, токътап къалгъанымны анълап оламайлар. Бирден манъа узакътан кимнинъдир таныш олмагъан ве сакин давушы эшитилир-эшитильмез:

— Эр шейге азыр олунъыз. Сизинъ узеринъизге Беля энди, — деген сёзлер эшитильди котерилеяткъан лифтнинъ шаматасы ичинде. Бу аян этиджи сестен бутюн вуджудым чымырдады, пармакъларымнынъ уджуна баргъандже буз кесильди.

— Манъа не олды я? — бирден сескендим ве бутюн тенимде меджалсызлыкъ, юрегимде исе агъры сездим. Бу

сувукъ ве ят сес къайдан кельди? Я да бу меним ички сесим акс-сада бермектеми? Бельки де, бу омюр къалабалыгъында меним къальбимдеки инълейиджи агърыдыр?

— Ёкъ. Бу дуйгъу дегиль. Бу Беля. Меним Белям. Мына, меним де вакъыт-саатим кельди, — деп тюшюндим мен ве бу дешетли фикирден козюме къаранлыкъ чеккен киби олды. Бутюн шей думан ичинде къалды; сюкюнет меджалсызлыкъ, къодалакъ, сес-солукъсыз, хасталарнынъ юзьлери ве мен бирден устюме бинъ атмосфера кучюнен къоркъу ве агърынынъ демир-бетон плита киби энгенини сездим. Эзелер ве мен такъатсызлыгъымдан онынъ астындан чыкъып оламадым. Ички кергинликтен бутюн вуджудым къалтырай эди. Мен котерип оламагъан бу агърылыкътан аякъларым озь-озюнден такъаттан кесильмекте эди. Аякъларым тюбюнден ер чекильгенини дуйдым.

Лифтнинъ салкъын ве тегиз демир къапысына манълайымны тийдирип, не япмагъа бильмей шашмалап турдым. Бирден менде: «Беляны енъмек керек, — деген хаял джанланды. — Енъмек керек. Сен не рухтан тюштинъ? Тур. Белянъа къаршы бар», — дей мендеки экинджи сес.

Басамакъларнынъ пармакълыкъларыны тутып агъырлашып къалгъан аякъларымны зар-зоруна алып, хастахиненинъ алтынджы къатына котерильдим. Реанимация болюгининъ къапавлы къапысына девамлы къакътым. Пенджеречик ачылды ве андан экимнинъ юзю корюнди.

— Динълейим сизни? — деди о итирамнен.

— Кирмек мумкюнми?..

— Ёкъ. Сизни кирсетип оламайым, — деди о дикъкъатнен манъа бакъып.

— Билесизми, мен озь Белямнынъ янында олмакъ истейим, — дедим мен явашчыкътан, къапавлы къапыдан ичери кирмек ниетинен.

— Сиз анъламакъ керексинъиз, реанимациягъа кирмек олмай, — деди о йымшакълыкънен.

— Анъланъыз. Мен янында... янында олмакъ керегим, — дейим мен къансыз дудакъларымнен ве къолларымнынъ джансызланып уюшып башлагъаныны дуйдым.

— Бир дакъкъачыкъ бекленъиз!

— Яхшы, — деген манада башымны саллап, явашчыкътан скемленинъ четчигине отурдым.

Реанимация. Экимнинъ ханесинде кошечикте ерлешкен диван устюнде индемеден отурам. Манъа халат, башыма беяз басма къалпакъ, стерилленген бахиллер кийдирдилер. Бу дакъкъаларда меним узериме бу къадар дешетли беля энгенини не эвдекилер ве не таныш-билишлер — ич кимсе бильмей эди. Тек хастаханеге кеткенимни биле эдилер.

«Эй, Аллам, бу апансыздан энген белядан къайда сакъланайым экен? Насыл этип буларны унутсам, я да кичкенечик боджеклер дайын ер тюбюне сакълансам да, бу, юрекни сызлатыджы агърыны дуймасам», — деп тюшюне эдим азапланып.

Еримден турып пенджере янына кельдим. Шеэр узерине агъыр булутлар энди. Къуршун тюслю къоджаман булут бекленильмеден къайдандыр пейда олды ве бутюн кокни сарып алды. Орталыкъ къаранлыкълашты ве бирден къопкъадан къуйгъан киби ягъмур ягъып башлады. Шиддетнен ягъмакъта олгъан ягъмур ярым сааттен сакинлеп, инджеден сепелеп башлады.

Сепелемекте олгъан ягъмур пенджере джамларына урула, санки дерсинъ хасталарны аяткъа, яшайышкъа давет эте эди. Амма онынъ бу ынтылышына кимсе сесленмей эди.

Хасталар озь хасталыкъларындан меджалсызланып къыбырдамай къодалакъларда яталар, тек оларнынъ нурсузлангъан козьлеринде асрет къыгъылчымлары сезильмекте эди. Солгъун юзьлеринде ве къансыз дудакъларында дуйдурмадан якъынлашаяткъан эджельнинъ теляшы сезильмекте эди.

Олюм азабындан эвель олар нелерни тюшюнелер экен, аджеба. Бельки де озьлерининъ сагълам ве яш олгъанларыны хатырлайлар. Инсан, аят эбедий девам этеджегине умют эте.

Тек бу дешетли эджельнен юзь-юзьге корюшкен сонъ, ич бир шей даимий олмагъаныны анълай. Бу аньде адамгъа кимсе ярдым этип оламай, чюнки эджельнинъ дешетли кучю алдында эпимиз аджизмиз.

Инсан о бир дюньягъа кетеркен, ер юзюнде балаларыны, сой-акърабаларыны, достларыны къалдыра. О, узакъ ёлгъа озюнен берабер ич бир шейни ве кимсени алмай. Ондан сонъ бу дюньяда тек хатыра къала. Яхшы хатырамы, я да ярамаймы, эльбет де, адамнынъ озюне багълы, — деп хаялымдан кечирдим кедернен.

Къызнынъ:

— Сиз бу ерге насыл кирдинъиз? — деген инджечик сеси санки дерсинъ тюшюмде эшитильди. Босагъада яш эмшире тура ве къоркъунен манъа бакъа эди.

— Мен озь Белямнен корюшмеге кельдим, — дедим явашчыкътан ве шиддетли агъры бутюн беденимни сарды. О, айретнен манъа бакъты.

— Мени эким алып кельди, — тынчландырмагъа ашыкътым мен. Тамам шу дакъкъада апансыздан пейда олгъан юксек бойлу, азгъын ве ачыкъ бакъышлы экимге ишмар этип. Экимни корип яш эмшире онъа мурааджат этти:

— Аскъар Исаевич, хастаны зиярет этмек кельген чет адам бар.

— Къалсын. Мен мусааде эттим, — деди о эмиетсиз бир тарзда ве шкаф янына барып, керек олгъан иляджларны, фонендоскопны алды. Бирден недир акълына келип, къапыгъа ашыкъты.

Мен тез еримден турып, онынъ ёлуны кестим.

— Айтынъыз, анамнынъ вазиети пек фенамы? — сорадым мен экимнинъ джиддий юзюне тикилип.

— Ялварам сизге, тынчланынъыз... Шимдилик вазиети пек агъыр, амма тюзелир деген умюттем, — деп, о четке бакъты.

Эким люминисцент чырагъынен айдынлатылгъан оданынъ босагъасында тура. Бу къалабалыкълы куньден сонъ онынъ юзю даа солгъун ве ёргъун олып корюнмекте эди. Сонъундан

пенджере янына чекилип ягъмурлы къаранлыкъкъа девамлы тикилип къалды.

Шакиров юксек бойлу, арыкъ мучели, гурь сачлары исе беяз басма къалпакъ тюбюнден корюнип туралар. Беяз халаты онынъ тюзгюн къыяфетине пек келише эди. Экимиз де индемей турамыз. О манъа тараф чевирильди. Насылдыр бир аньде о кестане тюслю козьлеринен манъа дикъкъатнен бакъты. Онынъ бакъышында насылдыр бир теляшлыкъ ве раатсызлыкъ аляметлери бар эди.

Мен тынчлыкъны бозып, онъа мураджаат эттим:

— Ялварам сизге, анамны къуртарынъыз. Мен оны сагъ-селямет ватанымызгъа алып кетмек керегим. Мени эшитесизми, къырымтатарларны сюргюн эткенлеринден сонъ, о бир даа тувгъан диярына бармады. Ялварам сизге, — дедим мен эеджаннен ве къалтырагъан къолларымнен юзюмни къапаттым.

О, яныма кельди.

— Тынчланынъыз, — деди къарыкъ сеснен. — Мен сизни анълайым, амма...

— Де-ме-к, — дедим мен ве сесим бирден кесильди. Дудакъларым ве сесим манъа бойсунмагъаныны дуйдым. Къычырмакъ истедим, амма къоркъунчлы тюшлерде олгъаны киби, сесим чыкъмады.

Мен яваштан онынъ янындан чекильдим. Эким биринджи сёзлерини айтып, манъа девамлы бакъкъанда, бирден анъладым ки, бутюн умюдим дешетли табиий афаттан йыкъылгъан къоджаман къаяллар киби дарма-дагъын олдылар.

О, ашагъы бакъты. Енгильден омузларыны сыкъып, не ичюндир бильмем къолуны кокрек джебине алып барды ве кене де бир кере нокътагъа тикилип къалды.

«Сонъ, не япмакъ керек, алий категориялы эким? — кинаенен озюне озю мураджаат этти Шакиров. — Сен къач керелер хасталарнынъ омюрини сакълап къалдынъ. Шимди исе ойле бир вазиеттесинъ ки, сен Алла дегиль, адий бир адамсынъ ве бу, козьлеринде къоркъу толу начар юзьлю къызгъа ярдым

этип оламайсынъ. О, санъа Аллагъа бакъкъан киби бакъа, муджизе яратманъны сорап ялвара. Адамлар ичюн ер юзюнде энъ къыйметли олгъан шей, анасыны олюм панджасындан къуртарманъны истей. Амма сен буны япып оламазсынъ. Ойле бир хасталыкълар бар ки, оларнынъ огюнде илим биле аджиздир. Бойлеликнен, сенинъ бильгинъ ве теджрибенъ ярдым береджеги шубелидир. Ве сен бу вазиеттен насыл этип къуртулмакъ чаресини тапалмайсынъ. Бу маниа сенинъ огюнъде расткельгени энди биринджи кере дегильдир. Бир шейге бакъмайып, хаста адамны олюм панджасындан къуртармакъ ичюн, сонъунадже курешмек керек».

Озь ишини тантиминен бильген эким бугунь, олюм деп адландырылгъан дешетли фаджиа огюнде озюнинъ кучьсюз экенини ис эткенде не ичюндир хаялына шу фикирлер кельди: «Бельки де къоджаман клиниканынъ бир къатындан дигерине чапып-чапкъалагъан ве онынъ огюнде турып Аллагъа ишангъан киби тельмирип тургъан къызчыкъ бунъа себепчидир. О, анасынынъ омюри ичюн куреше. Ярдым талап эте. Сен исе башынъны эгип, онынъ янында турасынъ. Анасы оледжегини билесинъ. Не япмалы бу вазиетте? Бир шей. Сен Алла дегильсинъ. Дегильсинъ, — теренден кокюс кечирди о, — не япмалы?»

Еринден турып, коридоргъа чыкъты, бир шейлер эмширеге айтып, аз-бучукь вакъытттан сонъ къайтып кельди. Ёргъун бир тарзда дивангъа чёкти ве гъамлы козьлеринен манъа тикильди. Назарыны манъа догърулмадан мураджаат этти:

— Сиз янъгъыз озюнъизсинъизми? — сорады о.
— Э.
— Къан керек.
— Мен разым, доктор!
— Эвельден къан берген эдинъизми?
— Ёкъ.
— Даяныпп олурсынъызмы?
— Эльбет.
— Сизнинъ чырайынъыз пек солгъун.

— Бельки де шайдыр.

— Шай олгъан сонъ не япмалы?

— Ёкъ, ёкъ, доктор, — дедим мен. — Эшитесинъизми, даянырым. Мен сизге пек ялварам.

— Къанынъыз къачынджы группа?

— Экинджи.

— Учюнджи группа керек. Хастанынъ къаны учюнджи группа. Занымджа къанларнынъ бири-бирине уйгъунлыгъыны тешкерип бакъмакъ керек. Бельки бир шейлер олур, — деди о сесини чыкъарып.

— Зоре, — деди Шакиров эмширеге мураджаат этип. — Къаннынъ бири-бирине уйгъунлыгъыны тешкермек ичюн алып бакъынъыз. Эгер уюшып башласа бувлы ванначыкъ япмакъ керек олур, — эмшире разылыгъыны бильдирип башыны саллады.

— Дивангъа ятынъыз, — деди эмшире манъа мураджаат этип. Башымнынъ тюбюне ястыкъ къойды. Меним къолум авада салынып къалды. Зоре дамарымны тапып, онъа инени саплады. Ал къан инджечик ирмакъ киби колба ичине тамлап башлады. Сонъ бирден къувет алып кучьлюдже акъып башлады. Бираздан сонъ къан шиддетнен акъты, индже трубка онъа тарлыкъ эте башлады ве бирден инеден акъкъан къан эмширенинъ бетине, къолларына, халатына сычрады.

— Бу не? Вай, Аллам! — деп бакъырды эмшире къоркъып ве экимни ярдымгъа чагъыра башлады.

— Къоркъманъыз, — дедим мен явашчыкътан. — Бу меним асабийленювимден. Бельки о бир къолумдаки дамарым бунъа бакъкъанда итаатлыджадыр.

— Сиз озюнъизни насыл ис этесинъиз? Башынъыз айланмаймы? Шимди, шимдичик... — къоркъунен текрарлай Зоре.

— Эр шей еринде. Башым айланмай. — дедим мен. Экинджи къолумдаки дамарым итаатлы экен. Эмшире керек микъдарда къан алып, енгилликнен нефес алды.

— Келинъиз, мен сизге турмагъа ярдым этейим, — деди о мераметликнен.

— Раатсызланманъыз. Мен озюм турып олурым.

— Сизге отурмакъ керек. Шимди сизге татлы чай азырлап берирлер, —деди эмшире йылмайып.

— Чай ичюн сагъ олунъыз. Мен кетейим, — дедим ве яваштан кушетка устюнден турдым. Юзюмдеки къанны сильдим. Агъырлашкъан аякъларымнен адымлап реанимация болюгининъ къапысына догъруулдым. Артымдан Зоренинъ: — Не, сиз кетесинъизми? — деген сеси эшитильди. — Сизге кимсе кельмедими? — меракъланды о.

— Ёкъ, кельмеди.

— Сизнинъ кимсенъиз ёкъмы? — сорады о.

— Бар. Амма шимди меним къаерде олгъанымны кимсе бильмей, — дедим мен, джемперимни къолума алып, къапыгъа догъруларакъ.

Тышарыда энди бутюнлей къаранлыкъ баскъаныны абайламадым биле. Даа эвге барып чыкъмакъ ичюн эки транспорт денъиштирмек керек эди. Ашыкъмадан хастаханенинъ талдалы аллеясы бойлап кеттим. Бирден къаранлыкъ ичинден къаршымда бир топ адам пейда олды.

— Сен акъылдан аздынъмы шу?! Не ичюн чанъ къакъмадынъ, — деп ташландылар манъа достларым. — Мен меджалсыз, сес-солукъ чыкъармадан оларгъа бакъып турдым. Агълайджагъым кельсе де, не ичюндир, лаф этмеге сёз тапалмагъаным киби, агъламагъа да козьяшларым ёкъ эди. Мен узун муддет оларгъа бакъып турдым. Кеч маалинде оларнынъ бу ерде пейда олгъанларыны анъламайым.

Халкъымызда хайырсыз хабер тез таркъала, — тюшюнем мен. Бу догъру олса керек, чюнки о, йылдырым тезлигинен келип ете. Амма яхшы хабер не ичюндир тезджерек келип севиндирмеге ашыкъмай.

Олар мени эп чеккеледилер, нелердир сораштырдылар. Сонъра такси токътатмакъ ниетинен чапкъаладылар. Тынчланып оламагъанындан, эп текрарлайлар:

— Десене бутюн бир балабан хастаханеде чанъ къакъып, хабер этмек ичюн телефон тапылмадымы?

— Бар эди. Эльбет де, бар эди, — мен оларны тынчландырмагъа ашыкътым.

— Я айса не ичюн чанъ къакъмадынъ, — дейлер эп тынчланмайып.

— Сиз эпинъиз ишнен мешгъульсинъиз. Сизлерни раатсызламакъ истемедим, — дедим мен явашчыкътан, къолумдаки явлукънен юзюмдеки къанны сюртип, оны джемперимнинъ джебине къойдым.

Оданынъ ичинде арды кесильмеген телефон чанъы эшитильмекте эди. Мен ашыкъмадан стол янына барып телефон трубкасыны алдым:

— Алло, — дедим джансыз давушнен.

— Сен не ичюн телефон трубкасыны бойле девамлы алмайсынъ? Озюнъни насыл ис этесинъ? Эшитесинъми, озюнъни къолгъа ал. Бир шейлер ашадынъмы?

— Ёкъ.

— Ашамакъ керексинъ.

— Истемейим.

— Мен шимди келип чыкъарым. Санъа бир шейлер такъыштырырым...

ЭВИМЕ апансыздан фаджиа келип, пенджеремден озюнинъ къара козьлеринен манъа бакъкъанда ве бу пенджерелер алтында янъгъызлыкъ ве насылдыр бошлулыкъ пейда олгъан вакъытта, меним янымда гъам ве кедерлеримнен берабер пайлашмакъ ичюн манъа достларым ярдымгъа кельдилер...

ДУАДАН СОНЪ

(Икяе)

Мерьем шашкъан алда оданынъ ортасында къатып къалды. Башында къара бенекли чембер, огюнде, палас устюне яйылгъан клеёнка устюнде, бир оба джыйылып ювуладжакъ кирли савут. Къапы арасында бабасы корюнди. Мерьем онынъ иче-

ри киргенини дуймады биле. Бабасы, бир нокътагъа тикилип бакъкъан къызынынъ алыны анълап, явашчыкътан янына якъынлашты:

— Мерьем, балам, къадынлар тарафына хошаф берильдими? — деп сорады.

Мерьем апансызлыкътан абдырады, бабасына чевирилип:

— Шимди, баба, — деди. Гонъюль азабындан бираз озюне кельген сонъ о, тез савут-сабаны джыйып башлады. Ашханеге алып кетти.

Дуадан сонъ къартлар азбаргъа чыкътылар, машинанынъ кельмесини беклеп, юзюм сергиси тюбюндеки узун скемлеге ерлешип, озьара лаф этип башладылар. Орта бойлу, чалбаш, бели къамбурайгъан къарт балалары, ватангъа къайтып яхшы ерлешкенлерини айтты. Огълу участканы шеэрге якъын алгъан экен. Времянканы да вакъытында къурып етиштирген. Шимдики къутургъан фиятларнен эв къурулырмы? Энди ярыкълары да бар. Келинлери алий малюматлы олып, озюне ляйыкъ иш тапалмагъанындан фермада сагъыджы чалышмагъа меджбур. Кене яхшы, ишсиз дегиль.

— Къысмет олса, бу куньлерде контейнерни ёллайджакъмыз. Къолумызда поездге де билетимиз бар. Иншалла, тезден къартийимнен берабер биз де озь ватанымызгъа къавушаджакъмыз, — насылдыр теренде гизленген гъурурнен айтты къарт.

— Меним огълум исе аля да участка биле алып оламай, — ынджынып айтты скемленинъ четинде отургъан къарт. — Бильмейим, алымыз не оладжакъ? Тувгъан топрагъымызны корип етиштирирмизми, ёкъмы? — о яшлы козьлерини этрафтаки адамларгъа котерип бакъмагъа сакъынды.

Олардан бир аз авлакъта алчакъ бойлу, беяз сакъаллы къартчыкъ отура эди. О, лафкъа къошулмай, башыны салындырып, гъам-къасевет толу козьлеринен лаф эткенлерге бакъып отура эди. Бу йыл онынъ къорантасына беля пешинден беля кельди. Башта къадыны вефат этти, сонъ огълу,

онынъ екяне огълу, умюди, омюрдеки екяне таянчы хасталыкъкъа огърады. Экимлер къолларындан кельген эр шейни яптылар, амма файдасы олмады. Оны, умютсиз деп, хастахенеден чыкъардылар. Шимди эвде ята.

Къарт энди тек Алладан имдат беклей, ватангъа алып баргъан ёл исе онынъ ичюн юкъусыз геджелерге ве ярынки куньге умютсизликке чевирильди. Бабасы гедже-куньдюз дуа этип, огълуна сагълыкъ сорай, кене эвелькиси киби аякъкъа турып, сагълам олмасыны истей.

Азбарнынъ къапысы алдына машина келип токътады. Къартлар ерлеринден турып Мерьемнинъ янына кельдилер. Чалбаш, къамбурайгъан къарт къолтаягъына таянаракъ: — Мерьем, ананънынъ дженазесине келип етишкенинъ яхшы олды, — деди. О, «эльбет» деген манада башыны саллады.

— Э-эй, балам, халкъымызгъа пек кучь олды. Адамлар эки ёл арасында къалдылар, — деди къарт ве узакъны корьмеген козьлеринен Мерьемге бакъты. Къыз индемеди, тек башыны саллады. — Не япаджакъсын, къызым, бу дюнья олюм-кетим дюньясыдыр. Бугунь бар — ярын ёкъмыз. Вакъыты-саати кельсе, эпимиз о бир дюньягъа авушаджакъмыз. — Къартнынъ сеси титреди ве о, таягъына таянаракъ, явашчыкътан четке чекильди.

— Эбет, не япаджакъсынъ... Олюмге чаре ёкъ, — деди Мерьем, козьлеринден исе козьяшлар тыгъырды.

— Агълама, козьяшнен мерумны къайтарып оламазсынъ. Сабыр этмек керек, — деп къошты экинджи къарт.

Четте тургъан сакъаллы къарт индемей, кедерли козьлеринен Мерьемге бакъып турды. Онынъ козьлеринде сёзнен тариф этильмез элем къатып къалгъан эди. Буны корьген, сезген адамнынъ юреги сызлап башлай эди.

Къартлар кеткенинен эвни сюкюнет басты. Тек къадынлар отургъан тарафтан сеслер эшитильмекте эди.

Эвнинъ ичи Мерьемге насылдыр бош олып корюнди. Анасы сагъ олгъанда эмиетли ве керекли олгъан шейлер шимди

озь эмиетини джойгъан ве мына-мына козьден гъайып оладжакъ киби корюне эдилер. Онынъ козьлеринде де эвельки эминлик ве къаттылыкъ къалмады. Анасынынъ сагълыгъында бу дюньяда янъгъыз олмагъаныны биле эди. Чюнки анасынынъ севгиси онъа янъгъызлыкъны сезмеге бермеди.

Тышкъы корюништен табиатынджа адамларгъа чокъ къошулмагъа, юректен сырыны оларгъа ачмагъа севмеген, сувукъ корюнген Мерьемни бир аз яхшыджа бильгенлер юреги не къадар темиз, назик ве мераметли олгъаныны биле эдилер. Озь алемине, янъгъызлыкъкъа къачувы исе онынъ ичюн насылдыр къорчалайыджы къабукъ эди. Эр кеснинъ табиаты бир оламы я. Иште, онынъ табиаты да ойле эди.

Мерьем Къырымгъа кеткен сонъ Афизе апте онъа асрет олып башлады. Къызы бир чарелер тапып, ана-топрагъында ерлешкен сонъ, ана-бабасыны да анда алмакъ ниетинен кеткенини биле эди.

Афизе апте: «Къызым анда бир озю не япа, насыл яшай экен?» — деп тюшюне эди геджелеринен, къызы ичюн теляш онъа юкъу бермей эди. Юкъусызлыкътан чекишип, гедженинъ ортасында тёшектен турып, ярыкъны якъа, газета окъуй я да йыртылгъан чорапларыны ямай. Куньдюзлери исе бостан ичинде огърашкъанда, телефон чанъы эшитильсе: «Къызым телефон этедир», — деп, яшыны унутып, эвге чапа эди. Эгер тельнинъ о бир уджунда телефонистканынъ: «Гулистан лаф этинъиз, Симферополь», — деген сёзлерни эшитсе, къызынынъ сесини яхшыджа динълемек ичюн трубканы къулагъына сыкъып тутмагъа ашыкъа эди.

Мерьемнен лаф эткен сонъ Афизе аптенинъ чырайы къуванч ве айретнен тола, эля козьлери парылдай эдилер.

Сонъки вакъытта Мерьем, истер-истемез, анасы сагъ экенде эвдекилерине: «Мен ольген сонъ, Мерьем ичюн къапыларынъыз эр вакъыт ачыкъ олсун. Ич бир вакъыт онынъ джаныны агъыртманъыз», — дегенлерини хатырлай эди. О, бу сёзлерини ойле бир терен умютсизликнен айта, санки дерсинъ, бу дюньяны терк эткен сонъ къызы озюни янъгъыз дуя-

джагъыны эвельден биле эди. Эвлеринде эр вакъыт самимий муит, тынчлыкъ укюм сюре эди, гуя къара куньлер оны четлеп кечеджеклер.

Омюр чешит ишлер, къайгъы-къасеветлер, къуванчнен толу эди. Эр кес куле, шакъалаша. Куньлернинъ биринде, акъшам, балалар бир аз тынгъан сонъ, ана башыны котерди де, гуя бу сефер Алла-Таала оны сечип аладжагъыны, тезден о бу фаний дюньяны терк этеджегини юрегинен сезип, гъамлы козьлеринен огълунен келинине бакъты, яваштан кокюс кечирди, азгъын бурюшик къолунен къаве фильджаныны четке сюрди ве лафны девам эттиререк: — Балаларым, Мерьемге нисбетен мераметли олунъыз. Бу меним сизге васиетимдир, — деди о тюшкюн алда. Бу арада оны раатсызлагъан фикирлер тек озюне белли эди. Теляш толу козьлеринде исе акс эттирильмейджек кедер бар эди.

Огълунен келини шашкъынлыкънен аналарына назар ташладылар. Четте ойнагъан торунлар биле бирден тындылар. Келин, ананынъ элемли лафларыны башкъа тарафкъа бурмакъ ичюн: «Олмайджакъ шейлерни тюшюнесинъиз, ана, насыл олюм акъкъында айтасынъыз?» — деди къайнанасыны тазирлеген киби ве кулюмсиремеге тырышты. Сонъ янына келип омузларындан къучакълады, янагъындан опьти.

— Джаным ана, тынчланъыз. Биз ич бир вакъыт Мерьемнинъ джаныны агъыртмамыз, оны ынджытмамыз. Джанынъыз раат олсун, — келин бу сёзлерни эминликнен, анасынынъ козьлерине догъру бакъып айтты.

Афизе апте келинине миннетдарлыкънен бакъып кулюмсиреди ве:

— Сиз, балалар, ана-баба эвинде яшайсынъыз, юванъызны ташлап кетмеге даа сыра тюшмеди. Амма Мерьем шимди ондан узакътадыр. Баш язысы ойледир. Энди о эвинъизге узакъ ёлдан мусафир олып келеджек. Узакътан кельген мусафирге исе ашынъыз олмаса да, къашынъыз олсун, дегенлер. Буны ич бир вакъыт унутманъыз, — Афизе апте ашагъы, сонъ башы-

ны котерип, янында ойнап тургъан торунларына сёзнен тарифленмез севгинен бакъты.

Ана озюнинъ кучюджик юрегине эдеп, догърулыкъ ве ачыкълыкъ, ярынки куньге ишанчны, эминлик ве эв къавийлигини сыгъдыра эди. Онынъ юзюндеки незакетли тебессюм ич бир вакъыт силинмей эди. Онынъ сакин ве муляйим тышкъы корюниши артында, гонълю гъает назик олгъанына бакъмадан, буюк ираде ве кучь гизленгенини эр ким бильмей эди.

Дженазеден баягъы вакъыт кечкен эди. Мерьем Акъмесджитке къайтты. Куньлерден биринде о сокъакътаки адамлар арасында орта бойлу, азгъын мучели, башында явлугъы байлы (тек бизим къырымтатар къадынлары багълагъан киби багълы) бир къадыннынъ сымасыны корьди. Мерьем бу къадыннынъ чересинден козьлерини алып оламай эди, оны анасына бенъзетти. Яваш адымларнен артындан кеткенини дуймай къалды. Таныш олмагъан, озюнинъ енгиль юрюшинен о къадар анасыны анъдыргъан къадынны: «Ана», — деп чагъырып, токътатаджакъ олды. Омузына тийип, козьлерине бакъмакъ истеди.

Мерьемнинъ козюне ватан топрагъында, инсан къалабалыгъы арасында анасынынъ да яваш-яваш адымлагъаны киби корюнди. Арыкъ эндамлы, устюне уфакъ чечекли къою ешиль ренкте антер, онынъ устюне де келишкен ренкте кофта кийильген, кунь ярыгъында денъишкен череси ачыкъ-айдын, эвелькисинден де назик, даа дюльбер олгъан анасы Мерьемге догъру кельмекте эди. Этраф тым-тырыш. Ава темиз, салкъын ве аджайип къокъуларыны этрафкъа сача эди. Анасы бир къач адым адымлап, токъталды, тувгъан топракъынынъ авасына тоялмагъан киби, терен нефес алды. Къызыны корип, тез-тез онъа тараф адымлады. Козьлеринде сёзнен тарифленмез къуванч, рухий енгиллик сезильмекте эди. Ниает, сюргюнликте кечирген шу къадар йылдан сонъ о кене тувгъан ерлерине къайтты, къызынен мында, ана топрагъында корюшти...

Мерьемнинъ козю алдында пейда олгъан бу хаяллеттен башы айланды: «Я Рабби, манъа не олды? Козюме ойле

корюнгендир», — деп озюни тынчландырмагъа тырышты. Сонъ терен кокюс кечирип, янындан кечеяткъан адамларгъа думанлы козьлеринен бакъты: «Якъын адамынъ ольсе бойле дуйгъу оладыр даа, гуя о узакъларгъа кетип, тезден эвге къайтаджакъ», — деп тюшюнди о, ве озюнинъ бу фикиринден пармакъларынынъ уджлары бузлагъан киби олды. О, анасы бу дюньяда олмагъаныны анълай, амма юреги бу гъайыпнен ич де разы олмакъ истемей эди. Анасындан къалгъан шейлерни, адеттекиси киби, кимсеге бермеге къолу бармады. Оларны мукъайтлыкънен буклеп, сандыкъ ичине тизип къойды. Эвде эр шей, анасынынъ сагълыгъындаки киби, эски еринде къалды.

Мерьем, анасы тезден узакъ ёлдан къайтаджакъ деген умютнен яшай эди. Атта тюшюнде биле эвге къайткъаныны корьди. Анасы ёл къапыны ачып, сес-солукъ чыкъармай ичери кирди, къызынынъ кроваты уджуна отурды ве онынъ ёргъун чересине мазун козьлеринен бакъып:

— Ишлеринъ насыл, балам? — деп сорады.

— Ана, сизсиз алым пек фена. Геджелеринен юкълап оламайым, — деди къызы. Сеси зорнен эшитиле, санки дерсинъ онынъ айткъанларыны диварлар эшитеджек эди.

— Алынъ фена дейсинъми, балам? — кедерленди ана. Кроват уджундан турып, къызынынъ янына якъынлашты, омузларындан къучакълады. Орталыкъ узун сюкюнетке далды.

— Не индемейсинъ, къызым? Айт манъа бир шейлер...

— Не айтайым, ана. Сизсиз озюмни пек янъгъыз дуям.

— Янъгъыз? — тюшюнджели тавурнен сорады ана. — Балам, мен буны эвельден дуйгъан эдим, шунынъ ичюн де сени аджый эдим, — деди ана мазунлыкънен. — Даянмакъ керексинъ, — аджыныкънен айтты ана ве къызынынъ далгъалы сачларыны сыйпады.

— Ана, мен тырышам, амма... — деди Мерьем ве бирден токътады.

— Къызым, даа бир шейлер айт, — деди анасы татлы сеснен. — Эфкярланмаджагъынъа сёз бер. Котер башынъны,

юзюме бакъ. — О анасына бакъты, эвель онынъ козьлеринде ойле кедер корьмеген эди, тек ольген сонъ, дуагъа келип, эвдеки фотосуретлерини бакъкъанда, анасынынъ козьлери гъает кедерли олгъаныны корьди.

Мерьем болдургъаныны дуйып, скемленинъ четине отурды. Башыны салындырып, бетини къолларынен къапатты. О, бир талай вакъыт бойле алда, къыбырдамай отурды. Мийинде долангъан фикирлеринен эп анасына къайта, къадынлар эвден чыкъып башлагъанларыны биле дуймай къалды. Олардан бириси, алчакъ бойлу томалакъ къартанай янына келип, бурюшкен къолуны омузына тийдирди:

— Балам, озь-озюни якъып куйдюрме. Ананъ бахтлы къадын эди. Оны сонъки ёлуна кереги киби озгъардынъыз, кимседен эксик этмединъиз... Башымыздан кечирген куньлеримиз акъылыма тюшсе, теним чымырдай. Не къадар мушкюль аллар олды. Не къадар адамларымызнынъ озь якъынларыны джыймагъа биле алы-такъаты олмады, — деди о сызлатыджы сеснен ве пармакъ уджунен яшлангъан козьлерини сильди.

Лафкъа эсли-башлы къадын киришти:

— Къызым, сабыр этмек керексинъ, шимдики алынъны пек яхшы анълайым, амма вакъыт эр шейни яхшы эте. Бир талайдан яраларынъ чекилип башлар, ярым йылдан сонъ исе енгиллик сезип башларсынъ, — деди о яваштан.

Дуюлмадан кузь кельди. Шеэр узериндеки булутлар агъырлашты, ягъмурлар башланды, ерлер голленди, орталыкъ чамургъа батты.

Кузь артындан Къырым топрагъына къыш да кельди. Боранлар къопты, къара дагъларны, байырларны бем-беяз къар орьтти. Бойледже, бир-бири артындан куньлер, афталар, айлар кечти, амма Мерьемнинъ юрегиндеки адджы агъры сакинлемеди. Севгили анасы, онъа эр вакъыт муляйим кулюмсиревнен бакъкъан анасы, бу дюньяны терк этип, оны янъгъыз къалдыргъанындан юрекни сызлатыджы яра эксильмеди, аксине, кунь-куньден арткъан киби олды. О, онынъ даянылмаз агърысындан не гедже, не куньдюз раатлыкъ тапалмай эди.

КЕЧИЛЬМЕЙДЖЕК УЧУРЫМ

(Икяе)

Юзюнде насылдыр шашкъынлыкъ, аджизлик акс олунгъан, неге огърагъаныны анълагъан эсли къадын диван устюнде къыбырдамайып отура эди. Онынъ башындаки къыйыгъы астындан чыкъып тургъан чал сачларыны тюзетмегенини, козьлери исе бир нокътагъа тикилип къалгъаныны корип, мында хайырсыз, къаарьли вакъиа юзь бергенини анълайсынъ. Къадын баягъы вакъыт шойле отурды. Сонъ къомшунен субетлешеяткъан участка милиционерининъ сеси эшитильген тарафкъа яваштан чевирильди.

— Бу эвде къавгъалар чокъ ола эдими? Бу хусуста не айта билесинъиз?

— Мен догърусы айткъанда сес-шамата эшитмедим. О вакъыт эвде олмадым, — деп джевап берди къомшу. — Шакир меним козюм огюнде оськен баладыр. О, къарысына бир вакъыт къол котермез.

— Билесинъизми, бизде экимнинъ хулясасы бар. Къомшунъыз керчектен де къарысыны ургъан.

— Инанмайым! Бойле шей оламаз, — деп кестирди къомшу.

Эсли къадын бирден озюне келип, бутюн бу шейлер онынъ эвинде олаяткъаныны, къаршысында тургъан мына бу милиционер де, онъа джевап къайтараяткъан къадын да мында коктен энмегенлерини анълап башлай. Къомшу одада келини богъчагъа шейлерини багълай, янында исе бала агълай эди. Келиннинъ бабасы богъчаны чыкъарып, босагъагъа къойды.

Озюнинъ тургъан турушынен къызы бу эвде бир дакъкъа биле къалмайджагъыныны косьтереджек ола.

— Буюк шейлерни алмамыз. Мына шаатлар бар, башкъа бир шей алмагъанымызны олар тасдикъларлар, — дей о ачувнен ве милиционер эм де къомшу къадынгъа ишмар эте.

Шасние апте индемей, тек кимнидир араштыргъан киби, къапыгъа бакъты. О, огълуны беклей, амма огълу аля даа кельмей эди. Шу арада одадан бир элинен баласынынъ элини сыкъып туткъан келин чыкъа ве къайнанасына серт козь ташлап:

— Бизсиз тынч яшарым деп беллеме! Зарары ёкъ, эвни болип алгъан сонъ, насыл йырлайджагъынъны бакъармыз! — деп фысылдады.

Келин бабасынынъ пешинден адымлай, кичкене исе битасыны ташлап кетмеге истемеди.

Анасынынъ элинден къуртулып къачаджакъ ола, шыншыкълай ве тосат-тосат артына, босагъада сёнюк козьлеринен тургъан битасына бакъты. Бес-белли, озюнинъ бала акъылынен олса да, уйкенлер арасында кечильмейджек учурым пейда олгъаныны анълады.

Оларнынъ артындан къапы орьтюльген сонъ, мазун козьлю, агъыр эмектен эллери берчленген Шасние апте чокъ вакъыткъадже къыбырдамайып отурды.

Бу къадын эки баланы осьтюрип, тербиеледи. Даа якъында инфарктан акъайы кечинген эди.

Шимди исе, мына огълу айырыла. Джемиль вефат эткен сонъ бутюн къыйынлыкълар ве къасеветлер онынъ устюне тюшти. О, пек ынджынды. Торлу козьлеринден токътамадан яшларыны силип алды.

— Онъа не етмей эди? Аллагъа шукюр эвде бутюн шей бар. Янъы мебельнен эвни донаттыкъ. Поллар макъатларнен тёшельген. Шкафлар сервизлернен толу. Курьк тон истеди, оны да алып бердик, — тюшюнди къадын.

Огълу келининен яхшы яшамалары, ич бир шейде зорлукъ чекмемелери ичюн элинден кельген бутюн шейни япмагъа тырышты. Лякин пенсиягъа чыкъкъан сонъ вазиет денъишти: ярдым этмеге имкян олмады. Минималь пенсия етишмей эди. Не япмалы бу вазиетте? Эр алда коммуналь хызмети ичюн параны эр айда тёлей, базардан армут, алма, нар кетирип, торунчыгъыны сыйлай эди. Лякин пара етишмей эди. Онынъ ичюн,

гъалиба, ихтияджылыкъта яшагъан къоранталарда давалар да сыкъча ола тургъан.

Къары-къоджа давалашса, ортагъа кирмей: «Барсын, озьлери анълашсынлар», — тюшюне эди.

Амма раметли акъайы кечинген сонъ келинине агъырлыкъ этип башлагъаныны сезди. Шасние апте келини не себептен онъа ачувлы олгъаныны шимдигедже анълап оламай эди.

«Аджеба, не яптым экен? Меним не къабаатым бар?» — гедженинъ дер маалинде юкъусындан уянып, кроват устюнде къыбырдамайып яткъан вакъытында бу теляшлы суаллерге джевап къыдырмакъта эди. Къасеветли фикирлер ичинде доланып, джевап тапалмайып, сабагъадже юкълап оламады.

Башталары келинининъ козюне азджа корюнмек ичюн къызына барып турды. Къызы къорантасынен эки одалы квартирада яшай эди. Оларны да раатсызламагъа истемей эди.

«Я бир кере барырсынъ, эки кере. Омюрлик бойле девам этмейджек де!?» — деп тюшюнди Шасние апте.

Бир кунь, къызындан эвине къайтып кельсе келини даа бетер олгъаныны корьди. Селям бермейип, янындан кечип кете. Баланынъ устюне къычырып башлады. Къадын, онъа ачувлангъанындан шай япкъаныны дуйды. Бунъа насыл даянырсынъ.

О, эеджанлангъанындан юреги чапаланып башлады. Бир сёз айтып оламады. Одасы ичине кирип, эппейи вакъыткъадже маса башында отурып, сюкют сакълады.

Ниает, тынчлангъан сонъ: «Я кетип де, къайда барайым? Бу эв — меним эвим. Биз Джемильнен гедже-куньдюз чалышып, акъча топлап бу эвни къурдыкъ. Адам яшамагъан ерде, тарла ичинде эв къурмакъ пек къыйын олды. Сув, электрик ярыгъы, газ ёкъ. Ёлсузлыкъ, чамур. Эки баласы къолунъда. Раатлыкъ не олгъаныны бильмейип чалыштыкъ. Шимди исе...», — элемнен тюшюнди къадын. Зорнен кроваттан турып, комод янына барды. Чекмеджесини ачып, ап алды. Тили тюбюне къойды. Текяранчыкъ озюне кельди.

Аз-бучукъ вакъыт кечкен сонъ, хатырлавлар янъы кучьнен онъа уджюм эттилер ве юрегине ине киби санчылып, агъырттылар. Юкълап оламады. — Джемиль, джанчыгъым, юрегим пек яна. Бу дюньяда сенсиз пек къыйын яшамакъ. Дердимни бир кимсеге айтып оламайым. Мени тек сен анълай эдинъ.

Лякин: «Найлени къайтармакъ ичюн бир шейлерни япмакъ керек. Баласы бар. О, да меним торунчыгъым, — раатсызланды Шасние апте. — Не япаджакъсынъ яшлыкъ. Бугунь къоранта къуралар, ярын исе айырылалар. Айгиди санъа яшлар: эр бир шейге енгилликнен бакъалар. Ярын не оладжагъыны тюшюнмейлер».

Келинини бир вакъыт истер-истемез ынджытмады. Араларында олгъан шейге джан агъыртув демек мумкюнми? Бир кунь Шакир иштен ёрулып кельди. Учевлери ашамагъа отурдылар. Бала азбарда чапкъалай эди. Эльбет, кучюк бала олгъан сонъ, онынъ устю башы былаша. Урбасыны денъиштирмек керек деп, къадын баланы эвге чагъырды. Кельмеди. Сонъ келинине айланып:

— Найле, баланынъ урбасы сылакътыр. Оны барып кетирсе, урбасыны денъиштирейик, — деди. Лякин келини индемеди. Риджасыны бир даа текрарлады. Шу вакъыт о бирден еринден атылып, къычырыкълап башлады:

— Сизинъ не ишинъиз бар! Не ичюн токътамадан къарыша бересинъиз?! Бу меним балам! Я, сен не къатып къалгъан киби отурасынъ? Баланы сен кетирсенъ олмаймы? — деп энди Шакирнинъ устюне багъырды.

— Найле, озюнъ коресинъ, Шакир иштен ёрулып кельди, — деди къатиен Шасние апте.

— Сизинъдже, мен ёрулмайыммы? — деп лафыны больди келини ве къапыны тарс къапатып, озюнинъ одасына кирип кетти.

Тимурчыкъ битасы оны барып кетирмегендже, азбарда шай да былашыкъ, сылакъ штанларда чапып юрьди. Ашханедеки маса устюнде исе Найле агъыз биле тийсетмеген шорба

къалды. Шакир оны ашамагъа чагъырса да, одасындан чыкъмады.

Бираздан о да софра башындан турды. Къадын шашмалады, не япмагъа бильмеди. Баягъы вакъыткъадже, сес-солукъ чыкъармайып отурды: «Бельки онъа бир шей айтмамакъ керек эди? Сусып отурмайсынъмы? Неге огърагъанынъны озюнъ корьдинъ», — пешман этти Шасние апте.

Иште, шу геджеси козюнъе юкъу кирмеди. Бутюн гедже тюшюнип чыкъты. Найле экинджи куню де одасындан чыкъмады.

...Той пек яхшы кечти. Чалгъыджылар дюньясыны унутып, сабагъадже чалдылар. Мусафирлер джыллы кузь акъшамында танъ аткъандже ойнады-шенълендилер. Олар ичюн донатылгъан софралар да бол-сал эди.

Келин-киев нефеслерини тыйып чевре-четке шашкъынлыкънен бакъа, той агъасы исе микрофон огюне эп янъы мусафирлерни давет этип, яшларнынъ шанына бир къач сыджакъ сёз айтмакъны теклиф этти. Атта аванынъ озю биле сынъырсыз бахтнен суварылгъан, эм бу бахт бир вакъыт битмейджек киби корюне эди.

Мына той да кечип кетти. Той алдындан бутюн юрегинъни раатсызлагъан къасеветлер кечмиште къалды. Шимди сенинъ бутюн вуджудынъ йырлай. Сен севгилинънен къавуштынъ. Къальбинъдеки энъ айдын ниетке ириштинъ. Сен яренънен берабер омюр къурып башлайсынъ! Ярабби, бу кунни сен насыл беклеген эдинъ! Бугуньден башлап къорантадаки къуванчларны да, теляшларны да сизлер берабер пайлашаджакъсынъыз. Сен шу яшны сечип алдынъ, озь талийинъни шу огъланнынъ элине туттырдынъ...

Шакир политехника институтыны битирген сонъ къуруджы-инженер дипломыны алды. Чалышмагъа башлады. Къазангъан парасы онынъ озюне ете эди, амма эвленген сонъ инженер айлыгъынен къорантаны бакъмакъ мумкюн олмай-

джагъыны анълады. Иште, эсас ишинден гъайры башкъа бир конторада, геджелери невбетчилик япты. Бойледже, эм куньдюз, эм геджелери чалышты. Нетиджеде, маддий меселе бираз енгиллешти. Найле де акъайына энди юзьлемеди. Лякин, эписи бир, къорантада барышыкъ джоюлып башлангъан эди.

Эвде укюм сюрип башлагъан вазиетте, озю ичюн энъ азиз олгъан адамлар: анасы ве къарысы бири-биринен къавгъалашкъан вакъытта не япаджагъыны бильмей эди.

Адетте, иштен ёрулып кельсе, азчыкъ олса да, эвде раатланмакъ истей эди. Найле исе аселет япкъан киби оладжакъ-олмайджакъ шейлерни тапып чыкъарып эм озю къызыша, эм башкъаларыны тынч къалдырмай эди.

— Найле, ялварам санъа, сабыр эт. Япма ойле. Не керек бу къавгъа? Олды шу, — деди о, ачувлы къарысыны тынчландырмакъ ичюн. — Уфакъ-тюфек шейлерден къызышма. Эр алда анам къарт адамдыр, онынъ теджрибеси де бизимкинден чокъчадыр. Яхшысы, онынъ айткъанларына къулакъ ас, бельки файдасы олур.

Аксине, даа бетер ачувлана:

— Кене аначыгъынъны къорчалап башлайсынъ. Бойле оладжагъыны биле эдим. Аначыгъым, аначыгъым... Бар яша севимли аначыгъынънен, олюм айрылыкъ ёкъ ондан, — асабийленип деди Найле ве башыны къоджасынынъ тарафына чевирип: — Сени корьмеге козюм ёкъ! — деди окюнчнен къадын. Эеджанлангъанындан юзю къызарды, къоллары къалтырап башлады.

— Етер! Эшитесинъми, етер! — багъырды Шакир ве озюни туталмайып, янына барып, ураджакъ олды. Лякин къадынынынъ къоркъкъаныны корип, озюни къолунда тутты. Найле къоджасынынъ вазиетини корип, яваштан онынъ янындан четке чекильди. Сонъ яваш-яваш одадан чыкъты.

Шакир башталары бу даваларгъа эмиет бермемеге, даянмагъа тырышты. Амма бойле ал эр Алланынъ куню девам этип башлады. Ойле вакъытта адам озюни тутып оламай экен. Даа тюневин уфакъ-тюфек олып корюнген шейлер тесир этмеге

башлай. Ичинъде нелердир къайнап башлагъаныны сезесинъ. Бойле шейлер изсиз къалмагъаныны анълайсынъ.

Къадынына башкъа бир тарзда тесир этип бакъты. Ялварды, анълатмагъа тырышты, япмагъан шейи къалмады. Бир шей ярдым этмеди. Эр бир давадан сонъ богъчасыны алып, ана-бабасына кете. Олар да онынъ тарафыны туталар.

Сонъки кересинде тутып къалмагъа истеп, къапыны килитледи. Къарысы милициягъа мураджаат этти. Къоджасы котеклей эмиш. Бугунь де Шасние аптенен давалашып, участковый милиционерге чанъ къакъты. Не япаджакъсынъ сен онъа?

«...Бу эвге келин олып тюшкен сонъ сен устюнъдеки той урбаларынъны чыкъарып, халатынъны киесинъ ве огюнъе пештимал багълап, къазан башына турасынъ. Бу куньден башлап, бутюн вакъыт шай оладжакъ: ишке чапа-чапа кетеджексинъ, иштен де чапа-чапа къайтаджакъсынъ. Эв ишлери устюнъе къоджаман бир юк олып минеджек. Сонъ къорантада сабийчик пейда оладжакъ, о да озюне буюк дикъкъат талап этеджек. Анасынынъ къанаты астында эркеленип оськен, азыр шейге алышкъан акъайынъ яваш-яваш зытынъа тийип башлайджакъ. Сен не къадар тырышсанъ да, бу эвде эписи бир бике олмайджакъсынъ, чюнки мында бир бике энди бар. О, къоджанъынынъ анасы. Эм сенинъ эр бир арекетинъе: полларны насыл ювгъанынъа, чиберекни насыл пиширгенинъе. Собаны насыл темизлегенинъе амансыз къыймет кесиледжек. Эр бир ишни япаджакъта сен янъыдан имтиан берген киби оладжакъсынъ.

Нетиджеде, сенинъ асабиетинъ бозула. Сен озюнъни шахыс оларакъ джойгъан киби ис этип башлайсынъ. Чюнки театрде сонъки кере не вакъыт олгъанынъ, элинъе китапны сонъки кере не вакъыт алгъанынъ, достларынънен сонъки кере корюшип, сырдашкъанынъ акъылынъда ёкъ. Ве мына, озюнъни шахыс оларакъ сакълап къалмакъ ичюн сен де озь тикенлеринъни косьтересин. Юрегинъни исе токътамадан элем дуйгъусы кемире.

Бойледже, къайнана ве келин арасында душманлыкъ пейда ола.

О чокъусы алларда къорантанынъ бозулмасына алып келе. Эвленмезден эвель бири-бирини джандан зияде севген, озь омюрини севгилисиз тасавур этип оламагъан къары-къоджа арасында да сувукълыкъ асыл ола», — деп язды озь куньделик дефтеринде Найле.

— Эмине, язгъанымны бегендинъми?

— Бегендим. Лякин, не ичюн сен announcements эписини анълагъан ве акъыллы адам олып, озюнъни ойле худжур алып бардынъ, — тааджипли сеснен сорады о.

— Ким биле. Гъалиба, Шакирге пек ачувлы эдим.

Орта бойлу, кестане козьлю къадын достуна айретленип бакъа ве къадифе киби кирпиклерини сыкъ-сыкъ липильдете эди.

— Мен эвден кеткениме пешман олмайым, — деп кестирди, гурь сачларыны сыйпар экен. — Барсын, эгер анасыз бир адым атып оламаса, анасынен яшай берсин! — Найле айткъан сёзлеринден сонъ озю де къызарды. Шу къадар косьтермемеге тырышса да, зияде эеджанлангъаныны косьтерди. Сонъ еринден турып, пенджере янына барды ве азбаргъа бакъып къалды.

«О... о... ишлер чатакъ», — тюшюнди Эмине. Сонъ досту да къорувгъа мухтадж олгъан назик бир дживан олгъаныны пек яхшы анълады:

— Найле, — деди о, — эр бир къыз къоджагъа чыкъаджакъта оладжакъ омюр аркъадашы эксериетте, бир озю яшамагъаныны, онынъ ана-бабасы, агъа-къардашлары, ниает, сой-соплары олгъаныны биле. Мен беллесем, тюшеджек къорантадаки муитке уйгъунлашмагъа, къайнана-къайнатанынъ талапларына джевап бермеге ынтылмакъ керек. Омюр бусыз олмаз.

— Бакъ сен онъа, — кульди Найле. — Сен не демек истейсинъ? Акъайынен барышмакъ керексинъ, дейджек оласынъмы? Ойлеми? Олар акъкъында бир шей айтма. Бездим.

Не япсалар япсынлар. Оларнынъ иши. Мен о эвге къапыны орьттим, — деди къатты сеснен. — Оны ачмагъа ляйыкъмы? Бильмейим. Вакъыт косьтерир.

— Сен яхшы билесинъ. Мен зенаатым боюнджа чокъ яш къоранталарнен огърашам. Олардан сыкъ-сыкъ эшитмек мумкюн: «табиатларымыз келишмей».

Бу сёзлерни энди айырылгъанлардан, айырылмагъа истеп махкемеге кельгенлерден пек чокъ эшитмек мумкюн. Бу акъта не ичюн санъа айтам? Шунынъ ичюн айтам ки, бойле къорантадардаки озьара мунасебетлер мевзусы, эм къартларнынъ юрегине ятмакъ, эм яш къорантанынъ озьгюнлигини сакълап къалмакъ мевзусы мени зияде раатсызлай. Тынчлыкъ бермей. Бундан гъайры, сонъки вакъытта айырувларнынъ сайысы да кескин артты, — деди Эмине.

— Сенинъ фикирлеринъ пек яхшы. Догъру айтасынъ. Лякин манъа ялварма. Табиатымны яхшы билесинъ: гъалиба, бу кечильмейджек учурым.

* * *

Эмине эвине къайтаяткъанда энди къаш къайрагъан эди. Эвлернинъ пенджелеринде ярыкълар пейда олды. Бакъ сен, анда, мында бу пенджерелер, диварлар артында эр кеснинъ озь омюри кече. Кимдир севги азабында чекише, кимдир тойгъа азырлана, кимдир бахтлы омюр сюре. Кимнинъдир исе апайы кеткен.

Шу арада акъылына Дм. Лихачёвнынъ сёзлери тюшти. Академик:

«Къарт адамнынъ джаны тез агъыра тургъан (чюнки джан агъырув къартларгъа хас олгъан чизгидир). Къыскъасы, къарт адам олмакъ къыйын шейдир, къартларнен яшамакъ исе даа къыйындыр. Лякин не олса да, вакъыты келип, эпимиз къартаяджагъымызны яшлар унутмасынлар. Къартларнынъ теджрибеси, бильгиси, икмети, шакъасы, кечмиш акъкъындаки икяеси ве насиаты бир кунь ола, бизге мытлакъа ярдым этеджегини акъылдан чыкъармасынлар», — деп язгъан эди.

АКЪКЪУЛАР

(Икяе)

Зареманен Мавиле — достлар. Мавиле экинджи сыныфта окъуй, Зарема исе энди алты яшыны толдурды. О, мавы антер кийип, огюне беяз, гыржывалы дюльбер оглюк такъып, сачларына балабан, беяз кобелеклер киби шеритлер байлап, биринджи сыныфкъа бараджакъ кунни сабырсызлыкънен беклей эди.

Зареманынъ анасы мектепке керек оладжакъ эр шейни: чантаны, дефтерлерни, сайы ичюн ренкли таячыкъларны, арифлер ичюн кассаны энди чокътан азырлап къойды. Якъында, шеэрге чыкъкъанда исе, ренкли кягъыт да алып кельди.

«Энди мектеп ичюн эр шейим текмиль. Амма сайы ичюн таячыкълар манъа керекмей. Бинъгедже саймагъа билем де. Бойле таячыкълар исе саймагъа бильмегенлерге керектир. Мен оларны Артургъа багъышларым. О даа дёрт яшында, саймагъа бильмей. Онъа керек олур», — дудачыкъларыны шиширип тюшюне Зарема. Лякин, тюневин къозалагъындан себеп давалашкъанларыны хатырлап, тюшюнджеге далды.

Азбарда ойнагъанда, нарат тюбюнде, ерде яткъан къозалакъларны корьдилер. Оларнынъ бириси томалакъ, кирпиге ошагъан сою, гизленген, бираз четте ята эди. Санки дерсинъ шимди инечиклерни къабартаджакъ.

Балалар кирпиге ошагъан къозалакъны ойле бегендилер ки, экиси бирден къолларыны онъа узаттылар.

— Оны мен биринджи таптым, — деп Зарема огъланчыкънынъ къолуна тюртип, къозалакъны курткасынынъ джебине сакълады. Артурнынъ козьлеринде яшлар корюнди. О, къаршысындаки къызчыкъкъа ачув ве ынджынувнен бакъып, эп къолундан чеке эди.

— Зарема, бер манъа къозалакъны, — деп агъламсырай.

Къызчыкъ исе: — Бермем, оны мен биринджи таптым, — деп дегенинден таймай.

Артур бегенген къозалакъны къызчыкъ онъа къайтармагъанына ачувланып, бар кучьнен итеди. О, йыкъылып, тизлерини сыдырды. Шимди Зарема ондан ахтыманыны аладжагъындан къоркъып, артына чевирильмей эвине таба къачты.

Бу даваны хатырлагъан Зарема бойле дюльбер ренкли таячыкъларыны Артургъа бермеге къыймады: «О бойле дюльбер таячыкъларгъа ляйыкъ дегиль, — деп тюшюнди де, кене чантасына къайтарып къойды, — ёкъ, эр алда берейим, — бираздан тюшюнди о, — Артур даваджы олса да, мераметли бала».

Эльбет, балалар арасында эр шей ола биле. Базыда ойле котеклешелер, козьлеринден атеш чыкъа, бири-бирлеринден айырып оламайсынъ. Амма арадан беш дакъкъа кечмей, огъланчыкъ кене къайтып келип:

— Зарема, юрь ойнайыкъ, — деп чагъырды.

— Ёкъ, мен сеннен ойнамайджагъым, — гъурурнен башыны котерип, джевап берди о.

— Зарема, юрь мен сеннен ойнамагъа пек истейим, — ялвара Артур ве къабаатлы назарнен къызчыкъкъа бакъа.

— Айды, санъа чаре тапылырмы. Эгер бир даа меннен котеклешмейджигинъни айтсанъ, сеннен ойнарым. Айт, мени бир даа ураджакъсынъмы? — деп сорады Зарема. Артурчыкъ сакъына-сакъына, козьчюклерини котерип, къызчыкъкъа бакъты.

— Бир даа ойле япмам, сеннен дава этмем, — деп къувурчыкъ башчыгъыны саллады о.

— Керчектенми? — бираз тюшюнген сонъ бир даа сорады Зарема.

— Давалашмам, — эминликнен айтты огъланчыкъ.

— Айса, юрь барып ойнайыкъ. Кеттик азбаргъа.

— Балалар къол тутушып, азбаргъа чапып чыкътылар.

Артурчыкъ мераметли бала олгъаны ве джан агъыртувыны тез унуткъаны ичюн Зарема эсап таячыкъларыны онъа ба-

гъышламакъ къарарына кельди. Мавиле исе Заремагъа янъы Элифбе багъышлады. Къызчыкъ Элифбени пек бегенди, лякин ичинде ренкли ресимлер олмагъанына языкъсынды. Энди о кучюджик икяечиклерни ве шиирчиклерни ана тилинде окъуйджакъ.

Эльбет, башта эджаларны бири-бирине къошмакъ кучь олды, сонъ яваш-яваш окъуп башлады. Шимди энди яхшыджа окъуса да,еписи бир озюнден даа мемнюн дегиль.

«Тырышмакъ керек, я мектепке алмасалар не япарым», — деп тюшюне Зарема.

Анасы эр вакъыт: «Сабырсызсынъ, башлагъан ишинъни сонъунадже алып бармагъа ич де бильмейсинъ, — деп дарыла ве къабаат ишлеген сайын анасы онъа, — къызчыкълар сабырлы, тирнекли олмакъ кереклер, — деп огютлей. — Эгер бу эки чизгини озюнъде тербиелеп оламасанъ, омюринъде пек къыйналырсынъ, — кокюс кечире анасы. — Бундан да гъайры ана тилинде догъру окъумагъа ве лаф этмеге огренмек керек. Ана тилини бильмемек адам ичюн пек буюк белядыр».

Анасы онъа бу лафларны къызгъынлыкънен айткъанда, о шаша — этрафында бу къадар меракълы шейлер олгъанда, азбарда чапкъаламакъ, къокълаларнен ойнамакъ, денъизге бармакъ, я да Артурчыкънен давалашмакъ истегенде, насыл этер де сабырлы ве исрарлы олурсынъ?

Амма ана тилини яхшы бильмек кереклигини о яхшы анълай эди. Зарема къолуна Элифбени алып, керекли саифени ачты. «Эки теке» шиирчигини окъуп башлады:

Тар копюрде эки теке,
Баса-бас дава эте.
Кимге башта кечмеге,
Кимге сабыр этмеге,

— деген сатырларгъа кельгенде, о кулюмсиреди: «Бакъса-бакъса, тыпкъы биз, Артурчыкънен экимиз», — деп

тюшюнди. Огъланчыкънен нарат къозалагъыны хатырлап, шакъылдап кульди. Тынчлангъан сонъ саатке бакъты. Саат он эки олгъан экен. «Тезден Мавиле де мектептен къайтаджакъ», — деп тюшюнди о.

Мавиле мектептен къайтса, олар денъизге барып акъкъуларны сейир этеджеклер. «Артурчыкъны да янымызгъа алсакъ, яхшы олур, о акъкъуларны даа ич де корьмеди», — ичинден тюшюнди къызчыкъ. Зарема денъизни ве акъкъуларны козь огюне кетирип, оны сарып алгъан айреттен тап козьлерини юмды.

Бу куньлерде оларнынъ эвине мусафирликке анасынынъ досту Сафие апте кельген эди.

Юнанистандан къайтаяткъан денъизджилер Къушлар адасында токъталгъанда, къамышлар арасында ялдагъан акъкъуларны расткетиргенлерини икяе эткен эди. Бирден адада кучьлю фуртуна къопты. О, ёлунда расткельген эр шейни авагъа савурып, денъизге атты. Далгъаларны буюк кучьнен котерип, гурюльтинен алчакъ ялыгъа урды.

Кучьлю ельнен айдалгъан далгъалар ялыгъа япырылып, денъизден кетирген къумны, чешит-тюрлю шекильде ве ренкте ташчыкъларны, копюгини къалдырып, шувултынен артына къайта эдилер.

Бу кучьлю афаттан денъиздеки сув да котерильди ве къамышлар арасында ялдагъан акъкъулар сувгъа батып башладылар. Буны корьген денъизджилер акъкъуларгъа ярдымгъа ашыкътылар. Олар акъкъуларны къуртарып, озьлерининъ дюльбер, буюк гемилерине котерип алдылар, ем берип къыздырдылар. Сонъ, Къырымгъа алып кельдилер ве мында денъизге йибердилер.

Энди исе акъкъулар чагъалалар, уфачыкъ къаверенкли папийчиклернен берабер денъизде, ялыдан узакълашмайып ялдай эди. Къушлар адасында фуртунадан къоркъкъан акъкъулар башта адамлардан сакъына эдилер, амма оларгъа ем бергенлерини анълагъан сонъ адамларгъа алышып башладылар.

Бу икяени эшиткен къызчыкъ шу къадар эеджанланды ки, бутюн афта денъизге бармакъ, акъкъуларны корьмек хаялынен яшады. Ниает, чокътан бекленильген джума куню де кельди. Зарема Мавилени сабырсызлыкънен беклеп, пенджере янына барды, сокъакъкъа назар ташлады ве мектептен къайтаяткъан достуны корьгенде, зияде къуванды.

— Зарема, кетмеге азырсынъмы? — къычырды Мавиле, ашыкъчанълыкънен къомшу азбарына кирди.

— Шимди, шимди, — ашыкъты Зарема. Бу арада софада кимнинъдир чабик адымлары эшитильди. Къапы къакъылды.

— Ким? — сорады къызчыкъ, курткасыны устюне киерек.

— Зарема, къапыны ач. Бу мен, Артурым, — къычырып джевап берди огъланчыкъ. Къызчыкъ къапыны ачты. Босагъада тургъан Артурчыкъ ялынгъан назарынен онъа теляшнен бакъып турмакъта эди.

— Сен экенсинъ де... — деди джиддийликнен ве якъында араларында олып кечкен даваларыны унутып, онынъ къувурчыкъ башчыгъыны явашчыкътан сыйпап алды.

— Мен де сизнен барайыммы? — утангъан киби фысылдады къапыда токъталып къалгъан бала.

— Яхшы, барырсынъ, — деди Зарема.

— Ур-ра-а — багъырды Артурчыкъ ве онынъ дюльбер, узун кирпикли, балабан къонур козьлеринде къуванч шавлелери парылдады. Даа бир къач дакъкъа эвельси оны денъизге алмазлар, деп къоркъкъан бала къувангъанындан кулюмсиреди. О, да барып акъкъуларны корьмеге пек авес эте эди.

Къызчыкъ Артурчыкънынъ къолундаки целлофан торбачыкъны корип:

— Ичинде не бар? — деп сорады.

— Акъкъулар ичюн отьмек алдым. Олар пек ачтырлар, — деди къайгъылы тавырнен огъланчыкъ.

— Машалла, — деди Зарема. — Мен де отьмек азырладым. Олар керчектен де ачтырлар, — деди джиддий тавырнен о.

Бираздан Мавиле де кельди ве олар учю, бир-бири артындан тар дагъ сокъакъчыкъларындан денъизге ёл алдылар.

Денъиз кунеш шавлелеринде парылдай. Далгъаларнынъ, ялыдаки ташларны охшар киби, шувултысы эшитильмекте. Далгъалар устюнде кичкене къаверенкли папийчиклер арасында акъкъулар гъурурнен ялдамакъта эди. Денъиз узеринде исе чагъалалар авелене.

Къар киби беяз акъкъулар башчыкъларыны ашагъы салындырып, санки бир шейлер акъкъында тюшюнип, ялыдаки шаматагъа къулакъ биле асмадылар.

Ялыда исе пек чокъ адам топланды. Олар бири-бирине сёз къоша, лаф этелер ве акъкъуларны сейир эттилер. Оларгъа ем ташлайлар. Лякин акъкъулар ташлангъан емни тутмагъа ашыкъмадылар, ялыда олып кечкенлерни дикъкъатнен козете эдилер.

Амма чагъалалар ойле дегиль, олар ташлангъан отьмек уфакъларына сувгъа тюшмеге бермейип, авада тутып, ютып йибере ве даа ташламазлармы деп, озьлерининъ кичкене ийлекяр козьчиклеринен къыдырып бакъып турдылар. Бир даа ташлангъан отьмекни корип, оны тутмакъ ичюн деръал сувгъа атылдылар. Аджайип шей, бу къушлар табиатларынен адамларны анъдыралар. Гъурурлы ве азаматлы акъкъулар ирадели ве намуслы адамлар кибидир. Ялыдаки адамлар оларгъа ем косьтерип, не къадар чагъырсалар да, олар озь дегерликлерини джоймай, ашыкъмадан, санки гонъюллерини къырмамакъ ичюн, ялдап янларына келе, берильген емни алдылар. Чагъалалар исе олардан эвель давранып авландылар. Акъкъуларнынъ бириси бойле юзьсюзликке чыдамай, ташлангъан емни онынъ бурны астындан тутып алмагъа истеген чагъаланы чокъуды ве даваны узатмамакъ ичюн ялдап четке чекильди.

Сес-солукъ чыкъармай къушларны козеткен балалар бу левханы корип, айретленгенлеринден акъкъуларны ашатмакъ ичюн отьмек кетиргенлерини биле унуттылар. Отьмеклери олгъаны акъылларына тюшкен сонъ ялыгъа якъынджа ялда-

гъан акъкъуны чагъырып, онъа отьмек уфакъларыны ташладылар.

— Ах, меним кичкенечигим, кель... Эшитесинъми, кель янымызгъа. Биз санъа отьмек берирмиз, — охшайыджы сеснен чагъырды Зарема. — Бакъсанъыз, не къадар дюльбер! — деди айретнен къызчыкъ.

— Вай, бакъынъыз, бакъынъыз. Бизге таба ялдай, — багъырды Артурчыкъ, къуванчыны ичине сыгъдырамай.

— Шимди биз де санъа ем берирмиз, — деди Мавиле ве сувгъа отьмек уфакъларыны ташлады.

Акъкъу балалар тургъан тарафкъа якъынлашып, башчыгъыны гъурурнен котерди ве акъыллы козьчиклеринен дикъкъатнен оларгъа назар ташлады. Сонъ боюныны узатып, отьмек парчачыкъларыны чокъучынен тутып, акъкъулар топлангъан тарафкъа ялдап кетти.

Бираздан балаларгъа тараф чевирильди, оларгъа исе акъкъу, миннетдарлыкъ бильдирген киби, башыны саллагъан киби корюнди.

Балалар шашкъанларындан ялыда индемей къатып къалдылар. Санки дерсинъ, бу аньде олып кечкен эр шей: денъиз, акъкъулар, оларнынъ озьлери насылдыр аджайип, тылсымлы масалнен багълыдыр.

Арадан баягъы вакъыт кечкен сонъ балалар акъкъуларны корьмек ве ашатмакъ ичюн денъизге кельдилер, амма олар энди ёкъ эдилер. Тек далгъалар чалкъана ве денъиз сувлары озь дертлеринен сырдашмакъта эдилер.

Узакъта, уфукъта исе кеткен сайын уфакълашкъан акъ геми корюнмекте эди.

Ялыда раатлангъан адамлар балаларгъа акъкъулар узакъ улькелерге, озь ватанларына учып кеткенлери акъкъында айттылар. Олар да адамлар киби озь улькелерине асретке даянамадылар.

МУРАТЧЫКЪ

(Икяе)

Муратчыкъ биринджи сыныфкъа баргъан сонъ, азбаргъа сийрек чыкъып башлады. Бундан эвель анасы оны зорнен эвге чагъырып кетире эди. Къомшу балалары оны ойнамагъа чагъыргъанда о: «Дерслеримни япмакъ керегим. Япмасам оджапчем манъа «эки» къояр», — деп айта эди.

Анасы да оны бутюн вакъыт: «Окъумакъ, яхшы окъумакъ керек, огълум. Шимдики вакъытта тек бильгили ве ишчен адамларны урьмет этелер. Бу эки чизгини адам озюнде бирлештирмек керек, балам», — деп тенбиелей эди. Муратчыкъ анасынынъ айткъанларыны анълай ве онынъ сёзюни тутмагъа тырыша. Бош вакъытлары олгъанда Муратчыкъ азбаргъа чыкъа ве балаларгъа оджапчеси, дерслери акъкъында, дерсте оджаны дикъкъатнен динълеп отургъаныны гъуруренен икяе эте эди.

Муратчыкъ оджапчеси Сафие Якъубовнаны талапкяр олгъанына бакъмадан пек бегене эди. Дерсте балалар ёрулсалар, о: «Келинъиз, балалар, ойнайыкъ», — деп эр кунь янъы бир оюнны тюшюнип чыкъара эди. Онынъ муляйим бакъышы, кулип тургъан череси Муратчыкнынъ да кейфини котере эди. Биринджи куньлери дерсте индемей, къыбырдамай къыркъ беш дакъкъа отурмакъ пек кучь эди. Лякин Сафие Якъубовна ойле меракълы шейлер айта ки, дерсинъ биткенини дуймай къала эди. Бираз ойнагъан сонъ, балаларгъа эджалардан сёзлерни тизмеге огрете. Муратчыкъ Сафие Якъубовнагъа ойле алышты ки, эр кунь мектепке бараджакъ вакъытыны сабырсызлыкънен беклей эди. Акъшам юкъламагъа ятаджакъта анасына ве къартанасына ишанмай дерсликлерини ве дефтерлерини чантасына озю къоя эди: «Мен энди багъчагъа баргъан бала дегилим. Мен энди буюк олдым!» — деп тюшюне эди.

Бир кунь Муратчыкъ озюнинъ ерине отурып, дефтерлерини чыкъарып, Сафие Якъубовнанынъ дерске кельгенини сабырсызлыкънен беклеп отургъанда, сыныфкъа башкъа, таныш олмагъан бир оджапче кирип кельди ве джиддий сеснен:

— Селям алейкум, балалар, — деп селямлашты ве балаларгъа бакъмадан Сафие Якъубовнанынъ отургъан столу башына кечти ве дерсни башлады. Муратчыкънынъ кейфи бозулды, багъчада япкъаны киби агълайджакъ олды. Лякин о шимди багъчада дегиль де, мектепте, дерсте олгъаныны хатырлап джиддий чересини пенджереге чевирди.

Оджапченинъ:

— Сенинъ сойадынъ не? — дегенини бир кереден эшитмеди.

— Муратов, — деди Муратчыкъ абдырап оджапче текрар сорагъанда.

— Муратов, сен не ичюн дерсни динлемейсинъ? — деди оджапче къаба сеснен.

— Бу санъа, Муратов, балалар багъчасы дегиль де, окъумакъ керек. Балалар багъчасыны хатырлап, багъчагъа къайтмакъ истединъми?

Оджапче оны кичкене бала беллеп, бу сёзлерни бутюн талебелер огюнде мыскъылнен айткъаны ичюн, Муратчыкъ озюни къолайсыз дуйды. О, бир шей айтмайып къатып къалды, бир къач сание оджасына бакъты ве:

— Э, истейим, — деп шейлерини топлап башлады.

— Муратов, сен, не, керчектен де кетеджек оласынъмы? — сорады шашмалап оджапче.

— Эбет, — кестирип джевап берди Муратчыкъ, къапыгъа тараф адымлап. — Анда балаларны сёггенде: «Бар, мектепке кет, демейлер», — деди ири козьлеринен оджапчеге бакъып. Бир ань оджапче шашмалап, козьлерини къыбырдатмадан Муратчыкъкъа бакъты ве:

— Эшитесинъми, Муратов. Мен сени багъчагъа, озгъарыр эдим. Лякин анълайсынъмы, мен талебелерни къалдырып

оламайым. Сен мени беклерсинъми? — деди о, Муратчыкънынъ янына барып, онынъ омузларындан къучакъларкен.

— Яхшы, беклерим, — деди Муратчыкъ разылашкъаны киби...

ЧЕЧЕКЛЕР ДЕ АДАМЛАР КИБИ

(Икяе)

Артур баягъы вакъыт тынч ве раат яшады. Догърусыны айтаджакъ олсам, о, мектепте яхшы окъуй, амма сокъакътаки балаларгъа къошулып чаяланмагъа да севе эди. Анасы онъа дарылгъаныны коретурып, озюни тутып оламай эди. Аякълары оны, не ичюндир, эп терекнинъ янына алып келе эди. Бугунь де терекнинъ тёпесине тырмашып, эвлернинъ дамларыны, ернинъ ем-ешиль токъулгъан килимини, акъкъан сувларны сейир эткен вакъытта озюни самолётта учкъан киби ис эте эди. Ёкъ, о, юксекликтен къоркъмай, аксине бу юксеклик оны озюне тарта эди.

Анасы онынъ терекнинъ тёпесине тырмашкъаныны корип, мытлакъа онъа дарылып, алекет къопара эди, амма Артурнынъ бунъа джаны агъырмай, анасынынъ догъру айткъаныны анълай, амма аякълары оны кене де терекнинъ тёпесине тарткъаныны озю де дуймай къала эди. О, терекнинъ тёпесине тырмашмагъа не ичюн севгенини ве бу дуйгъу онъа тынч яшамагъа бермегенини, огъланчыкънынъ юрегини хырпалап алгъаныны, тек анасына дегиль, атта бу анълашылмагъан дуйгъуны озюне биле анълатып оламай эди. Иште, Артур мына бойле яшай эди.

Бир кунь онынъ анасыны, иштен узун муддетли командировкагъа ёлладылар. О, иштен эеджанлы ве кедерли къайтып кельди.

— Ахмед, къайнана тили чечеклерини не япаджагъымны бильмейим, — деди о эеджанлы сеснен акъайына. — Иш

еримде къалдырсам, оларны кимсе бакъмаз. Бойле чырайсыз ве тикенли чечеклер кимге керек, — деп терен кокюс кечирди.

Артур анасынынъ къасеветленгенини корип ве къайнана тильчиклери акъкъында бабасына текрарлай берип айткъаныны эшитип, анасынынъ сёзлери не ичюндир, онынъ юрегини тепретти. О, хайли вакъыткъадже телевизор къаршысында къыбырдамайып отурды. Сонъ креслодан йылдырым чабиклигинен атылып турды да, анасынынъ янына келип:

— Ана, къайнана тильчиклерини эвге кетирсенъ яхшы олур эди. Мен оларны мытлакъа бакъарым, — деди къатий давушнен.

— Кетиририм, огълум, кетиририм, — деп Сафие апте огълунынъ айткъанларынен разы олгъан киби башыны саллады.

— Сен раатсызланма. Мен оларны эр кунь суварырым, — деди Артур шенъ сеснен ве ири къаверенки козьлеринен анасына бакъты.

— Балам, къайнана тильчиклери чокъ сув севмейлер. Оларны эр кунь сувармакъ керекмей, — деди анасы ве огълунынъ янына барып, онынъ къувурчыкъ сачлы башыны енгильден сыйпап алды.

— Ана, яхшы ки айттынъ. Мен оларны чокъ сувармакъ мумкюн олмагъаныны биринджи кере эшитем, — деди Артур тааджипнен.

— Айса, мен ярын чечеклерни эвге кетиририм, — деди кедери аз-бучукъ йымшагъан Сафие апте ве эеджанлангъанындан козьлеринде яш пейда олды, кулюмсиремеге башлады.

— Сагъ ол, огълум, — деди о ве гъурурнен баласына бакъты.

Экинджи куню Сафие апте къайнана тильчиклерини эвине кетирди. Оларнынъ арасында чешит сойлары бар эди. Озьлеринынъ къыяфетлеринен кучюджик кирпиге ошагъанлары да бар. Бар да оларгъа къолунънен тийип бакъ. Шу анъ индже

инечиклеринен пармакъларынъны тишлеп алырлар, тенинъе санчылып къалырлар. Оларнынъ арасында Зирафеге ошагъан узун бойлу сою да бар. Сафие апте шу узун бойлу къайнана тильчигини эвине кетиргенде о, индже аягъы устюнде туралмайып, майышып, башыны ерге эгип тура эди. Артур Зирафенинъ башчыгъыны котермек ичюн бир къач кунь чекишти.

Бир кунь сокъакътан бир агъач таячыкъ тапып эвге кетирди ве оны эренделеп, лакнен бояды. Лак къуругъан сонъ таячыкъны Зирафенинъ черепиндеки топракъкъа къадап, чечекнинъ узун боюнчыгъыны йипнен багълады да, пенджере кенарында тургъан адден-тыш чечекли, мис къокъуларыны этрафкъа сачкъан чечеклернинъ янына къойды. Чечеклер арасында цинарерия, бегония, мелевше, цикламен, купе чечеги ве сармашыкъ да бар эди. Балабан ве шишман къайнана тили чечеклер арасында черепте къабарып тура эди. Озюнинъ къыяфетинен локъумгъа ошай эди.

Артур кирпи балаларына ошагъан къайнана тильчиклерини суваргъанда олар пенджере кенарындан секирип кресло ве диван тюбюне юварланып, аналарындан къачмагъа тедарикленгенлерини тасавур этип башласа, озь-озюнден къакъылдап кульмеге башлай. «Бакъ сен оларгъа. Анасындан къачмагъа истейлер. Къачсалар, бар да тут оларны», — деп чечеклерге бакъып ошлана эди.

Артур шу чечеклерни бакъып, тереклерге тырмашкъан куньлерини биле унутып башлады: «Айса не япайым? Къол къавуштырып отурмагъа аджет де ёкъ. Анам бу къайнана тильчиклерини бакъып насыл ёрулмай экен? — деп тюшюнди. — Анам манъа ишанып кетти, — деди озь-озюне огъланчыкъ тереклерни хатырлап. Сонъра къайнана тильчиги башыны куськюн туткъаныны корип, — Зирафеге не олгъан экен?» — деп раатсызланды. Амма пенджереден эшитильген:

— Артур, къайда джоюлып кеттинъ? Корюнмейсинъ. Чыкъ ойнамагъа. Биз сени беклеймиз, — деген сес онынъ

тюшюнджелерини больди. Зирафени суваргъан сонъ, оны ерине къойып, азбаргъа чыкъмагъа ашыкъты. Лякин Зирафечикнинъ магърурлыгъы оны тынч ойнатмады, раатсызлай берди.

О, бойле балабан ве узун бойлу Зирафе не ичюн тюшкюн олгъаны ве сусып къалгъаныны анълап оламай эди. «Бельки Зирафени башкъа пенджереге алмаштырмакъ керектир», — деп тюшюнди.

Бир къач кунь кечти. Артур Зирафени башкъа пенджереге ойле де алмаштырмады. Бельки де унуткъандыр. Зирафе дюльбер корюнишли чечеклер арасында осьмекни ойле де девам эттирди. Шу чечеклер ачкъанда чешит-тюрлю дюльбер козьчиклер ачылып башлай ве этрафкъа мис къокъусы даркъала эди. Оларнынъ япракълары къадифе киби олып, япракълардан токъулгъан назик бир килимге бенъзер эдилер.

Зирафенен ян-янаша мелевше осе эди. О, энди гъонндже чыкъарып башлады. Услюпсиз ве чиркин къомшусына башта меракънен, сонъ шашып-шашып бакъа башлады: «Амма да чечек: таякъ устюнде тикенлер», — деп фысылдай берген мелевше назарыны киббарлыкънен узун бойлу къомшусындан четке ала эди. Мелевшенинъ бойле зеэрли мыскъылындан Зирафенинъ кейфи пек бозулды: «Мен онъа не яптым? — тааджипленди къайнана тильчиги. О, озюнинъ мавы козьлеринен манъа кереги киби бакъмады биле. Тап о къадар чиркиним, ёкъса?» — деп тюшюнди, башыны элем сарды. О, ялынъыз озю къалмагъа истеди. Шу киббар ве къопай чора чечеклер янында олмагъа истемеди.

Бираз вакъыт кечти. Къайнана тильчиги аз-бучукъ тынчланды, тюшкюнли башыны котерип, кедерли назарынен дюльбер къомшуларыны козетти. Лякин эп бойгъа кеткен ве даа зияде чиркинлешкен къомшугъа кимсе къулакъ асмады. О, цикламенге сёз къатаджакъ олды, амма о, арча шариклерине ошагъан балабан ве незакетли чечеклерини котерип, Зирафе тарафкъа чевирильди де: — Ёкъ, эфендим, сенинъ

киби бешаретлерни мен бегенмейим, — деп киббарлыкънен айтты ве башкъа тарафкъа бакъты.

Бундан сонъ Зирафе бир де-биревнен достлашмакъ умюдини гъайып этти. Озь ичинде къапалып къалды ве бир даа ич кимсенен достлашмагъа ынтылмады. О, пек янъгъыз эди, амма самимий ве яхшы сёз эшитмекни пек истесе де, онъа ич кимсе къулакъ асмай эди. Къайнана тильчиги эйи ве незакетли сёзге пек мухтадж эди. Бойледже дигер чечеклер устюнде салынаракъ, янъгъыз, кедерли бир алда осьмекни девам эттирди.

Бир кунь саба эрте кунеш нурлары Артур юкълагъан одагъа кирип, огъланчыкънынъ бетини сыйпап кечтилер. О, бир кереден кроватындан сычрап турды. Бетини ювып, сабалыкъ емегини ашады. Бугунъ онъа мектепке ашыкъмакъ керекмей эди. Чюнки язлыкъ татиль башланды. Огъланчыкъ сабалыкъ емегинден сонъ чечеклерни бакъмагъа башлады. Оларнынъ тюблерини йымшаткъан сонъ, япракъларыны сылакъ чулнен сильди. Къайнана тили чечеклерине тиймеге къоркъкъанындан, оларнынъ устюне сув пускюртти. Артур Зирафени пенджере кенарына къайтарып къойгъан вакъытта чечекнинъ элемли олгъаныны сезди. Чечек башыны салындыргъан, котермек истемей, ялынъыз аджджы-аджджы ичини чеке эди. «Хасталанмагъанмы экен?» — деп тюшюнди огъланчыкъ ве онъа дикъкъатнен бакъаракъ, хаста дегиль де, негедир джаны агъыргъаныны анълады. «Я мен буны не ичюн бир кереден анъламадым? Онынънен ян-янаша мына бойле гъурурлы ве киббар къомшулар осеяткъанындан, бельки де, онынъ джаны сыкъыладыр. Не япмалы?» — аз-бир вакъыт тюшюнджели алда тургъан сонъ, балконгъа чыкъып аспарагус чечегини кетирди. Артур аспарагус оськен черепни пенджеренинъ юкъары къысмына асты. Оськен пытачыкъларынен эм де аллы-гуллю емишлеринен кунеш нурларында ювунгъан чечек пенджередеки янъы ерни пек бегенди.

Аспарагус пек гурь олып оськенине бакъмадан, онынъ япракълары инелер шекилинде, пытачыкълары исе инджечик

эдилер. Шунынъ ичюн онынъ кейфи сыкъ-сыкъ бозула эди. Зирафени корьгенинен исе кейфи котерилип, узун пытакъларынен сельби бойлу къомшусына тийип башлады ве незакетнен онынъ башыны сыйпады.

Зирафе бунъа джевап оларакъ, янъы къомшусына ич бир шей айтмады, ялынъыз, озюнинъ чаялыгъынен, «не ичюн манъа къашана экен?» деген манада ич бир шей айтмадан онъа айретли бакъты.

«Купе чечегини де оларнынъ янына къоймакъ керек. Бельки умумий бир тиль тапарлар», — деп тюшюнди Артур ве шу чечек оськен черепни де Зирафенинъ янына кетирип къойды. Купе чечегининъ пек мераметли ве шенъ табиаты бар эди. Бундан да гъайры о, пек гузель эди. Эльбет, бу чечекке «грацилис» деп нафиле айтмайлар, амма озюнинъ «ханийлер сюлялесинден» олгъанына бакъмадан о, череп ичинде бир дакъкъа биле отурып оламай эди: аллы-гуллю купелеринен де парылдай, де буруны тюбюнде нелернидир айтып эшитилир-эшитильмез мырылдай эди.

Чырайындан кене де къарлар ягъгъан Зирафе, гузель ве аджайип къомшусына къулакъ асмай эди. Эльбет о, шенъ къомшусыны ичтен бегене, лякин онынъ козь къамаштыргъан дюльберлиги къаршысында озюни къолайсыз ис эте, насылдыр бир тикенли сёзнен оны ынджытмакътан къоркъып онъа лаф къатмагъа утана эди.

Лякин апансыздан:

— Сиз пек солгъунсынъыз. Сизге не олды? Озюнъизни ярамай дуясызмы? — деп сорады купе чечеги ве озюнинъ индже ешиль пытачыгъыны Зирафе тарафкъа узатты. Сонъ, ешиль пытачыгъынен Зирафени незакетли бир арекетинен сарып алды ве бутюн севгисинен япышты. Къайнана тильчиги бир къач дакъкъа шашмалап къатып къалды, сонъ озюне келип, купе чечегине утанчакълыкънен назар ташлады.

— Сиз дюльбер ве дал-фидан бойлусыз, — деп гъурурнен айтты купе чечеги ве севги толу козьлеринен Зирафеге бакъты.

— Менми? Мен... дюльберимми?.. — тили курьмекленди Зирафенинъ ве бойле дюльбер ве индже сесли чечек не ичюн онъа дюльбер, деп айткъаныны анъламадан, озюне шашкъын бакъты. О, индже башчыгъыны яваш-яваш котерди де, онъа биринджи кере эйи ве айдын тебессюмнен бакъты.

* * *

Чечеклер арасында мына бойле шейлер олып кечти. Артур исе анасына мектюп язгъанда: «Анам, къайнана тильчиклерини чокъ тюшюнип къасевет этме. Олар яхшылар. Эльбет, мен пек болдурам. Кимерде зар-зорнен оларны бакъам. Чечеклер адамларгъа о къадар ошай экенлер ки! Оларнынъ да эр бирининъ озь табиаты бар. Анам, чечеклер де инсанлар киби...»

ЯНЪГЪЫЗЛЫКЪ

(Повесть)

1

Куньлернинъ биринде Весиле къартийнинъ эвинде чанъ къакъылды. Къартий къапысыны ачты. Бакъса, босагъа янында экинджи къатта яшагъан янъы къомшусы тура.

— Весиле битай, сизинъ кираз терегинъиз меним чамашырларымны былаштыра. Акъайым терекни кеседжек ола, — деди къомшусы.

Весиле къартий озюнинъ кедерленгенини дуйдурмамагъа тырышып, сускъан алда онъа бакъты. Бу яш къадынгъа къач керелер анълаткъан эди: терек акъайындан къалгъан хатыра, онынъ къуванчы ве кедери, къач кере кесмеге разылыкъ бермеген эди, бу сефер де:

— Ялварам, сизге, кесменъиз, деди тюшкюн давушнен къартий.

— Мени багъышланъыз, лякин сизинъ терегинъиз меним джаныма етти. Бир шей асмакънынъ чареси екъ, — ачувланды яш къадын.

— Не япсанъыз япынъыз, — деди Весиле къартий зарзоруна дудакъларыны къыбырдатып ве индже къолуны эеджансыз алда саллады.

Яш къадын къартийнинъ ёргъун ве тыныкъ давушыны озюнинъ енъиши киби анълады ве:

— Чокътан ойле япмакъ керек эди, — деди о. Яш къадынны мемнюнлик сарды. Ахыр-сонъу о къартийнинъ инатлыгъыны енъди.

Весиле къартий босагъада баягъы вакъыт турды, сонъ бошашкъан аякъларынен яваш-яваш адымлап ичери кирди. Алсызлыкънен миндерчикке отурып диваргъа бакъты.

Эвнинъ тёрюнде, устюнде гыржывалы марама асылгъан черчиве ичине къоюлгъан фотосурет тура эди. Андан Весиле къартийге дженк урбасыны кийген Бекир бакъа, кокюсине исе орден ве медаллер такъылгъан эди. Бу, раметли акъайынынъ дженктен кельген сонъки фотосурети эди.

«Джанчыгъым, мен не азаплар чеккенимни бильсенъ эдинъ, — фысылдады Весиле къартий фотосуретке бакъып. — Бугунь кираз терегинъни де...», — лафыны битирмеден теренден ах чекти. Къартийнинъ козьлери торланды, къалтырагъан къолунен пештмалынынъ джебинден явлугъыны чыкъарып, онынъ уджунен бурюшик юзюне чыбыргъан козьяшларыны сильди ве хайли вакъыткъадже аизар чекип отурды.

2

Весиле къартий геджeнинъ ярысында аягъынынъ адджджы агърысындан уянды. Сол аягъынынъ букюлип къалгъан пармакъларыны къолунен сыйпамагъа башлады, амма кескин агъры эписи бир савушмай эди. Аягъыны догъррултмагъа истеди, лякин чыдап оламады, агърыдан бутюн вуджуды титреди: «Вай, ана-чы-гъы-м», — инъледи Весиле къартий. Пенджереде тургъан одеколонны алып, къолуна бир тамчы тёкти де, пармакъларыны окъаламагъа башлады. Бираз вакъыт кечкен сонъ, букюлип къалгъан пармакълары догърулып,

башлагъаныны сезди. Аягъыны догърултмагъа къоркъып, тюшкюнлик алында кровать устюнде чокъ вакъыткъадже отурды. Пенджеренинъ артында ягъмурнынъ шувултысы эшитильди. Электрик ярыгъыны якъмайып, къыскъа юнь чорапларыны къаранлыкъта тапып аякъларына кийди.

Ягъмур пенджеренинъ джамына урула, эвлернинъ дамларында патырдай. Кираз тереги кучюджик чалыгъа ошагъан дагъыныкълы пытакъларынен, кучьлю ельден саллана. Ягъмурнынъ тамчылары онынъ япракъларыны юва.

Кираз терегине дикъкъатнен бакъсанъ, онынъ пычылгъан ерини ве бутюн кучюнен тёпеге догъру узанып оськен янъы далларыны коресинъ.

Весиле къартий балконнынъ пенджересини аралыкъ этти. Кираз терегининъ пытакълары онынъ къолундан тайып, тепренген киби олды ве ягъмурнынъ уфачыкъ тамчылары къартийнинъ юзюне сепильди.

— Сен де янъгъыз турасынъ, — къартий кираз терегине мураджаат этип, теренден кокюс кечирди. Кираз тереги сускъан алда къартийнен тарафдар олып, агъырлашкъан сылакъ япракъларыны саллап, онынънен разылашкъан киби олды.

Бу аньде Весиле къартий кираз терегине бакъып, Бекирнен яшагъан бараклары бозулгъаныны, оларгъа бу эв берильгенини хатырлады. Мында кочькен куньлери акъайы базаргъа барып кираз фиданы алып, балконнынъ янына отурткъаныны ве оны бала киби айбетлеп осьтюргенини, бош вакъыт тапкъаны киби, курекни алып кучюджик багъчасына баргъаныны хатырлады.

Бир къач йыл кечкен сонъ кираз тереги мейва берип башлады. Багъчаларында алма тереги, юзюм тюпи осе, амма Весиле ичюн энъ къыйметлиси кираз тереги эди. О, бу севгининъ сырыны бу куньгедже анълап оламай эди.

Кираз тереги отурткъанда пек зайыф, уфачыкъ бир фидан эди. Акъайы оны зар-зорнен беследи, пек чокъ вакъыт онынъ янында отурып, сигар тютетип магърур фикирлерге дала эди.

Весиле балконнынъ пенджересинден Бекирнинъ тюшкюнлик алыны, къолундаки сёнген сигарыны уфатып отургъаныны корип, онынъ кедерли олгъаныны сезе. Индемейип бакъа. Озю дуймадан пердени о якъ бу-якъ тарткъычлай. О, онынъ эеджанлы алынынъ манасыны пек яхшы биле эди.

Бекир иштен болдурып кельген вакъытларында кираз терегининъ янына барып, йымшакъ ерге отурып, раатланмагъа пек севе эди. Этраф оны ем-ешиль отларнынъ ве чечеклерининъ аджайиплигинен, мис къокъусыны озюне тарта эди.

Бу буллюр киби темиз авадан ве этрафкъа джайылгъан мис къокъулардан сархошланып, отлардан ве козюнъ къамашкъан чешит ренкли чечеклерден токъулгъан килимге ятып азиз коюни, догъмушларыны, койдешлерини джаны истегендже хатырлай. Ернинъ юреги сезильмейип яваш-яваш урулгъанына динъленип, башында татлы хаяллар долана, оны юрек тынчлыгъы къаврап ала эди.

Лякин, шимди, ят бир диярда оны аджджы фикирлер сарып алды. Къасевет ве ватан асретлиги агърысы юрегини хырпалап, даянылмайджакъ, ич бир вакъыт тедавийленмейджек хасталыкъкъа огъратты.

О, халкънынъ дешетли фаджиагъа огърагъанына чыдамайып, сюргюнликнинъ биринджи куньлеринден башлап, бир вакъыт унутылмайджакъ, мисильсиз вахшийлик онынъ тенини чымырдатып, юрегини куйдирип якъып ве гъам, къаарь-къасеветке далгъан фикирлерини къозгъап, оны вира къара куньге къайтара эди.

«Насыл олды да, — тюшюне Бекир, — Къырымны фашистлер ордусынынъ уджюминден азат эткен вакъытында аскерлер ичюн пайтахтта гъалебе фишенклери парылдап, эки афтадан сонъ халкъны саткъынлыкъта къабаатлап, ватанындан къувып чыкъардылар.

Къырымтатар аскерлери де бутюн халкънен берабер бир сафта агъыр урушларда иштирак эттилер. Ярымадада къалгъан къырымтатар эалисининъ чокъусы партизан отрядларына бирлешип, дагъларгъа кетти.

Бекир де дженкте олды. Берлингедже барды. Ватаныны къорчалап, эр бир къарыш ер ичюн дженклешти, лякин ватанына къайтып кельмек къысмет олмады. Не ичюн силя алып курешти? Не ичюн озюни аямайып ватаныны къорчалады? Дженктен къайткъан аскерге, онынъ бутюн халкъы саткъынлыкъта къабаатланып, бир къач саат ичинде ана-юртундан къувып чыкъарылгъаныны эшитмек не къадар агъыр олгъаныны кимге анълатаджакъ? Аслы акъылгъа ятаджакъ шейми?!»

3

Гъалебеге он кунь къалгъанда Бекир яраланды, госпитальге тюшти. Бир ай анда тедавийленди. Ана-юртуна къайткъанда поездда бир рус адамынен таныштты. Анълагъанына коре: о, ондан азачыкъ буюкче, о да джебэде олгъан. Буны онынъ устюндеки арбий урбасындан анъламакъ мумкюн, амма о чешит-тюрлю фикирлерге далып, янъы танышындан бу хусуста бир шей сорамады.

«Эвге. Тез, тез эвге. Догъмуш ерлерге, — тюшюне Бекир ве Весиле оны насыл къаршылап аладжагъыны козь огюне кетире. Асаны да балабан огъланчыкъ олгъандыр. О, тувгъан эвининъ босагъасында, озюнинъ къыйметли инсанларыны багъырына басар ве бир вакъыт олардан айырылмаз.

— Багъышланъыз, папиросымны тютетип алайым да, — Платонов онынъ фикирлерини больди.

— Эбет, эбет де, — Бекир тютеген папиросыны онъа узатты.

— Сагъ олунъыз. Джебэден къайтасызмы? — деп сорады Александр Григорьевич.

— Э, — деди Бекир.

— Къаерге?

— Къырымгъа, — деди кулип Бекир.

— Къы-рым-гъа? Сиз... сиз къырымтатарсызмы? — Платоновнынъ череси бем-беяз олды.

— Эбет, мен къырымтатарым, — джевапланды Бекир, субетдеши не ичюн бирден денъишкенини анъламайып, онъа тааджипли бакъты. Платонов купенинъ ичинде о якъ бу-якъ юрип башлады. Джебинден саатини чыкъарып, не ичюндир онъа бакъмайып биле, маса устюне къойды. Поезд къаплыбакъа киби сюйрельгенине ачувлы алда мыдырданды. Сонъ:

— Браток, анълайсынъмы, сизинъкилер Къырымда ёкълар. Къырымдан оларнынъ эписини къувып чыкъардылар, — деди яваштан Александр Григорьевич ве пенджере тарафкъа бакъты. Бекир бир шей анъламайып Платоновгъа тикильди, отургъан еринден бирден турып, шашкъын бир сеснен:

— Сиз... Сиз не айттынъыз? — деп сорады.

Къолайсыз бир алгъа тюшкен Александр Григорьевич башыны котермейип:

— Къырымтатарлар Къырымда ёкълар, — деп текрарлады.

— Не ичюн ёкълар? — бутюн купеге багъырыкълады Бекир ве къалтыравукъ къолларынен Платоновнынъ якъасына япышты. — Насыл ёкълар? Сиз бир шейлер билесинъизми? Айтынъыз. Эшитесинъизми? Айтынъыз! — къайта-къайта текрарлады Бекир ве Александр Григорьевичнинъ якъасыны силькиди. Бир ань олар къаршы-къаршыгъа турдылар, сонъ Платонов Бекирнинъ къолларыны якъасындан бошатып, оны ерине отуртты. Башламакъ пек къыйын, лякин айтмакъ керек. Платонов буны пек яхшы анълай, амма джебэден къайткъан адамгъа буны айтмакъ ичюн буюк джесарет керек эди.

— Браток, сен мени динъле, — деди Платонов сюкюнетни бозып.

— Мен, Сталиннинъ эмиринен Къырымдан къырымтатарларны кочюрип чыкъаргъан аскерлерден бириси олам.

Онынъ сеси къалтырай, чересинде де азап аляметлери корюнип тура эди. Отуралмайып еринден турды, купенинъ пенджересинден тышары бакъты. Вагоннынъ пенджересинден ешилликке комюльген кучюджик демир ёл станциялары ялт этип, козь алдындан рече эдилер.

«Бакъ сени, яз да кельди. Алма тереклерининъ устюнде мейвасы толу ве оларнынъ агъырлыгъындан даллары ерге эгилип туралар», — тюшюнди Платонов.

— Шу куню, энди алма ве кираз тереклери чечекленмеге башлагъан эдилер, — деди о тюшкюнлик алында ве Бекирнинъ тарафына яваштан бакъты. — Бу эмир эди. Онъа бойсунмайып бакъчы, — деди Платонов богъукъ сеснен ве папиросыны якъып, скемленинъ четчигине отурып тариф этмеге башлады:

— Бир яш къадын озюни туталмайып, гъадаплы давушнен къолларыны тёпеге котерип Аллагъа ялваргъаны аля козюм огюнде тура:

— Аллам, Яраббим, не гунямыз бар да, башымызгъа бу къара куньлерни кетирдинъ? — деп ялвара эди къадын. Платоновнынъ сеси къалтырады ве о, богъазына насылдыр бир тююм келип тыкъылгъаныны сезди.

Бир ань бир шей айтмайып отурды. Сонъ икяесини девам эттирди:

— Къадын Алладан джевап аламайып эвине кирип кетти. Чокъ вакъыт кечмеден бир фотосурет алып чыкъты:

— Бакъынъыз, — деди яш къадын, янында тургъан аскерге фотосуретни косьтерип. — Бу меним акъайым. Эшитесизми, о джебэде. Анълайсынъызмы, джебэде. Мен оны мында, эвимизнинъ янында къаршылап аладжагъым. Билинъиз, о бу ерге къайтып келеджек.

Яш къадыннынъ янында тургъан аскер фотосуретке бир назар ташлап, бир шей айтмайып, ондан чекильди. Аскерлернинъ башы мен олгъаныны анълагъан къадын яныма кельди ве джесаретленип:

— Мен бу ерден бир якъкъа къыбырдамайджагъым, — деди.

— Ашыкъынъыз. Ашыкъынъыз. Бу эмир, — дедим, мен къадыннынъ козьлерине бакъамадым. Лякин бирден ачувлангъан къадын, мени итеп эвине кирмеге истеди. Бир ань манъа чылдыргъан киби бакъты. Бу дешет толу бакъышындан

ичимни виджан азабы кемирип башлады. Озюнинъ букюлип къалгъан къыяфетинен, юрьмеге биле такъаты къалмагъан, къартийни анъдыргъан къадын диваргъа таянды. Бу сырада эвден дёрт яшларында огъланчыкъ чапып чыкъты ве анасыны корип, бир шейден къоркъкъан киби барып анасынынъ къучагъына сыгъынды. Огъланчыкънынъ артындан таякъкъа таяна-таяна узун бойлу азгъын къарт келинини къыдырып чыкъты.

— Весиле, бир шейлер олдымы? — тааджипленип сорады къарт.

— Олды, баба, олды, — деди къадын яваш сеснен ве огъланчыкънынъ къолуны сыкъты. Къарт яш къадыннынъ джевабыны яхшы эшитмеди, онынъ юзюне тикильди. Этрафына айретнен бакъты. Азбарда ят адамлар булунгъанлары, къарткъа пек худжур корюнди ве о бир лафчыкъ биле айтмайып, шашып-шашмалап къалды. Къарт анълады: онынъ юртуна къоркъунч бир беля кельди.

Мен къадынгъа мураджаат эттим:

— Эшитесинъизми? Вакъытынъыз аз къалды. Шейлеринъизни топланъыз.

Къадын къапынынъ босагъасында турып, бу ерден бир якъкъа кетмейджегини, атта тюфеклерден къоркъмагъаныны айтты. Бу топракъ онынъ, къартбабаларнынъ къадимий заманлардан берли яшагъан топрагъы ве оны ана-юрттан къувмагъа кимсенинъ акъкъы олмагъаныны сёйледи.

Къулагъы агъыр эшиткен къарт, таягъыны о якъ бу-якъкъа саллап, аскерлерни эвине кирсетмеге истемей эди.

Эшитилир-эшитильмез сеснен:

— Кетинъиз. Кетинъиз. Сиз мында не ичюн кельдинъиз? — деп къычырыкълагъан къарт, бизлерге къаршы бир-эки адым атты. Къартнынъ суекли къоллары къалтырай, гъам-къасевет толу козьлери исе яшлы эди. Бизлерге опькели назар ташлагъан заваллы къарт, бу ят адамлар оны эвинден къувмакъ ичюн кельгенлерини анълады. Сонъ къапы янында тургъан отургъыч устюне бичаре бир алда отурды. Яш къадын

бала урбачыкъларыны джыйып башлады. Огъланчыкъ къаве껁ренки козьлерини липильдетип бизлерге къоркъа-къоркъа бакъа, анасынынъ этегинден тутып, артындан юре эди.

Платоновны дикъкъатнен динълеген Бекир бирден онынъ лафыны кесип:

— Бу вакъиа къайсы койде олды? Сиз бильмек керексинъиз? — деп сорады.

— Айсерезде, — джевапланды Платонов.

— Яш къадыннынъ ады Весиле эдими? Сиз онынъ адыны Весиле деп, анъдынъыз?

— Э. Оны къарт Весиле деп, чагъыра эди. Къарт, гъалиба, бабасы эди.

— Весиле меним апайым, чал къарт исе бабам, — деди Бекир, озюни зорнен тутып ве къолларынен юзюни къапатты. Юреги сыкъылды. Аванынъ етишмегенини сезип, тураджакъ олды, лякин къуветсиз аякълары турмакъ истемей эди. Бекир салланды, аз къалды йыкъыладжакъ эди. Бутюн вуджуды енгильден титреп башлады. Дудакъларыны сыкъып, Платоновдан башыны терс бурды.

— Бу адамлар гедже маалинде козь огюме сыкъ-сыкъ келелер, — деди Платонов ве куль ренктеки козьлери къоюлашты. — Ондан сонъ козюме юкъу кирмей. Бунъа алышмакъ пек къыйын, — деп кедерли давушнен икяесини битирген Платонов серник къутучыгъына папирос кулюни къакъып ташлады. Асабийлешкенинден кекирдеги къыбырдай эди. Сусты. Поезд станциягъа баргъандже экиси де индемей отурдылар. Бекир Платоновнен сагълыкълашып, поезддан тюшти. Онынъ ёлу ватанына таба эди.

4

Къырым Бекирни янъгъыз ташлангъан эвлеринен, сокъакъларынен ве багъчаларынен къаршылап алды. Этраф чым-чырт. Копеклер аш къыдырып чёплюк ичинде айланып юре эдилер. Базы эвлернинъ пенджерелеринде анда-мында ярыкълар ко-

рюне эди. Бекир къолунда джемиданынен кенъ-кенъ адым атаракъ коюне якъынлашкъанында, орталыкъ эпейи къаранлыкълашкъан эди. Ёлнынъ бурулыш еринден кечип, озь эвине догъру юрьди. Юреги сыкъ-сыкъ чапаланып башлады. Онъа бирев къапыны ачмайджакъ ве апайы огълунен онынъ къаршысына чапып чыкъмайджакъ деген фикир, бирден озюнинъ адджы акъикъатынен ичини-багърыны куйдюрип якъмагъа башлады.

Шашмалагъанындан къорасынынъ янында бир ань турды. Сонъ азбар къапыдан кирип, кучьлю арекетнен эвининъ къапысыны озюне тартты, лякин къапы ачылмады. О, джемиданыны ерге къойып, къапыны бир даа озюне тарткъан вакътында, ичериден къаба сес эшитильди:

— Э, сен мында не япасынъ? — деп къаршысында орта яшларында, папиросы къолунда шишман бир адам пейда олды. Бекирнинъ эв ичине кирмек истегенини корьген шишман адам оны йибермейджек олып, къолларыны керип, босагъада турды.

— Къолунъны ал, — деди къатты сеснен Бекир, шишман адамнынъ къолуны къапыдан алып, ичери бир адым атмагъа арекетленди.

Лякин:

— Мында санъа не керек? — деди ачувнен шишман ве оны итеклеп, къапыны орьтмеге ашыкъты.

— Сен, гъалиба, чылдырдынъ?! Эшитесинъми, чылдырдынъ?! Бу меним эвим, меним эвим... — шашмалагъанындан текрарлай берди Бекир ве онынъ бутюн вуджуды къалтырап башлады.

— Сен не айтасынъ шу, копек? — деди ачувнен шишман ве папиросыны ерге ташлап, тюкюрди. Янына барып, оны аягъынен тепмек истеди. — Каналья, мен санъа шимдичик сенинъ эвинъ олгъаныны косьтеририм! Хм, саткъын, эвине кельген эмиш, — деди отькюр давушнен эвнинъ янъы шорбаджысы ве козьлерини акъайтып, онъа ачувнен бакъты.

Бекир бу кескин акъаретлевден айтмагъа бирден лаф тапалмады. Озюне келялмайып, бир ань турды, сонъ озюне келип:

— Эшитесинъми, бу лаф ичюн мен сени ольдюририм, — деди ачувлы алда.

Бекирнинъ къаршысында томалакъ ве къызыл бетли адам, онъа нефретнен бакъып тура эди. Кольмегинде къадакълар олмагъанындан, ачыкъ кокюсинде татуировка язылары корюне эди. Онынъ чырайсыз ве семизликтен йылым-йылым йылтырагъан юзюнде мыскъыллы тебессюм пейда олды.

— Не къатып къалдынъ, татар мордасы? Сен мындан джоюлып кетмейджексинъ, гъалиба, — деди шишман адам, лафына зеэр къошып.

— Сен шимди озюнь мындан джоюлырсынъ, нишарет адам! Бу меним эвим! — деди къатты сеснен Бекир.

— Ах, сен, копек. Мен санъа ойле эв косьтеририм, айван, къайдан кельгенинъни биле унутырсынъ, — деди къызыл бетли сёгюнчнен ве индже давушнен багъырыкъламагъа башлады:

— Онынъ эви эмиш! Ха-ха-ха. Менден эвинъни алырсынъ! Ма, тут! — янына барып, юзюне тикилип ырджайды ве кирли-кифос къолунен баш пармагъыны эки пармагъы арасына сокъып онъа косьтерди. Бекирнинъ бурнуна ракъы ве сарымсакъ къокъусы урулды.

О, шишман адамгъа бакъып, онынъ нефретнен толу сёгюнч ве ачувлы лафларыны эшиткенде, козьлерине къаранлыкъ тюшкен киби олды. Бир ань къыбырдамайып тургъаныны сезип, азбар ичине бир адым атып, не ичюндир абдырап токътады. Сонъ йылдырым тезлигинен бирден аран бетке чапты: «Мен шимдичик бу чочкъаны ёкъ этерим», — деп тюшюнди. Ачувыны ичине сыгъдырмайып, онынъ юреги тез-тез чапаланып башлады.

О, чабик адымларынен арангъа кирди. Эр вакъыттакиси киби долапта онъа керек алетлер тургъаныны корип, шишман шамекни ольдюрмек ичюн балтаны къолуна алды. Азбарнынъ

тёрюнде тургъан сасыкъ ве козюне домуз олып корюнген адамнынъ башына яндырмакъ истеди. Бекирнинъ къолунда балтаны корьген, эвнинъ янъы шорбаджысы онынъ мерамыны анълап къоркъкъанындан къомшулары эшитсин деп, бар сесинен:

— Ярдым этинъиз... Оль-дю-ре-лер, — деп багъырды.

Онынъ къоркъунчлы садасына къомшу азбардан Маруся аптенинъ давушы эшитильди:

— Вася, сен къомшуларынъа тынч яшайыш береджеными? Эр кунь сархош юресинъ, пезевенк, — деди элемнен о, ве Бекирни корип:

— Бекир, сенсинъми къомшучыгъым? — деди о тааджипли сеснен ве къолларыны саллая-саллая, онынъ янына келип токътады.

— Азизим, сагъ-селямет кельдинъми? — деп Бекирни къучакълады. Шишман, къырмызы бетли адамнынъ тарафына чевирилип:

— Джоюл мындан. Не шашып къалдынъ?! Патлакъ чанакъ козьлеринъ корьмейми, къаршынъда дженкчи тура! Сен исе, ракъы делиси, не яйгъара котересинъ? — деди о ачувнен.

Ачувыны токътатып оламагъан Бекир, Маруся аптенинъ давушыны эшитип, озюнинъ вазиетинден къолайсызланды. Балтаны ташламайып, къолум-къомшусына бакъып турды. Ачувы ичине сыгъмагъанындан, тарсыкъкъанындан, онынъ череси къызарды, агъарды. Бу къолайсыз алгъа огърагъанына ынджынды ве догъмуш эвининъ къапысы онынъ ичюн эбедиен орьтюльгенини анълап, ири къаверенки козьлерини дешет къаплады.

«Ана-юрттан халкъны къувып чыкъармакъ ве йыллар девамында къан ве тернен джыйылгъан мал-мулькюнъни таламакъ ичюн фашистлер дегиль де, сеннен берабер къоркъунчлы ве дешетли дженкте, омуз-омузгъа къатты турып, фашистлер ордусыны тар-мар эткен аскерлер, шорбаджылар олып къырымтатарларнынъ эвлерине кирип яшайлар», — деп тюшюнген Бекир агъыр кокюс кечирди. — Немселер ялы-

мадагъа танкларнынъ гудюрдисинен этрафны сарсытып ве чызмаларыны гъыджырдатып кирдилер. Булар исе сес-солукъсыз озьлерини дуйдурмазлыкъкъа урып, гизлиден кирдилер, — ынджынды о.

Ич тынчланып оламагъан Бекирнинъ юреги сыкъ-сыкъ ура, кенъ кокюсинден атылып чыкъаджакъ киби ола эди. Маруся аптеге бакъып куледжек олды, лякин дудакъларыны къыбырдатып оламады. Къадын, Бекир гъает эеджанлы олгъаныны сезип, оны къавгъадан вазгечирмек ниетинен:

— Юрь бизге, — муляйим сеснен деди Маруся апте ве онынъ къолтугъына кирип, азбардан чыкъармагъа тырышты. Лякин онынъ индемейип тургъаныны корип текрарлады, — эшитесинъми, юрь бизге. Къорантанъ еписи бир эвинъде ёкъ, — деди о яваштан. — Къырымтатарларнынъ еписини ярымададан къувып чыкъардылар. Эписини. Биревини аджымадылар. Биревини... — тюшкюнлик алында деди къомшусы.

— Билем, Маруся апте, билем, — къарыкъ сеснен деди Бекир ве онынъ къоллары къалтырап башлады. О, бир шей айтмайып, козьлерине думан пердеси чекильген киби, аякъларыны сокъур адам киби зар-зоруна сюйреклеп, азбарындан чыкъты.

— Кель бизге барайыкъ. Ёлдан болдургъандырсынъ, — деди онынъ артындан къалмагъан къадын ве оны эвине алып барды.

Эвге киргенлеринен, комод ичинден учь кошели мектюпни чыкъарып, Бекирге узатты. Бу мектюп Весиледен эди. Акъайы эвге къайткъандай олса, къорантасы къайда олгъаныны анълатып, узакъ Озьбекистан улькесинден язгъан.

О, къомшусынынъ эвинде бир гедже къонып, аскер паёгъыны онъа къалдырып, юрегини аджджы ве гъамлы тюшюнджелер раатсызлагъан алда, экинджи куню арбий комиссариаткъа барды.

Арбий комиссариаткъа барып келюви онъа яхшылыкъ кетирмеди. Мында дженктен къайтып кельген бир къач кой-

дешини расткетирди. Экинджи куню эписини вагонларгъа минсетип Озьбекистангъа сюрдюлер.

Яз айларынынъ сыджакъ куньлеринден бири. Бекир тоз, чёль ёлларындан юрип ве деве тикенлери оськен ёлсузлыкътан кечип, орталыкъ къаранлыкълашкъанында, кучюджик бир койге келип чыкъты.

Чамурдан къурулгъан алчакъ ве эскирген эвнинъ пенджересини яваштан къакъты. Юксек дивар къора артында копекнинъ авултысы эшитильди. Бир къач дакъкъа кечкен сонъ пенджеренинъ пердеси къыбырданды.

— Ким бар? — деди къадын тыныкъ сеснен, зифт къаранлыкъкъа козьлерини тикип. Апайынынъ давушыны эшитип:

— Весиле, бу меним. Къапыны ач, — деди Бекир, эеджаныны бастырып оламайып, пенджереден ода ичине бакъты.

Къадын къаранлыкъ оданынъ ичинде сакъыт адымларнен келип, къапынынъ килитини тапып, оны ачты.

— Бекир, сенсинъми? — тааджипли сеснен сорады о ве керосин чырагъыны якъмагъа ашыкъты. Кучюджик одада чыракъ, онынъ пуслы ярыгъы апайынынъ устюне тюшти. Весиле онъа пек солукъ ве азгъын корюнди. Бир вакъытлары гурь, сим-сия сачлары къар киби ап-акъ олгъан, устюнде исе ювула-ювула тюсю-чырайы къалмагъан, ямавлы халат эди.

— Джанчыгъым меним, — деди муляйим сеснен о, апайына сарылып, онынъ азгъын вуджудыны къучакълап, багърына басты.

Весиле онынъ багърына башыны къойып, сес-солукъсыз агълады. Сонъ бир шейни хатырлагъан киби абдырады.

— Вай, шашмалагъанымдан босагъада тургъанымызны биле дуймадым. Кир ичериге, — деди раатсызланып о ве къолунен козь яшларыны сильди.

— Мен сизлерни насыл сагъынгъанымны тасавур биле эталмазсынъ, — деди о, эеджанлы тавурнен, апайыны къучагъындан йибермейип.

— Бабам къайда? Я Асанчыкъ? Юкълайлармы ёкъса? Бар, турсат, мен оларны корьмек истейим, — деди къуванчнен о.

Апайы онъа яш толу козьлеринен бакъты:

— Бекир, огълумыз ольди, — деди о богъукъ сеснен.

О, бу адджы сёзлерни эшитип, шашмалагъанындан, айтмагъа лаф биле тапалмайып, бир ань сусып къалды. Череси ап-акъ кесильди. Козьлерине къаранлыкъ чёккен киби олды.

— Огълумыз ольди дейсинъми? Ёкъ... ёкъ... Бу ялан олгъаныны айт. Эшитесинъми, ялан, ойлеми? — деди о тюшкюн сесинен ве бутюн вуджуды титреп башлады. О, къолларынен башына япышты. Бир вакъыттан озюне келип:

— Бабам къайда? — сорады о, апайына къайгъылы козьлерини котерип.

— О, да ёлда кечинди, — деди Весиле, яшлы козьлерини ашагъы алып, Асанчыкъ пек сувсагъан эди. Бабамыз станциялардан биринде сув кетирейим деп, тюшти. Сув кранынынъ янында, заваллынынъ юреги ярамай олгъан, йыкъылып о ерде къалгъан, — деди апайы бир нокътагъа тикилип ве агъыр кокюс кечирди.

Весиле лафыны битирген сонъ башыны ашагъы алып, магърур тюшюнджелерге далды. Оданынъ къаранлыгъында сюкюнетни тек дивар саатининъ чыкъылдысы боза эди.

— Бекир, багъышла мени. Багъышла. Мен оларны къорчалап оламадым, — деди къадын ве агълап башлады.

— Сен къабаатлы дегильсинъ, Весиле, къабаатлы дегильсинъ, — яваштан деди о ве апайынынъ агъаргъан сачларыны сыйпады. «Бу дюньянынъ адалетсизликлери не къадар чокъ. Ярабим, бутюн башлы бир халкъ эвинден чыкъарылып олюмге укюм этильгенинен разы олса, бу фаний дюньянынъ алы не къадар аджыныкълы. Бу кимге керек олды?» — озьозюне суаль берип тюшюнди о, ве оны ынджынув дуйгъусы сарып алды.

Апайынынъ агълагъаны, одадаки къаранлыкъ, юрекни санчкъан кедер сыкъынтысы, къаранлыкъта кучюджик атеш бoджеклерини анъдыргъан чыракъ нуры, буларнынъ эписи, Бекирнинъ келеджектен умютини кестилер.

Бабасынен баласы ольгенини эшиткен сонъ гонълю къырылып, бузлагъаныны сезди. О пек ярамай олды. Бу агъыр вазиетте озюни тутып оламады, козьлеринден яшлар чыбырды. Башыны ашагъы алды ве кедерли фикирлерге далды.

5

Кузьнинъ булутлы куню эди. Бекир иштен къайтып кельди. Къойнундан ипрангъан китапчыкъны чыкъарып апайына узатты.

— Бу китапны къайдан алдынъ? — айретнен сорады Весиле ве джылтсыз китапны къолуна алып, онынъ титул саифесине козь ташлады. О, ипрангъанындан кирли саифеде «Къырым» сёзюни зар-зоруна окъуп, юреги тез-тез урып башлады. Козьлери яшкъа толды. Апайынынъ эеджанлангъаныны корип:

— Билесинъми, шашыладжакъ шей. Ёлнынъ четине бакъсам, онынъ кенарында бу джылтсыз китапчыкъ ята. Мени бирев тарткъан киби, янына барып токъталдым. Бакъсам, не корейим... Валлаи, бу дюньяда насыл худжур шейлер ола ки, — деди къуванчнен ве чересинде тебессюм пейда олды. Акъайынынъ ири, къаверенки козьлери хошнутлыкънен кулюмсирегенде, этрафкъа ышыкъ сачылгъан киби олды. Апайы Бекирнинъ кулюмсиреген чересини корип, джан-гонъюльден къуванды. О, халкъы ана-юрттан сюргюн олунгъан сонъ, биринджи кере бойле айдын ве ачыкъ кульгенини корьди. Китапчыкъны къолуна алып, агъыр эмектен сыдырылгъан берчлер пейда олгъан къуветли эллеринен сыйпады. Олар кеч маалинедже миндерчикте ян-янаша отурып, Къырым акъкъындаки китапчыкъны невбетлешип окъудылар.

Башларындан кечкен дешетли сюргюнлик, ачлыкъ, ана-баба ве балаларны олюми, вагон эшелонларда чеккен азаплары акъкъында бу китапта ёкъ эди, санки дерсинъ олар бу куньлерни башларындан кечирмедилер...

Бирден къадынны кедер басты ве о дешетли хатырагъа далды. Козьлери огюне ольген огъулчыгъы ве къайнатасы

кельдилер... О, вагонда ольген баласыны къолларына алып, акъылыны джойгъан киби, шашмалагъанындан не япаджагъыны бильмейип, огълунынъ сувугъан вуджудыны багърына басып, кескин давушнен такъмакълап:

— Балам, балачыгъым, ач козьлеринъни. Асанчыгъым, тур балам. Эшитесинъми, тур, джанчыгъым, — деп агълагъаныны хатырлады. Лякин баласы козьчиклерини ачмагъаныны корип, озюни туталмайып эсини джойгъан эди. Озюне кельген сонъ, къайнатасынынъ поезд токътагъанда сув кетирейим деп, станциялардан биринде тюшип ойле де вагонгъа къайтып кельмегенини эшиткен эди...

— Онынъ комюльген, бельки де комюльмеген джеседи къайсы такъыр чёллерде къалгъаныны Алла биле, — деди кедерли давушнен о дешетли куньлерини хатырлагъан Весиле ве агъырдан кокюс кечирип, кедерли козьлерини акъайына тикти. Акъайынынъ индемейип отургъаныны, башыны ашагъы алып, череси бем-беяз олгъаныны корип, абдырады:

— Бекир, санъа не олды шу? — деди о ве акъайынынъ омузыны таптады. Лякин акъайы онъа джевап бермегенини корип, агълап башлады. — Бекирчигим, джаным... манъа бир шейлер айт, — деди шашмалап. О, акъайынынъ къолуна къалтыравукъ къолларынен япышты. Акъайынынъ къолу джансыз эди...

Весиле къартий бир вакъытлары шенъ ве хош табиатлы къадын эди. Акъайы юреги ярамай олып, апансыздан ольген сонъ о, умютсизленди. Омюр онынъ ичюн токътап къалды, онынъ алдында бир шей корюнмеген арекетсиз къаранлыкъ пейда олды.

О, бу къаранлыкътан къоркъмай, арекетсиз, токътап къалгъан вакъытны беклей эди. Бир кунь келир, Алла оны бу дюньянынъ къалабалыгъындан тартып алыр да, уджсыз-буджакъсыз къаранлыкъкъа атар, деп тюшюне эди. Омюр исе озь тертибинен кете, девам эте эди.

Сабадан пенджереден одасына лип этип кирген хафиф ельчик къартийнинъ бурюшик юзюни сыйпалап ала, кунеш-

нинъ алтын телли нурлары исе эвнинъ ичерисинде ойнап, оны тёшектен турсаталар. Къартий бир фильджан къаве ичкен сонъ, миндерчикке отурып, Къуран окъуй.

Сонъки вакъытта къартийни янъгъызлыкъ пек раатсызлап башлады. Юрегиндеки къоркъу ве сарсынтылар оны даа зияде чекиштирип, быракъмай эдилер. Аяттаки юзь берген сонъки денъишмелер пек тесир этип пайнозю къалгъан къартийни теляшландырып башлады. Бир къач кунь эвель, Весиле къартий достуны ана-юрткъа, Къырымгъа озгъарды. Саниенен берабер олар токъумаджылыкъ фабрикасында къыркъ йыл чалыштылар. Догъмушлары онъа ватанында бир эвчик алып бердилер. Келип, бутюн шейлерини контейнерге юклеп, Къырымгъа ёлладылар. Досту, Сание, Весиленен сагълыкълашмакъ ичюн кельгенде о пек ынджынды, кедерленди. Миндерчикке отурып, олар чокъ вакъыткъадже озьлерининъ эеджанларыны бастырып оламайып сустылар. Сонъра токъумаджылыкъ фабрикасында чалышкъанларыны хатырладылар.

— Сание, диварнынъ кошесине сакъланып окюнчнен агълап отургъанынъ акъылынъдамы? — сорады Весиле къартий ве онынъ дудакълары къалтырап башлады.

— Ойле куньлер унутылырмы? Бу окюнчли куньлер биревнинъ башына тюшмесин, — деди тюшюнджели алда Сание ве агъырдан кокюс кечирди. Юреги бир санчып алды. — Биринджи куньлер пек хор олдыкъ, — девам этти о, ве акъылына бир шей кельген киби, онынъ козьлеринде тебессюм къыгъылчымлары корюнди.

— О мараз йиплернинъ чаресини тапалмагъаным акъылыма тюшсе, юрегим ярамай ола, — деди Сание къартий тюшкюн давушнен ве достуна кедерли козьлеринен бакъты. Весиле токъумаджылыкъ ишини тез менимседи, лякин Сание вызлы лента машинасына аслы алышып оламай эди. Таракъ машинасындан кечкен лифлер даима етерлик дереджеде чыдамлы олмай эди.

Сание цехтеки тозлу авадан нефес аламайып, тышарыгъа темиз авагъа чыкъмакъ, текаран да олса, эфкярыны

дагъытмакъ истеди. Насыл этер де, бу джансыкъыджы сеснен вызылдап тургъан донатманы незаретсиз ташлап чыкъарсынъ. Я бу кичкене шейтанчыкъларны анъдыргъан макъара ве рагулькалар эр сание бабинадан къуртулып ерге тюшмеге азыр туралар да.

Буларны тюшюнип биле етиштирмеди, бирден лента къопты ве бири дигери артындан валиклер иштен чыкъа башладылар. Артына чевирилип бакъты, ерде исе макъаралар сачылып ятмакъта.

Бир-эки сание шашкъынлыкънен турды, ерде тертипсиз алда сачылып яткъан макъара ве рагулькаларгъа умютсизликнен бакъты. Эгилип оларны джыйыштырмагъа башлады. «Джын ургъайды сизлерни. Бир шей корьмеген киби ятalар, санки дерсинъ, мен оларны бир вакъыт ерли ерлерине ерлештирмегеним», — тюшюнди о агъырдан кокюс кечирип. Юзю бирден алланды, эр даим севинч иле йылтырап тургъан козьлери исе, эки дане гъадаплы нокътачыкъкъа чевирильдилер.

Демир машинаны бойсундырып оламагъанындан кейфи бозулып ве айны заманда буны япмагъа пек о къадар ынтылмагъаныны анълап, рагулькаларны ачувнен ерге котерип атты.

Ачувланып, ашыкъчанлыкънен пукюв цехинен токъув цехини айыргъан коридоргъа чыкъты. Кедерли алда пенджереден бакъты. Бирден къальбинде якъыджы гъадап къозгъалды: «Эписини ташлап юртума кетерим, — деп тюшюнди, юзюнден чыбыргъан козьяшларыны сюртип, — къана бакъайым, бу бир козьлю Желтобрюхов мени йибермейип бакъсынчы. Ёлламаса къачарым. Бу ачувлы ве джийренч бир козьлю комендант исе манъа ребер дегиль. Бир шейлер айтып бакъсынчы. Ана о вакъытта мен онъа эписини, насыл джийренч ве алчакъ бир адам олгъаныны айтырым...»

Желтобрюхов пек къаба ве мерхаметсиз бир адам. Озюнинъ йыртыджыгъа бенъзеген къыяфетинен даима озь къурбаныны козетип тургъан къузгъунны анъдыра.

О, авджы киби озь къурбаныны авлай, эгер де къурбаны бир де-бир янълышлыкъ япкъандай олса, онынъ гъадабынынъ, мерхаметсизлигининъ сынъыры олмай.

Тюссюз козю къырымтатарларгъа нисбетен нефрет толу эди. О, ёлбашчыларнынъ козюне кирмек ичюн эр бир ялтакълыкъкъа азыр. Озюне невбеттеки кене бир унван алмакъ ичюн адамнынъ эр бир арекетине бир мин, маначыкъ тапмагъа азырдыр.

Куньлернинъ биринде токъумаджылыкъ фабрикасында чалышкъан Мидат деген бир яш огъланчыкъ, чокъ вакъыттан берли къыдыргъан къыз къардашыны тапа. Ана-бабасы тифтен хасталанып ольгенлер. Эвде ашамагъа бир шей олмагъанындан о ач ве меджалсыз бир алда Мидат сокъакъкъа чыкъа. Чёплюк обасындан ашамакъ ичюн бир де-бир шей тапса озю къапынаджакъ ве кичкене къардашчыгъына алып бараджакъ, амма чыкъкъанынен эсини джойып йыкъыла. Оны хастаханеге алып кетелер. Бир айдан сонъ шеэрнинъ четинде, алчакъ топракъ эвчиклерине къайтып кельгенде къардашы ёкъ эди, къомшулары исе корьмедик дедилер.

Бойле этип о озюнинъ кичкене къыз къардашыны джойгъан эди. Бир къач айдан сонъ бекленильмеден бир хабер кельди. Къардашчыгъы шеэрден пек узакъ олмагъан балалар эвинде экен. Бельки, сораса комендант йибермез деп къоркъкъанмы, я да севингенинден унуттымы. Яни о, изинсиз барып къызчыкъны ёкъламагъа къарар берди. Мидат эвге къайтып кельген сонъ, комендант оны итаатсызлыгъы ичюн котеклеп башлады. Огъланчыкъ онынъ къатты дарбелеринден ерге йыкъылды. О, исе оны аякъларынен тепмелеп башлады. Гъарипчикъ агърылардан букюлип, инълеп башлады, бундан сонъ Желтобрюхов онынъ гурь сачларына япышып, башыны бетон полгъа урып:

— Пезевенк, бир даа меним рухсетимсиз кетмекнинъ не олгъаныны билирсинъ. Сен мени акъылынъдан чыкъармазсынъ... Сволочь... — деп тюкюрип сёгюнди. Озь къурбаныны мерхаметсизджесине котеклеп чыкъып кетти.

Комендант озюнинъ мерхаметсизлигинен адамларнынъ къальбинде къоркъу беслей эди.

Заваллы адамлар ят ильде бу якъыджы кунеш астында рухтан тюшкен, такъатсызлангъан бир алда, арыкъ, къара скелетлерге бенъзей эдилер. Ачлыкъ ве къоркъудан бутюнлей такъатсызлангъан, олып кечкен дешетли фаджианынъ бешаретлиги озь изини къалдыргъан, сагъырлангъан ве бифаркълашкъан бу арыкъ, сим-сия скелетлер эвельден ич бир вакъыт корьмеген агъыр эмекке зар-зорнен алышмакъта эдилер.

Балалыгъындан агъыр эмекке алышкъанына бакъмадан Весиле де озюнинъ янъы унерине зар-зорнен алышты.

Весиле даа учь яшында экенде, къалдырмагъа адам олмагъанындан, анасы Шемсинур апте къызыны озюнен берабер тютюн тарлаларына алып кете эди. Кичкене къызчыкъ озь къолчыкъларынен тютюн япракъларыны къопармагъа узана эди.

Текаран буюген сонъ, уйкенлернен бир сырада тютюн япракъларыны йыгъа ве аранлар янына къурутмакъ ичюн тизип къоя эди.

О, еди яшыны толдургъанда бабасы ольди. Бабасы базы бир маллар алып сатмакъ ве къазангъан парасына Шемсинур аптенинъ чокътан берли авес эткен тюрк килимини, балаларгъа чешит-тюрлю къавалтылар, урбалар алмакъ ниетинен Тюркиеге кетти.

Тюркиеде эки ай олды. О, эвге чешит бахшышларнен къайтып кельген сонъ, аиленинъ къуванчлары сынъырсыз эди ве гедженинъ дер маалинедже эвлеринде шенъ сеслер тынмады. Къомшулары ве сой-сопլары онъа хошкельди айтмагъа ве айны вакъытта чешит ренктеки дюльбер орьнекли тюрк килимини корьмеге кельдилер. Къызчыкъ исе оларгъа сув кечип, узакъ диярдан кетирильген дюльбер урбаларыны кийип косьтере эди.

Экинджи куню сабасына исе мудхиш огъурсызлыкъ юзь берди. Бу тынчыкъ июль сабасы бабасы эртедже уянды.

Багъчада бир эки тюртюнген сонъ къойнынъ пек оськен юнюни къыркъмакъ ичюн арандан тар агъызлы узун макъасны алды.

Къойны арандан чыкъарып ерге йыкъты, эки аягъы арасына сыкъмакъ истеди. Лякин къой бойсунмады. Сонъ бабасы азбарда ойнамакъта олгъан къызыны ярдымгъа чагъырды.

— Весиле, балам, кель. Ярдым эт, — деди о.

— Шимди, баба, — деди къызчыкъ. Къолнен ясалгъан агъач скемлечик устюне къокъласыны отуртып, бабасына ярдымгъа кельди.

Тизчиклерини ерге тиреп эки къолчыгъынен къойнынъ ог аякъларыны тутты.

Мамбет агъа сакътлыкънен ашыкъмадан къойнынъ юнюни къыркъып башлады. Къой башта аякъларынен тепинип, силькинип бакъты, амма тизлернинъ къатты тазыйыгъындан къуртулып оламайджагъыны анълагъан сонъ, къыбырдамай ятты.

Макъасны яваштан къойнынъ бедени узеринде юрьдюрип, юнюни къыркъып башлагъан арада, онынъ буюк, кучьлю къолу бирден токътады, худжур бир алда салынып къалды.

Бир-эки саниеден сонъ макъас къолундан тюшип кетти, бирден къамбурайып, башы кокюсине салынды.

Бала умютсизден башлангъан хырылтыдан сескенди, бирден башыны котерип, къоркъу толу буюк козьлеринен бабасына бакъты. Бабасы эсини джойгъан эди.

— Баба, бабачыгъым, — адджы сеснен багъырды о. Амма бабасы сесленмеди. Къызчыкънынъ къоркъунчлы, къальбини ипратыджы сесине къомшулары чапып кельдилер. Шемсинур апте тютюн тарласындан чапып кельгендже, акъайы шай да озюне кельмей кечинди.

Омюрде чокъ расткельгени киби къаза-беля бир озю кельмей. Бу фаджиа артындан кене бир беля кельди. Дженк башланды, сонъра сюргюнлик. Шимди исе ят ульке.

6

Сонъки вакъытта бутюн барлыгъынен оны эзген, алсызландыргъан шей, агъыр эмектен дегиль эди. Эрте турып бутюн кунь аякъ устюнде, пенджерелери ачыкъ олгъанына бакъмадан, тынчыкъ, темиз ава етишмеген цехлер биле оны къоркъузмай эдилер.

О пек эрте тура эди. Къырымтатарларнынъ къоранта범ларынен яшагъан бараклар иш ерлери олгъан токъумаджылыкъ фабрикасындан пек узакъта дегиль эди. Фундаментсиз, алчакъ таванлы кичкенечик одачыкъларгъа кунь ярыгъы зар-зорнен кире эди. Бу одачыкълар бутюн барлыкъларынен, оларны бельгисизликке алып кеткен къара поездларны анъдыра эдилер.

Кунеш даа орталыкъны айдынлатмай. Къара пердени анъдыргъан къаранлыкъ ичине комюльген шеэр даа танъ юкъусында эди. Анджакъ ильк трамвайнынъ анда-санда чанъы ве дюкюльдиси эрте сабанынъ тынчлыгъыны боза эди.

Весиле къалдырым бою адымламакъта эди. Даа къызып етиштиралмагъан саарь авасы юзюни охшай эди. Енгильден эскен ельчик къалдырым четинде ачмакъта олгъан чечеклерни тепрендире, къокъуларыны этрафкъа даркъата эди. Акъшам сефанынъ дюльбер кичкене чечечиклери даа орьтюлип етишмеген эди. Озюнинъ назиклиги ве нарынлыгъынен гъает дюльбер олгъан бу чечек киббарлыкънен насылдыр бир гизли мазюнликнен башкъа чечеклерни сейир этмекте эди.

Бир бакъыштан: яша, яшайышкъа къуван, чюнки аят аджайиптир. Амма бу яшайыш, гъайры дюльбер назик чечеклер, саарьнинъ темиз авасы, эр шейдеки мемнюнлик оны къувандырмай ве къальбини иситмей эди.

О, къалдырым ортасында токътады, кери айланды ве озюнинъ къаранлыкъта липильдеп тургъан къара, узун поездны анъдыргъан барагъыны корьди.

Бирден онъа бу узун поезд джанланып, къыбырданып, агъыр копчеклерини данъгъырдатып еринден кочькен киби

корюнди. Андан исе сес-шамата, инъильтилер, балаларнынъ агълавы эшитилип башлады. Дешет ичинде къыбырдамай, буз-бузлады.

«Не ола шу манъа? — къоркъунен тюшюнди о. — Бельки мен акъылдан азадырым? Бу дешетли хаял мени къайдан басты?» — яныкънен кокюс кечирди ве озюни меджбур этип фабрика тарафкъа адымлады.

Проходнойдан кечти. Тюшюнджели алда фабриканынъ салкъын аллеясы бойлап азбарнынъ тёрюнде ерлешкен йип чийратув цехине таба адымлады.

Весиле буларнынь эписини къапы артында отурып эфкярлы хаялларгъа далгъан вакъытта хатырлады. Бу ерде озюне тахтачыкълардан кичкене скемлечик ясады ве меракъланып бакъкъанлардан сакъланып къыйгъынынъ четинен козьяшларыны сюрте эди.

Сание оны иште шу ерде тапты.

— Весиле, санъа не олды? — кедерли алда отургъаныны корип, сорады о. — Цехте ёкъ эдинъ. Цех башы чагъырды белледим. Сен исе мында экенсинъ.

— Бир шей олмады. Озюм, — достунынъ сыджакъ сеси ве гонъюльдешлик назарынен бакъкъан козьлерини корип агълайджагъы кельди, амма озюни тутты, тек теренден кокюс кечирди. Еринден турды. Цех къапысыны ачкъанда:

— Весиле, эшитесинъми? Шишип къалгъайды бу иш. Мен энди даянып оламайым, — деди Сание къатиетликнен озюни къолгъа алмагъа тырышып, амма онынъ сесинде айткъанларына эминсизлик ве аджизлик сезильмекте эди. Весиле исе бу арекетлерни, фабрикадаки ишине алышып оламагъанындан языкъсынувы ве шашмалавыдыр белледи. Янына барып, къолуны онынъ омузына къойды.

— Корерсинъ, эр шей еринде олур. Башында эр вакъыт къыйын ола.

— Ёкъ, ерине тюшмез. Бакъ меним къолларыма. Олар санки дерсинъ джансызлар, — деди кинаели сеснен озюнинъ къолларына бакъып.

Бир ань сесини чыкъармай сусып турды. Весиле онынъ шимдики бу анълашылмагъан къальп тынчсызлыгъы тек демир машиналар ичюн олмагъаныны ис этти.

О, къальп тынчсызлыгъынынъ бу къайнагъан далгъасы онъа къайдан келип еткенини анълап оламай: фигъан котерген рухуны ана-юртны сагъынувы къозгъадымы, я да бу бойсунмаз машиналар оны къальп мувазанатындан чыкъардымы, анъламакъ къыйын эди.

О, бир къач сание бойле вазиетте отурды, сонъ башыны котерип дикъкъатнен достунынъ дюльбер ве тынч юзюне бакъты. Достунынъ сакин козьлери тааджиплендирди.

Къаршысында тынч, тюзгюн, юзюндеки бир синъири биле титремеден тургъан Весилени корип бирден асабийленип башлагъаныны дуйды.

— Санъа бакъам да, ич анълап оламайым. Десене сенинъ ираденъни бу къыйынлыкълар сындырып оламадымы? Я даа насыл анълатсам экен... Сен озюнъни меляике этип косьтермеге тырышасынъмы? Ойле олып корюне ки, сени бир шей раатсызламай ве тынчлыгъынъны бозмай. Санки дерсинъ черенъде даима сени сабырлы этип косьтерген маска къаплы тура, — къызгъынлыкънен айтып башлады о.

«Десене озюнънинъ гъам, кедеринъ акъкъында бутюн вакъыт айтмакъ, агъламакъ керексинъ? Я бу гъам, къасевет сенинънен олса, берабер яшаса. Эбедий сакъланып кельген къальп сарсынтысы олса. О вакъытта не япмалы?» — хаялындан кечирди о. О къара кунь, Асанчыкъ, бабасы — бу онынъ кедери ве бу кедернен, хаялнен эр бир кунюни кечире. Хаялында оларнен корюше, сагъ адамларнен лаф эткен киби лаф эте. Онъа насыл анълатса экен? О буны бильмей ве бу акъта бир шей айтмагъа да истемей, чюнки юреги раатсызлагъаныны кимге анълатсын. Озюни зайыф ве беджериксиз ис этеджек.

Озюнде бу зайыфлыкъны дуйып башласа, о вакъытта онынъ ерине эминсизлик келир ве о къара тюшюнджелери,

белялары ичинде гъайып олур. Адам эр анги шараитте, насыл къыйын олса да, озюни тута бильмек керек.

«Бельки бойле хусусиетлерге тек кучьлю ве ирадели адамлар маликтир. Не ичюн шимди меним агълайджагъым келе. Демек мен кучьлю ве ирадели дегилим, тек шай корюнмек истейим...» — кулюмсиреди о озюнинъ кедерли фикирлерине.

Сание шиддетнен башыны тёбен алып достуна бакъты. Череси бем-беяз Весиле индемей онынъ къаршысында тура эди. Юзю солгъун, назик, къуракъшыгъан къоллары исе джансыз алда салынып тура эди. Тек ири къаверенки козьлери эвелькиси киби дюльбер ве сыджакълыкъ ышыкъларынен парылдамакъта эди. Бир аньде олар сиярдылар, кедер ве къасеветке чомдылар.

— Ах, Весиле! — сёйлене башлады Сание. Шашкъынлыкънен достунынъ джаныны акъсыз агъырткъаныны дуйып, — багъышла мени, — деди. Насылдыр бир худжур, къоркъунчлы вазиеттем. Къайдандыр нефрет пейда олды. Сёйле манъа. Десене биз бойле истирап чекмек керекмиз? Олар бизни насыл бир саткъынлыкъта къабаатламакъталар? Не къабаат ишледик де, бизлерни озь тувгъан ерлеримизден сюргюн эттилер. Сёйле, не ичюн? Бельки мен нелернидир анъламайдырым?! — умютсизликнен сёйленди Сание ве сабадан берли не ичюн бойле эфкярлы, асабийли олгъаныны энди озю де анълап башлады. — Бизим бабаларымыз, акъайларымыз джебэде дженклешкенлери ичюнми?

Ортагъа сюкюнет чёкти.

— Рахметли бабам тап Екатерина укюмдарлыкъ япкъан заманларда да бизим миллетни Къырымдан сюргюн этмек кереклиги акъкъында чокъ лафлар олгъаныны чокъ айта эди. Бу акъта онъа къартбабам айткъан, — тюшкюнликнен айтты Весиле.

— Гъалиба, о вакъытта бунъа джурьатланып оламагъанлар. Бельки де бу тюшюнджелерини омюрге кечирмеге бир шейлер кедер эткендир. Я бутюн башлы бир миллетни яры-

мададан сюргюн этмек ичюн де, мен беллесем, бир де-бир эсас олмакъ керек. Олар чокъ йыллар кечкен сонъ эписи бир озьлерининъ къара ишлерини яптылар. Бутюн миллетни саткъынлыкъта къабаатладылар. Дженк исе бунъа себеп олды.

Весиле онынъ къаршысында, алчачыкъ пенджеренинъ четчигинде отура эди. Вакъты-вакътынен тюшюнджели назарыны пенджереге догърулта. Сырлы хаялгъа далып суса. Сонъра чевирилип назарыны кене Саниеге догърулта эди.

— Мен бутюн вакъыт озюмизни къоджаман ве адалетли сейяреде яшаймыз ве о сейяре бизлерни чешит тюрлю тышкъы уджюмлерден къорчалай деп тюшюне эдим, — девам этти о сёзюни.

— Акъикъатта исе бизлер геноцид къурбанлары олып къалдыкъ. Оны идаре эткен адамларгъа биз пек инана, бизлерни бир вакъыт алдатмазлар деп тюшюне эдик. Биз сербест дегильмиз. Сербестликтен марум этильген адам исе къанатлары кесильген къуш киби учып оламай, — деди Весиле, Саниенинъ бириси эшитип къалмасын, деп сакъынып о якъ бу-якъкъа бакъкъанына къулакъ асмадан.

— Яваш ол. Уста келе. Сус, эшитир, — деп тенбиеледи достуны.

— Къоркъма, эшите берсин, — деди Весиле эминликнен ешиль чечекли къыйыгъы тюбюнден саркъып тургъан чаларып башлагъан сачларыны догърултып.

— Чокъ шукюр, — кокюс кечирди Сание, устанынъ йип пукюв цехине етмеден токъув цехине айлангъаныны корип.

— Ойле тарсыкъам ки, — деди бирден чырайы денъишип Весиле. Санки дерсинъ юрегимни балабан бир таш басып тура ве толусынен нефес алмагъа бермей. Бу дешетли кунь бутюн тафсилятынен меним вуджудымда яшагъаны ичюн манъа даа къоркъунчлы олып корюне. Хаялымда даима текрар ве текрар онъа къайтам. Ве бу хаяллардан манъа ич бир тюрлю тынчлыкъ ёкъ, — деди яваштан.

О, басыкъ сеснен сёйленеджек ола, амма сеси къалтырай.

— Бу дешетли, юрегинъни бийлеген агъры бизим вуджудымызда даа чокъ вакъыт сакъланыр, — деди Сание. — Мен геджелери тюшюмде озюмизнинъ эвимизни корем. Индже чубукълардан япылгъан исар. Анам юзюмлернинъ назик филислерини къырылмасын деп багълай. Азбарда исе чокътан-чокъ чечек. Анам чечекни пек севе эди. Ах, Весиле анамнынъ къабири Къазахистан чёллеринде гъайып олды, — терен кокюс кечирди о. Мен энди бир вакъыт онынъ къабири не ерде олгъаныны билип оламам. Гъарипчик, джан бермезден эвель багъыргъаны, чапалангъаны козюм огюнде тура. Мен исе вагоннынъ бир кошесинде шашмалап, онъа бакъып турдым. Ве бир тюрлю ярдым этип оламадым. Меним о вакъыттаки дуйгъуларымны сен тасавур биле этип оламазсынъ...

Къолларыны сыкъты.

— Эвинъ акъылынъа тюшкенде къальбинъ парча-кесек ола, — деди о сесинде тасавур этильмейджек асретлик иле.

— Мен де пек асретлик чекем. Эвимиз акъылыма тюшсе, бутюн гедже юкъламай тёшек ичинде чапаланып чыкъам. О дешетли гедже олмагъан олса, шимди меним Асанчыгъым алты яшында оладжакъ эди, — деди Весиле.

О, башыны саркъытты ве къолларынен юзюни къапатты. Сонъра:

— Асанчыкъ кечинмезден бир кунь эвель янымызда бир яш апайчыкъ ольди. Къучагъында олгъан бир яшлы баласы исе къуругъан, чатлагъан дудачыкъларынен олеяткъан анасына япышып, бар сесинен агъламакъта эди. Анасынынъ исе къыбырдамагъа меджалы ёкъ эди. Баласыны къучакъламакъ истей, лякин энди бузлаяткъан къоллары оны динълемей эди. О яваш-яваш джан бермекте эди, когерип къалгъан, онъа итаат этмеген дудакъларынен сонъки сефер сабийини опеджек ола эди. Бу вазиетни корьмек — тариф этильмез бир дешет эди. Санъа тариф этем, озюмнинъ исе бутюн теним чымырдай. Халкъны бутюн несилинен къырмакъ ичюн озь башына

быракътылар, — деди Весиле тюшкюнликнен ве къоллары-нен сылангъан юзюни сюртти.

О, скемледен агъырдан котерильди, индже памукъ басма-дан тикильген халатынынъ джебинден пошусыны чыкъарып, бетини сильди. Сонъсуз гъам-кедерини акс эткен эки терен къуюгъа бенъзеген козьлерини достуна тикти. Бу козьлер бир вакъытлар шенъ, шавле сачып тургъан киби парылдай эдилер. Энди исе, къадыннынъ арыкъ бурюшик чересиндеки гъамлы козьлер термилеп бакъа эдилер.

Сание, сюргюнликнен берабер оларнынъ гъам-кедерсиз яшайышларынынъ да биткенини, онынъ ерине сонъу ко-рюнмеген агъыр куньлер кельгенини анълады. Илериде бу ят иллерде оларны нелер беклей? Буны олар бильмейлер... Онынъ огюнде балалыкътан берабер оськен, вакъытсыз къартайгъан, сачлары чап-чал досту тура эди. Бу алны корь-генде онынъ юреги санчып алды.

Весиле гъамлы бир алда онъа термильди ве кедернен кулюмсиреди:

— Сен озюнъе бир бакъсанъ эдинъ, — деди яваштан ве мукъайтлыкънен достунынъ козюнден памукъ пуфыны алды. Экиси кулюштилер.

Енгиль пуфлар тозлу цех ичинде авеленип, бем-беяз къар буртюклери киби акъырындан ерге эне эдилер. Пол бус-бу-тюн пуфнен орьтюльген.

— Юрь, мен санъа ярдым этерим, — деди о. Йип чийрат-къан тезьянынъ янына келип, енгиль арекетлернен узюльген йипни къурамагъа тутунды.

— Къана, Сание, сен де япып бакъчы, — деди Весиле.

Сание йип чийраткъан тезьянынъ янына келип, Весиле узюльген йипни насыл кямилликнен къурагъаныны козет-ти. Я бу инат тезьяны озюне бойсундырмакъ ичюн Весиле аз эмек сарф эттими?

Олар миндерчик устюнде отурып, ят иллерде кечкен яшлыкъларыны иште бойле хатырладылар...

— Эх, Саниечигим, меним ичюн де ана-топракъны ич олмадым бир даа корьмек имкяны оладжакъмы экен? Догъгъан коюм, Айсерезни бир керечик корьсем, сонъ ольсем де козюм артымда къалмаз эди, — деди Весиле къартий ве терен кокюс кечирди. Онынъ юреги кене санчып алды. Санки дерсинъ тенине бир кереден бинълернен инечиклер санчылды.

Айтылгъан сёзлерден Сание къартий бир тюрлю олды. Кетеяткъанындан, досту исе мында, ят ильде къалаяткъанындан озюни онъайтсыз ис этти.

Бу топракъ мусафирчен олып, агъыр сюргюнлик йылларында оларны озь багърына алып къыздыргъан, сыгъындыргъан олса да, оларда не вакъыт да олса тувгъан топракъкъа къайтмакъ ишанчы яшай эди.

Мында, Озьбекистан топрагъында чокъ яхшы, айдын куньлер де олды. Эвлер къурулды, багъ-багъчалар отуртылды. Балалар догъдылар. Олар осип, озьлери де бала-чагъалы олдылар. Торунлар етиштилер. Четтен бакъсанъ озюнинъ чокъ асырлыкъ озьгюн медениети, урф-адети олгъан халкъ ят топракъта тамыр атып башлады.

Бу тек четтен бакъкъанда шай корюне эди. Лякин адамлар не вакъыт да олса эписи бир ана-юрткъа къайтаджакъларына ишана эдилер.

Эм ойле кунь кельди. Лякин шу шей адамларны кедерлендире эди ки, ана-топракъкъа эр кес де къайтып оламай эди. Эльбет, онынъ себеплери бар: бунъа «къутургъан» фиятлар эм де икътисадияттаки салланувлар ёл бермей эдилер. Стабильсизлик ве эр шейдеки баштакълыкъ, бунынъ устюне мааллий акимиет кимнинъдир косьтеришинен озюнинъ вазифесинден файдаланып, къырымтатарларгъа къаршы бинъ-бир тюрлю маниалар догъура, аякъ чала эди.

Бельки бастырыкъларнынъ демир пармакълыкъларыны азачыкъ ачса да, лякин адамларгъа тойып нефес алмагъа имкян бермеген насылдыр, козьге корюнмеген кучьлер мераметли инсанлар олып корюнерек, аля бугунь шу дешетли геноцидни идаре этедирлер?

Озь достуны бираз олса да тынчландырмакъ ичюн Сание къартий шойле деди:

— Весиле, корерсинъ, сенинъ де къысметинъ ачылыр. Сен де иншалла ватанымызгъа къайтырсынъ.

Шай дер экеч, эки ири тамчы онынъ козьлеринден бетиндеки бурюшиклерге акъып тюшти. Къалтырагъан эллеринен козьлюгини чыкъарды ве явлугъынен онынъ джамларыны сильди.

— Саниечигим, санъа огъурлы ёллар тилейим. Алла ишинъни къолай кетирсин, — деди къалтыравукъ сеснен Весиле къартий кедерли козьлерини онъа тикерек, индже, чечекли басмадан тикильген пештималынынъ бир уджуны озю де дуймадан эзгелеп. Озю исе юреги сызлагъан алда: «Ана санъа, Сание де кете, мен энди бутюнлей янъгъыз къалам», — деп тюшюнди.

О, эвельден де кендини янъгъыз ис эте, лякин озюндеки бу тюшкюнликни енъмеге тырыша эди. Бутюн бир халкъны ярымададан сюргюн эткен дешетли фаджиадан эм де акъайынынъ олюминден сонъ чокъ йыллар кечти. Бойле бакъсанъ о агърылар, о элемлер энди савушмакъ, унутылмакъ кереклер. Лякин аксине кеткен сайын оны зияде чекиштире, азаплай, къальбини сызлата эди.

Энди, Сание де оны терк этип кетеяткъанда бир кереден шу шейни анълады ки, бу уджсыз-буджакъсыз дюньяда о озюнинъ къаарь-къасевети, фаджиаларынен янъгъыз башына къалмакъта эди. Онъа энди агъыр дакъкъаларда гъам-кедерлеринен пайлашмагъа, дертлешмеге биле кимсе ёкъ эди. Саниедеки гонъюльдешлик, къальп арарետини о эр вакъыт арар.

— Сен меним энъ садыкъ достумсынъ. Весиле, эшитесинъми? Келип тур. Мытлакъа кель. Мен сени беклерим, — деди эеджаннен Сание къартий ве достуны багърына басып, текрар-текрар опьти.

Сание къартийнен хайырлашкъан сонъ, кендини тутып оламады. Окюр-окюр агълады: «Даа озюмни джесюр къадын эсап этем. Бир вакъыт бойле тюшкюнлик батагъына энмеген

эдим. Сагълыкълашкъанда ойле агъламакъ олурмы? Санки дерсинъ эвимден мевта чыкъкъан», — деди озю-озюни тенбиелеп.

О, зордан кроватына барып етти ве кесильген терек киби тёшекке йыкъылды.

Эр кес кетип, тек озю къалгъаныны тюшюнгенде оны насылдыр бир дешет сарып алды, янъгъызлыкъ, чаресизлик раатсызлады, геджелери бир къач кере сескенип уянды. Онынъ къарт юрегине теселли береджек киби кучь гуя бу дюньяда ёкъ эди.

Онынъ чокътан-чокъ догъмушлары ве таныш-билишлери абадан эвлерини олмайджакъ фияткъа берип, къач йыллардан берли ана-топракънынъ сархошлатыджы авасындан тойып-тойып нефес алмакъ арзусынен яшагъан, ватанларына къайтмакъта эдилер.

7

Адамлар кимлердир азырлап къойгъан эвлерге дегиль де, озь кучюне базанып, огде зорлукълар, маниалар оладжагъыны, оларны енъмек ичюн даа чокъ эмек сарф этмек кереклигини анълагъан алда кери дёнмекте эдилер. Амелият косьтерди ки, тек озюнъе базанмакъ мумкюн.

Энди яшы сексенге адым аткъан къартий озюни эльге алып, рухтан тюшмеден, ихтияр бир яшында тувгъан топрагъында тынч яшап олурмы экен.

Якъында мектюп алды: «Къыйметли, Весиле битай, — деп язалар тувгъанлары. — Биз яхшы ерлештик. Кельгенимизнен орталыкъны тертипке чекип башладыкъ. Мында нелер олгъаныны корьген олсанъыз. Пусюрлик тизден, эвнинъ диварлары къап-къара, къапыларны тутмагъа джиренерсинъ. Бир афта бояламакъ, акъламакъ, ювмакънен огъраштыкъ. Сонъра азбар ишине кириштик. Къызылчыкъ, фындыкъ фиданларыны отурттыкъ. Эписи тутты. Джилеклер чечек ачып башладылар, наргизлер энди ачтылар. Мында топракъ пек йымшакъ, пуф киби. Бизге мытлакъа келинъиз, Весиле битай.

Биз насыл яхшы ерлешкенимизни корерсинъиз. Мында сабалары фермадан пек лезетли сют кетирип саталар. Биз сизни беклеймиз».

Весиле къартий энди къачынджы кере мектюпни окъуп, мукъайтлыкънен къатлап конвертке къойды, сонъра ястыгъынынъ тюбюне къыстырды. Анълашылмагъан гонъюль раатсызлыгъы оны сарып алды, не ичюндир тап агълайджагъы кельди, лякин кендини тутты.

Сонъундан тынчланып, баладжасына озюне тескин берди, я оны давет этелер, чагъыралар да. Демек унутмагъанлар, хатырлайлар.

Я насыл бармалы? Омюринде самолёткъа минмеди, билет де ойле паалы ки, атта бармагъа разы олса биле билет алмакъ ичюн о къадар параны къайдан алсын? Я поезднен кетсе? Ёл пек узакъ, даа бир поезддан тюшип, дигерине минмек керек дейлер. Онынъ исе аякълары агъыра...

Къырымны пек сагъынгъаныны ве бармагъа истегенини догъмушларына язмагъа чекинди. Шай да ишлери богъурдакътан олгъан адамларны раатсызламакъ, иштен алып къалмакъ не керек?

Шимди анда, онынъ халкъына насыл къыйын экенини анълай, амма юрегинде кучюк бир ишанч къыгъылчымы яна: «Я барып да оны да хатырласалар, Весиле битай, ёлгъа азырланынъыз, биз сизни алмагъа бараджакъмыз деп телеграмма берселер».

Весиле къартий атта шейлерини биле къутуларгъа ерлештирип башлады ве сыранен кровать тюбюне тизип чыкъты. Эр алда, эгер телеграмма алгъан киби олса шашмаламамакъ ичюн. Арадан куньлер, афталар, айлар кечти, лякин онынъ янъгъыз уджресининъ къапысыны ич кимсе къакъмады.

* * *

Гедже Весиле къартийнинъ кейфи олмады. О, агъыр нефес аларакъ ериндеи турды ве долаптан валокордин алды, азчыкъ сувгъа бир къач тамчы тамлатып ичти. Яваштан, диварны тутып тёшегинедже барып ерине ятты.

Онъа ойле корюнди ки, санки дерсинъ кимдир козьге корюнмеден оны юварлата-юварлата, сарып, тенини белли олмагъан, сонъу корюнмеген бир бошлукъкъа таба чеке, анда, узун ве ярыкъ коридорда балабан, тёгерек шаргъа бенъзеген леке корюне.

О, кимнинъдир козьге корюнмеген ирадесине бойсунмагъа тырышып: аякъларыны узатты, эллерини кокюсине къойды. Козьлерини юмды. Анъында, туман ичинде киби: «Бу, сонъу олса керек», — деген фикир кечти. Ве о бутюн вуджудынен къудретли кучьке бойсуныл, къайдадыр юкъарыгъа, оны озь пешинден иертип кеткен кучьке таба ынтылды.

Козьлери огюнде, узакъ-узакъта, чешит чечеклерден токъулгъан ем-ешиль аланлыкъта, кунеш шавлелери ичинде Бекир пейда олды. О, кулип бакъа, кендине чагъыра эди. Весиле де чапа-чапа, нефеси тутулып онъа таба ынтылды ве барып озюнен онынъ кокюсине урулды. О, апайыны енгильден охшап къучакълады.

— Тувгъаным, бу къадар вакъыттан берли сен къайда эдинъ? — деди о бем-беяз, садеф киби дюльбер тишлерини косьтеререк нурлу бир бакъышнен. Гуя шимди Весиле кене джоюлып кетеджек ве шундан сонъ оны бир даа ич корьмейджек беллеп, багъырына къатты басты.

Бекленильмегенде Асаннынъ сесини эшитти. Эеджаннен башыны котерип бакъкъанда, баласы кунешли аланлыкътан чапып кельди. Эллеринен анасынынъ аякъларыны сарды.

— Ана-чы-гъым... Севимли, ана-чы-гъым... Мен сени пек сагъындым, — деди о муляйим сеснен анасынынъ козьлерине бакъып. — Сен энди бир ерге кетмейджексинъми? Манъа энди ич бир ерге кетмейджегинъни айт. Ойле дегильми?

Весиле оны эллерине алды, янакъларындан опьти ве кокюсине басты.

— Балам, балачыгъым... Мен санъа кельдим, — деди къуванчлы козь яшларынен. Баласынынъ сачларыны, бет-козюни сыйпады.

Бираздан сонъ оларнынъ янында къайнатасы пейда олды. Саниелер кечти. Бутюн корьгенлери къайдадыр ялдап кетти. Узеринде тек бем-беяз, къою туман пердеси къалды.

Весиле къартий онъа бойсунмагъан дудакъларыны зорнен къыбырдата-къыбырдата, сёзлерини ачыкъ-айдын айтмагъа тырышып, нелердир окъуды. Бу Ясин дуасы эди.

О, сёнмекте олгъан бакъышынен акъайынынъ диварда асылы тургъан фотосуретине термильди. Хаялен ресимге мураджаат этерек окъувыны девам этти: «Азизлерим, сизлерге ниет эйледим бугунь бир Ясин дуасыны окъуп багъышламагъа, Эъузу билляхи мине шейтан-и раджийм. Бисмилляхи р-Рахмани р-Рахим. Эльхамду лилляхи...» — зар-зорнен нефес алды. Токъталды: «Тувгъанчыкъларым, энди сизлерге ким Ясин дуасыны багъышлар... Сизлерни ким анъар?» — деген фикирлер анъындан кечти.

Бираздан онынъ нефес алувы сыкълашты. Череси созулгъан киби олды ве сезильмеден нефес чыкъарды. Бир кереден юреги урувдан токътады...

Догъмушлары дженазеге кельгенде, онынъ ястыгъы тюбюнде дёрт букленген мектюпни таптылар. Онда шойле сатырлар бар эди: «Мында топракъ пек йымшакъ, пуф киби. Бизге мытлакъа келинъиз, Весиле битай»...

КЪАБААТЛАВ

(Повесть)

1

Севиль иш кягъытларыны кенаргъа сюрип, хайли вакъыт къыбырдамай отурды, сонъ турып ода ичинде адымлады. Юкъусызлыкътан козьлери юмула эди. Одасы къарма-къарышыкъ, дивардаки китап рафы мыхларындан къуртулып ерге тюшкен, онынъ устюндеки чечек савутлары да авдарылгъанлар. Китаплар шимди пенджереде обаланып яталар, устьле-

рине тоз баскъан. О исе эвде низамсызлыкъны ич севмей. «Эр шейни тертипке къоймакъ керек, ишке комюльдим, деерек озюнъни бойле йибермек олмаз», — деди о озь-озюне ве ашханеге кирди. Атешни якъып, джезвени соба устюне къойды. Къаве пиширип, ашыкъмай кейф этип, сюзип ички. «Энди бутюн гедже чалышмакъ мумкюн», — деди о аякъкъа къалкъып.

Кеченлерде саба ишке баргъанынен кимдир яваштан онынъ къапысыны къакъты.

— Киринъиз, — деди Севиль кягъытларны кенаргъа йылыштырып. Одагъа орта бойлу къадын кирди. Антерининъ устюнде къаверенки орьме кофта, йылтыравукъ къыйыгъынынъ кенарындан чаларып башлагъан сачлары корюне эди.

— Селям алейкум, — деди къадын башыны азчыкъ къакъытып ве джурьатсыз алда къапы янында токъталып къалды.

— Алейкум селям. Кечинъиз бу якъкъа, отурынъыз, — деди Севиль незакетле скемлени косьтерип. Лякин къадын къыбырдамай, эп къапы янында турды.

— Ёкъ, ёкъ кечинъиз мында, къапы янында турмакъ олмаз, — деди о текрар къадынгъа мураджаат этип. О, къадыннынъ юзюне бакъты, онынъ недендир теляшлангъаныны ве ярдымгъа мухтадж олгъаныны анълады. Къадын кечип отурды, чокъ хызмет корьген эллерини тизлери устюне къойды.

— Мен сизге, билесинъизми насыл ишнен...

— Сизни динълейим, айтынъыз.

— Мен... меним огълума... — къадын озюни тутаджакъ олып тырышса да, сеси къалтырап, эеджаныны дуйдырды. О, кофтасынынъ джебинден явлугъыны чыкъарды, озюни тынчландырмакъ истеп оны авучы ичинде юмарлады ве, — беш йылгъа апске къапаттылар. Тюневин прокуратурада булундым, меним огълумнынъ ишини тефтиш иле сиз мешгъуль олгъанынъызны айттылар. Сизге риджа этем: ишни айдынлатмагъа ярдым этинъиз. Рефатнынъ къабааты ёкъ, анълайсынъызмы, о къабаатлы дегиль, —деди умют толу сес иле.

Севиль анджакъ бу ишнен мешгъуль эди. Махкеме къабаатлы эсап этильген огъланнынъ анасы тарафындан бильдирильген къаршылыкълы риджагъа бинаэн, кунь-эвельден япылгъан тешкерюв материалларыны, къабаатлынынъ, шаатларнынъ айткъанларыны ве прокурорнынъ фикирини, эписини этрафлыджа талиль эткен сонъ джинаий ишни янъыдан тешкерюге ёлламакъ къарары чыкъарды. Иште, огълунынъ къабааты олмагъаныны иманы къавий къадын шимди онынъ узурында. Ондан сонъ тефтишчи оларакъ ишнинъ бутюн тарафларыны терен суретте огренип, догъру къарар чыкъармакъ талап олуна: къабаатлымы, ёкъса къабаатсызмы?

2

Севиль ачыкъ пенджере огюнде отура эди. Тышарыда, азбарда эр шей озь табиий къанунлары иле яшамакъта. Прокуратура янында балалар багъчасы бар, анда ич бир шейден зору олмагъан балаларнынъ шенъ сеслери эшитиле эди. Къувурчыкъ сачлы огълан самосвалына къум толдурып алып кетеяткъанда, сачлары къырмызы лентанен багълангъан къызчыкънынъ къургъан эвчигине токъунып оны бозды. Къызчыкъ башыны ашагъы алып агъламагъа башлады. Огъланчыкъ озь къабаатыны танып, къызчыкънынъ янына барайыммы, бармайыммы экен деп, шашкъын алда бакъып тура эди. Севиль оларгъа бакъа, лякин мийинде: «Йигит ойле де агъызыны ачмай отураджакъмы, аджеба, мен оны шай да ачыкъ лакъырдыгъа меджбур этип оламайджагъыммы? — деген фикирлер долана эди. — Ёкъ менде бунъа ич шубе олмалымы. — Сонъ бирден, — салкъын олды, гъалиба», — деп тюшюнди, пенджерени къапатты. Оданынъ ичине чевирильди: онынъ къаршысындаки отургъычта башыны тобен алгъан алда алчаракъ бойлу йигит отура эди.

— Рефат, — деди Севиль — ананъынынъ шикяетине бинаэн сенинъ ишинъ махкемеде янъыдан бакъыладжакъ. Биринджи кере иш сонъунадже ве кереги киби тешкерилип огренильмеген деп эсап этильди. Сен озюнъни эльге ал,

фикирлеринъни топла ве олып кечкен вакъианы тафсилятлы суретте, олгъаны киби икяе этмеге тырыш. — Севиль озюнинъ язы масасы башына кечеяткъанда, шунъа дикъкъат этти ки, йигит озюнинъ ири къолларыны къайда къоймагъа бильмей, озю исе отургъыч устюнде, омузларыны ашагъы тюшюрген алда къамбырайып отура.

— Мен... Бутюн къабаат менде. Онынъ эляк олувында мен къабаатлым. Васфиени кездирмеге алып кетювде мен къабаатлым. Ве манъа бир шей керекмей. Эшитесинъизми, керекмей. Мен бунынъ ичюн джезаландым.

— Тынчлан, Рефат. Риджа этем, озюнъни эльге ал. Бойле олмаз. Махкемеге эсаслы, акъикъий фактлар керек. Сен бизге ярдым этмек борджлусынъ. Багъышла, мен сени суаллернен раатсызлайым. Лякин шай керек. Бу зарур, анълайсынъмы?

Одада бир къач дакъикъа сюкюнет укюм сюрьди.

— Сени соравгъа биринджи кере июль 30-да чагъырдылармы?

— Эльбет, — деп Рефат башыны саллады.

— Соравда сен мотоциклетни трактор къакъмады, о озю авдарылды дегенсинъ, ойлеми?

— Ёкъ, ойле дегиль.

— Шай олса, сен янълыш делиллерни не ичюн бердинъ?

— Олар мотоциклетни трактор къакъты дегениме разы олмадылар, инанмадылар. Манъа исе эписи бир, не олса-оладжакъ, — деп тюшюндим.

— Сорав вакъытында кимлер бар эди? Рефат, хатырлап олурсынъмы? Бу пек муим.

— Соравда район милиция болюги башлыгъынынъ муавини Салиев, тешкериджи Исмаилов ве бир милиция хадими даа бар эди. Онынъ фамилиясыны унуттым. Манъа эписи бир эди, — деди Рефат давушыны котерип. — Булар сизге аслында неге керек? Мен озь джезамны алдым. Менден даа не истейсинъиз?! — О, биринджи кере башыны котерди. Онынъ гурь кирпиклери астындан Севильге къаверенки козьлер тикильдилер. Оларда насылдыр сергеклик ве ишанч-

сызлыкъ къатып къалгъан эди. Бу козьлерден къыз шуны анълады ки, йигит онъа ишанмай, бу вазиетте онынъ талийини денъиштирмек ичюн бир де-бир шей япа биледжегине инанмай эди. Севиль озюнинъ къычырып йибергенини дуймай къалды:

— Неге керек дегенинъ не?! — деди о иддетли давушнен. — Шу мешъум гедже не олгъаныны, вакъианынъ там асылыны анъламакъ ве бильмек истейим, — деди о къатиетле ве йигитке бакъмайып, гуя озь-озюнен сёйленди, — индемейсинъ я? Индеме, сус. Эльбет, бойле уйгъунджадыр. Оны анъламагъан, онъа инанмагъанлар экен. Джаныны агъырткъанлар. Ишни озюнъиз янълыш алып баргъансынъыз, озюнъиз де тюзетинъиз. Насыл тюзетсенъиз, тюзетинъиз. Я мен? Мен исе сусып отураджагъым. Пек яхшы, отур.

Севиль озюнинъ тынмай лакъырды эткенини анълай, лякин озюни идаре этип оламай эди: «Не ичюндир, бугунь ишим юрьмей, гъалиба, саба сол аягъымнен турдым», — тюшюнди о. Онынъ хатырынъда, бала экенде, битасы эр вакъыт: «Балам, саба онъ аягъыннен турсанъ, ишинъ онъ келир», — дей тургъан. Бу сёзлерни о вакъытта унутмайджакъ олып пек тырыша эди: «Ах меним, битачыгъым, бугунь мен сол аягъымнен турдым»...

О, йигитни ачыкъ лакъырдыгъа джельп этип оламайджагъыны анълады. Огъланда озюне ишанч догъурмакъ ичюн ёл тапалмай, онынъ рухий йипнинъ уджуны илиштирип оламай эди. Энди Севильден козюни алмагъан огълан онынъ рухий эеджаныны, къарардан зияде асабийлешкенини сезди ве озь-озюнден:

— Сизге не олды? Озюнъизни фена дуясынъызмы? — деп сорагъаныны дуймай къалды.

— Манъа? Бир шей олмады. Шай бираз ёрулсам керек, — деди о ве гуя бир къабаат ишлеген киби, енгильден кулюмсиреди. — Рефат, сен меним суаллеримден, лакъырдымыздан ёрулгъансынъдыр. Бар, раатлан, бугунь етер.

Огълан еринден турды ве къапыгъа догърулды. Шу дакъкъада токътады. Сонъ, бир шей хатырлагъан киби, яваштан сорады:

— Сиз меним чалышкъан еримде булундынъызмы?

— Ёкъ, булунмадым. Бу куньлерде бараджакъ олам. Бир шей айтмакъ истейсинъми?

— Ёкъ.

— Сен бир шей айтмагъа истединъ, гъалиба.

— Ёкъ. Озюм шай... — деди о ве тюшкюн алда одадан чыкъып, къапыны орьтти.

3

Апсхане одасынынъ ичи яры къаранлыкъ, о тумбочка устюнден сигаретини алып, якъты. Юрегинде насылдыр теляш, дургъунсызлыкъ сезди. Онынъ къапалгъаны энди бир йылдан зияде олды, амма бутюн бу вакъыт ичинде аля озюни тынчландырып оламады. Ишке бутюн къуветини къойып, терлегендже озюни аджымай чалыша, лякин кергин эмек биле оны шу къасеветли фикирлерден арындырмай эди. О фикирлер оны бир дакъикъа биле бош къалдырмай, бираз унутайым десе де, кене олып кечкен вакъиалар козю огюнде джанлана эдилер. Гъайрыдан махкеме оладжакъ, бундан не денъише биле, аджеба? Бир йылдан зияде вакъыт кечти. Бир чокъ шейлернинъ устю орьтюльди. Ёкъ, энди бир шей япмакъ мумкюн дегиль. Эр алда, о озюнинъ къасеветини, дертлерини ялынъыз Севиль Бекировнагъа айта биле эди, лякин сорав вакъытында, не ичюндир, онъа да агъызыны ачмады. Бунынъле къызны да ынджытты. Амма къыз онъа эйилик япаджакъкъа бенъзей...

Севильден эвельки тешкериджилернинъ эписине о озь иш вазифелерини формаль суретте беджерген серт, къаба бир хызмет адамлары деп бакъа эди. Оларнынъ сорав вакъытында атта бакъышлары ве чырайлары бирдайын къайдсыз ола эди: «Я не санъа хошнутлыкъле бакъсынлармы. Не къолай шей. Оларнынъ элинден эр вакъыт сенинъ киби ве даа

чешит онларнен адам кечедир», — деп кулюмсиреди Рефат озь-озюне. О, Севиль Бекировнанынъ саделегини бегенди, корюнип тура, озь ишини севе. Огюнде тургъан ве къабаатлы танылгъан адамгъа биле хош мунасебетте булунып, онъа нисбетен самимиетлик косьтере: «Ойле исе мен не ичюн сустым? Бельки онынъ тешкериджи меним исе махкюм олунгъаным ичюндир? Бельки де».

Бундан да башкъа онъа асыл аджыгъанлары, къабаатсыз танымагъа тырышкъанлары ич керек дегиль, о озюне ляйыкъ джезаны булды. О кровать устюне созулды: «Васфие, Васфие, пек яшлай кеттинъ сен бу дюньядан... Азиз, эля козьлю, Васфие», — онынъ богъазына недир келип тыкъылды. Окюрип агъламакъ истеди, лякин козьлери къуру эди. Онынъ ичи-багъры къатып, бузлап къалгъан киби олды. Бутюн вакъиа дерсинъ даа тюневин олгъаны киби эди. Олар Тархангъа кеттилер. Устюнде якъачыгъы беяз къоюо мавы антери олгъан Васфие мектеп талебесини анъдырмакъта эди. О, озюни ич тынчландырып оламай, чюнки чокътан берли беслеп кельген азиз хаялына, Лермонтовнынъ ватаныны зиярет этмек истегенине наиль олмакъта. Олар Музей-эвден чыкъып, багъгъа догъруларлар. Анда кеткен учь ёлчыкънынъ бириндден юрип, гурь ачкъан эрылгъан тереклери, акъча агъачлы, акациялы аллеядан отип, Орта багъчадан кечтилер ве буюктен-буюк эмен тереги янына келип чыкътылар. Эмен юксек демир чабакълар иле къоралангъан.

— Билесинъми, бу терекни бала экенде Лермонтовнынъ озю отурткъан, — деди Васфие талгъын сеснен. — Къыз гуя тылсым тесири алтында къалгъан киби, эменге бакъып турды. Азаматлыкъ ве магърурлыкъ тимсалини сакълап тургъан юксек, къалын, къавий гурь пытакъларыны джайдыргъан терекнинъ назик япракъларыны серин ельчик къыбырдатмакъта эди. — Бу эмен озь омюринде, ким бильсин не къадар шей корьгендир. Къара козьлю, ачыкъ бакъышлы осьмюр Лермонтов мында чапкъалап, ойнап юрьгендир.

Васфие чабакълы къора янындаки скемлечикке отурды ве тюшюнджеге далды. Сонъ еринден турып, тар кечит бою тереклернинъ эгильген пытакълары тюбюнден огге юре берди. Бойле сакин, тынч кошелерде ялынъыз кендинъ олмакъ, талгъандже юрип, бир вакъытта Лермонтов нефес алгъан аванен кокюсюнъни бу тазе аванен толдурмакъ истейсинъ. О, бирден тереклернинъ талдасында, гурь япракълар арасында индже юксек аячыгъы устюне сыранен уфачыкъ чанъчыкълар тизили алда сыйыкъып тургъан чечекни эследи.

— Рефат! А Рефат, бакъса, пейгъамбер дёгмеси! — деди къыз ве чечекке эгильди. — Бакъса бу муджизеге, не де аджайип къокъусы бар! Буны ич бир дигер къокъунен къарыштырмакъ мумкюн дегиль.

— Сезесинъми?!

— Эбет, — о, Васфиенинъ янына барды, омузларындан къучакълап, онъа сыйыкъты. Инджечик, назик пейгъамбер дёгмеси энди тааджипле оларгъа бакъмакъта эди.

— Эшитесинъми, бойле аджайип кезинтиден эвге къайтып баргъан сонъ, озь ниетимизни мытлакъа ана-бабаларымызгъа сёйлермиз.

— Иште бойле, мына биз бири-биримизсиз яшап оламаймыз, эвленмек истеймиз, — деди Рефат эеджанле. — Азиз анамнынъ козьлерини, къуванчлы бакъышыны тасавур этем! Я сенинъкилер бу меселеге насыл бакъарлар?

— Менимкилер? Аслында бильмейим. Анам разылыкъ бильдирир, индемез беллейим. Бабам исе сертче адам, о сени корьмек истер. Эр шейни сорап билир: къайда догъдынъ, ананъ-бабанъ не ерлилер, кимлерден олалар. Озюнъ не иле мешгъульсинъ ве иляхре. Тек бундан сонъ бир къараргъа келир: къызыны къоджагъа береджекми, бермейджекми? — бу сёзлерни айтыр экен, юзюнде тюшюнджели тебессюм пейда олды ве о бирден лакъырдыны денъиштирди. — Мен кеченлерде худжур бир тюш корьдим. Тасавур этесинъми, терен-ден-терен чукъур, мен исе не ичюндир, шу чукъурнынъ ичине йыкъылып кеттим, учам ве къычырам, сен исе шу ерде тура-

сынъ да мени къуртарып оламайсын. Худжур тюш, я да догъруми?

— Тюш даа шу. Васфие, тюшюнъде не олса коресинъ. Эмиет берме, — деди о ве къызнынъ кейфи бозулаяткъаныны корип, тынчландырмагъа тырышты.

— Мен тюшлерге инанам. Тюшюнъде корьгенинъ чыкъа экен, буны илим де тасдикълай эмиш. Бу хусуста якъында бир китапта окъудым... Олды, бу лафтан вазгечейик, анълаштыкъмы? Юрегим бир тюрлю олып, сызлап башлады.

Васфиенинъ о вакъытта «корьген тюшюнъ чыкъа экен, буны илим тасдикълай» дегенине о инанмагъан эди. Шимди исе бу аяткъа тадбикъ олунгъан акъикъат эди, яхут такъдир оларны мусибетке огъратты. Рефат козьлерини юмып, башыны ястыкъкъа комьди, козьлеринден чыбырып акъкъан ири козьяшлары янагъыны сылатты. Я барып да оны къабаатсыз танысалар? Сонъ Мерьем аптенинъ юзюне насыл бакъаджакъ, онъа не айтаджакъ?

Рефат, сачлары чаларгъан, апансыздан башына тюшкен фелякеттен, яныкътан азгъан-тозгъан, чырайы къачкъан Мерьем аптенинъ махкемеде, зайыф, къалтыравукъ сеснен судьягъа мураджаат этип:

— Мен пек риджа этем, оны къатты джезаламанъыз — деп айткъаныны хатырлады. Мерьем апте:

— Не япайыкъ ойле олгъан. Оны къатты джезалангъандан бир шей денъишмез. Меним баламны. Меним джигеримни кимсе къайтарып оламаз, — деп айткъан эди. Ёкъ, агъламагъа онынъ меджалы къалмагъан, козьяшлары къуругъан эди. Тек сабыры еткейди. Заваллы Мерьем апте:

— Ах, Аллачыгъым, не къадар адалетсизлик япты бу такъдир: баламны къара ерге комип къойды! Балачыгъым, мен насыл даянаджагъым бу асретке, — деп сёзлерини айтып битирмеден, такъаттан кесильген алда скемле устюне чёккени, акъайы Мустафа агъа оны омузларындан къучакълап туткъаны Рефатнынъ козю огюнде эп джанланып тура, кетмей эди. Бу агъыр тюшюндже, хатырлавлардан башыны ястыкъ-

тан котерип оламагъан Рефатнынъ бутюн беденини насылдыр эшкендже сыкъа, текаран къыбырдайым десе, чыдамсыз агърылар пейда ола, гуя бедени насылдыр учурымгъа ёкъ олып кеткен киби келе, тек анъы чалыша ве онъа ачыкъ-айдын озь укюмини текрарлай бере эди:

— Эр шейде сен къабаатлысынъ. Сен... Сени ич акъламакъ мумкюн дегиль.

4

Кузь. Япракълар озь пытакъларынен сагълыкълашыр киби, айланып-уюрилип ерге тюшелер. Ёлларда, къалдырымларда, арыкъларда тёшелип яткъан сары, къонур, къою-къырмызы, портакъал тюс япракълар гуя чаресизленип, оксюз алда ерден озьлерине имдат къыдыралар. Айны вакъытта олар, адети-узьре, этрафкъа аджайип ренк берелер. Севиль йылнынъ бу мевсимини, онынъ хусусий дюльберлигини, табиий тынчлыгъыны севе. О, дюльбер кузь манзарасына сукъланаракъ, канал боюндан ашыкъмай кетмекте эди. Эйкель янына баргъанда токъталды, гранит устюнде: «Мырзачёльни менимсейиджи А. А. Саркисов», — сёзлери язылы эди. Эйкельнинъ огюне алтын кузь япракъларындан топлагъан дестесини къойды. Этрафкъа козь ташлады: шеэр пек денъишкен, янъаргъан. Каналнынъ сагъ тарафында чокъ къатлы эвлер, янъы микрорайон пейда олгъан. Шеэр гузеллешкен. Янъы ернен область меркезининъ арасы ярым саатлик ёл, амма о мында кельмегени чокътан эди. Шимди де, эгер бу махкеме иши ичюн командировка олмагъан олса, бу манзараны сейир этип юрьмез эди.

Бойлеликле, эки къатлы Энергия теминаты идареси янына кельгенини дуймай къалды. Невбетчиден идаре башлыгъыны насыл тапмакъ кереклигини сорап бильди ве тар коридор бою кетип, «Идаре башлыгъы К. А. Акъназаров» деп язылы къапы огюнде токъталды. Къапыны ачты.

— Мумкюнми?

— Мумкюн, киринъиз, — деди маса башында отургъан орта яшлы, тазе черели адам ериндеи турып. Севильни къаршылап алды. Дюльбер къаснакълы козьлюклю ири къара козьлер тааджипнен тикильдилер.

— Акъназаров Къудрат Абдуллаевич, — деп, онъа элини узатты.

Севильнинъ бекленильмеген келюви бу адамны тааджиплендирсе керек, чюнки о шу алда бир къач сание къыбырдамай турды. Севиль озюнинъ бир кереден бойле къатиетле кирип кельгенинден озюни бираз къолайсыз алда ис этти ве о да кабинетнинъ ортасында бир ань токъталып къалды ве:

— Аметова Севиль Бекировна. Гулистан шеэр прокуратурасынынъ хадими, — деп озюни танытты.

— Отурынъыз, — деди башлыкъ незакетле.

— Къудрат Абдуллаевич, манъа сизинъ ярдымынъыз керек.

— Мен сизни динълейим.

— Хатырынъызда олса керек. Сизинъ идаренъизде электрик Рефат Умеров чалыша эди.

— Эбет, хатырымда.

— Сиз бильсенъиз керек, о шимди къапавлы. Бир йылдан берли джеза чекмекте.

— Акъылымда, насылдыр бир къызнен берабер мотоциклетнен кеткенде тракторгъа барып урулгъанлар. Онъа беш йыл бердилер, гъалиба.

— Меселе шунда ки, Къудрат Абдуллаевич, олар урулгъанлар дегиль де, аксине, трактор оларны къакъкъан олса керек. Лякин шимдилик бу даа меним шахсий тахминий фикирим, — деди Севиль кедерли давушнен. — Сиз Рефатнынъ инсаний чизгилери, ишини беджерюви акъкъында насыл къыймет кесер эдинъиз?

— Билесинъизми, онынъ хусусында ич бир тюрлю фена фикир айтмакъ мумкюн дегиль ве махкемеге де тюшкени биринджи кередир. Яхшы бала. Он дёрт яшындан берли чалыша. Даа не айтмакъ мумкюн? Дефаларджа мукяфатларнен къайд этильди. Фотосурети даима «Шурет тахта»сында турды, къач

керелер Фахрий ярлыкъларнен такъдирленди. Иште, бойле, — деди Акъназаров.

— Умеровнынъ анасы тарафындан берильген язувлы шикяети эсасында онынъ иши янъыдан тешкерильмекте, гъайрыдан махкеме оладжакъ. Сизге топлашув япып, ишчи ве хадимлернен берабер къабаатлав ишини музакере этмек керек олур. Бу джиддий иш. Йигит бефтан къабаатлангъангъа ошай. Эльбет, махкемеде мытлакъа, сизинъ векиллеринъиз олмакъ керек. Эгер сиз лязим танысанъыз. Махкемеге Умеров хусусында тафсилятлы ресмий характеристика да берсенъиз яхшы олур эди.

Акъназаров секретарь къызгъа риджа этип, мудир муавини Сулеймановны чагъыртты.

— Таныш олунъыз, Решат Иззетович. Бу Севиль Бекировна, прокуратурадан, — деди Акъназаров, оларны таныштырып. — Бу гузель къыз эвельде бизде чалышкъан Рефат Умеровнен меракълана.

— Умеровнен? Я о къапавлы да, — деди о, айретте къалып. — Билесинъизми, яхшы йигит эди, — деди о Севильге чевирилип. — Лякин къазагъа къалды. Хатырымда, о вакъытта топлашув олды...

— Топлашувда огълангъа ярдым къолуны узаткъан бир адам тапылмадымы, ёкъса? Озюнъиз шимди яхшы йигит эди дединъиз де. Махкемеде де сизден кимсе ёкъ экен, келип анда бир къач сёз айтмагъа киши тапылмады. Мен беллесем, анда докладчы олмакъ керекмей, ялынъыз бир къач эйи, джыллы сёз айтмакъ керек эди. Бу сёзлер энъ олмагъанда озь-озюне ишанчыны пекитир эди. Анълайсынъызмы? — Севиль Сулеймановгъа бакъты.

— Ёкъ, тапылмады. Сиз озюнъиз анъламакъ керексинъиз, о махкемеге тюшти, онъа беш йыл къапав джезасы берильди. Насыл олып да, бу адамны акъламакъ мумкюн. Сизге анълатмакъынынъ зарурлыгъы ёкъ беллейим, — деп къызышты Сулейманов.

— Яхшы, ойле зан этейик, — деди Севиль ве бу адамгъа меселени анълатмакъ къыйын олгъаныны анълады, чюнки о башкъасынынъ дердине янып-куеджек, биревлернинъ къайдыны чекеджек адамгъа бенъземей. Онынъ бутюн тышкъы къыяфети, урдум-дуймазлыгъы бундан делялет эди.

— Сиз шундан сонъ онынъ такъдиринен ич де меракъланмадынъыз, ойлеми? — Акъназаров отургъан тарафкъа башыны чевирип сорады.

— Ёкъ, меракъланмадыкъ. Эсимизден чыкъып кетти, — деди о, пармакъларынен столны такъылдатып. — Я о менде бир дане дегиль, Севиль Бекировна, ана Умеров кибилер даа чокъ бизде. — О, пенджере янына барды. Идаре азбарында мавы иш урбалары кийген огъланлар топлангъан ве эллерини джайып эеджанлы суретте лакъырды этмекте эдилер. Янларында, ерде, резина къолчакълар, кельпеденлер ве дигер алетлер ята эди. — Олар даа янъычыкъ подстанциядан къайтып кельгенлер, гедже анда авария олгъан эди. Гедже кучьлю рузгяр котерилип, электрик теллерини узьген. Иш етерлик, элинъни къайда узатмагъа бильмейсинъ. Сиз исе манъа тербиенен мешгъуль олмакъны теклиф этесинъиз, — деди Акъназаров, не ичюндир кулюмсиреп. — Мен сизни ойле анъладыммы?

— Бельки, мешгъуль олмакъ да керектир.

— Я смета, план, йыллыкъ эсабат. Эр кунь бир шейлер олып чыкъа. Бакъасынъ подстанция иштен чыкъкъан, янъы подстанцияны озь кучюмизнен къурмагъа керек олды ве иляхре. Буларны не япмалы. Мен саба эрте башлап богъурдакътан ишке комюлем. Анълайсынъызмы, ишнен мешгъулим!

«Не япыштым я мен бу адамгъа», — деди Севиль озь-озюне. Лякин айтаджагъыны айтты:

— Пек языкъ ки, бизлер эксери алда ишнен мешгъульмиз деп, энъ эсас шейни: белягъа къалгъан адамгъа вакъытында ярдымгъа ашыкъмагъа унутамыз. Этрафымыздаки адамларнынъ такъдири ичюн эр дакъикъа, эр саатте джевапкяр олгъанымызгъа бакъмадан, зарур дакъикъада ярдым ичюн вакъыт

тапамаймыз. Языкъ, чокъ языкъ. Амма сонъ не ичюн ойле бозулды, не ичюн яман ёлгъа минди, бунда ким къаабатлы деп, себеплерини къыдырып башлаймыз. Бунынъ себебини озюмизде къыдырмакъ керекмиз. Бутюн меселе шунда. Амма Рефатнынъ анасы Эдие апте тынчланып оламады: юрьди, чапты-чапкъалады, чешит идарелерге барды ве меселени ериндон къозгъамагъа наиль олды. Ярын о сизге келеджек, къыйметли Къудрат Абдуллаевич. Бу къадын, олып кечкен къазада огълунынъ къабааты ёкълугъына буюк ишанч беслеп яшамакъта ве эм яхшыны, эм яманны барометр киби сезмеге икътидарлы, мераметли, назик, сезгир ана юреги огълунынъ бефтан куйгенине къаний олмакъта. Сиз, о къадынгъа не дейджексинъиз, аджеба.

5

Айдерге телефон этти. Корюшеджек олдылар. Мектепте олар он йыл бир рале башында отурдылар, сонъ университетнинъ адлие факультетине берабер кирдилер. Чокъ йыллыкъ достлукълары ве якъынлыкълары атта достлукъ дереджесини де кечип кетти ве эр кес оларны окъувлары биткен сонъ эвленирлер деп беллей эдилер.

Лякин беклемеден Айдернинъ аятына башкъа къыз сокъулды ве оларнынъ йылларнен девам эткен достлукълары узюльди. О, сонъундан эсини башына топлады амма, Севильни эбедиен джойгъаныны анълады. Чюнки онынъле чокъ йыл берабер булунаракъ табиятыны яхшы биле эди — Севиль чокъ шейни афу эте билир, лякин хаинликни ич бир вакъыт афу этемез. Бунъа бакъмадан, Айдер онъа чокъ керелер барды, эвнинъ къапысыны къакъмагъа джесарет этамай, сокъакънынъ четинде саатлернен беклеп турды. Бир кунь, къапыны ачтыртып Севильден афу сорады, лякин бир тюрлю джевап аламай, айланып кетмеге меджбур олгъан эди. О, тек бир кере лакъырды этти:

— Риджа этем, бир даа кельме. Етер, ёрулдым. Мен раатланмакъ истейим.

Сонъ исе озюнинъ инат, гъурурлы табиатына лянетлер ягъдырып, башыны ястыкъ ичине комип, аджы-аджы агълагъан эди.

«Олгъан шей олгъан. Арткъа ёл ёкъ, — терен кокюс кечирип, саатине бакъты. Саат тамам он эки эди. — Айдер кечикмез», — деп тюшюнмеге етиштирмеди, янында енгиль машина чаналап токъталды. Андан, устюнде къара тюсте костюм кийген отуз яшларында йигит тюшти. Айдавджыгъа нелердир айтып, онъа тараф чевирильди:

— Севиль, бу сенсинъми? Козьлериме инанмайым. Телефонда сенинъ сесинъни эшиткенде къулакъларыма инанмадым. Эшитесинъми, инанмадым! — деп текрарлады о ве эеджанлы алда къызнынъ омузларындан къучакълады.

— Тап йырлайджагъым кельди:

Кок гогерджин олайым,
Азбарынъа къонайым.
Айлыкъ да дегиль, йыллыкъ да дегиль
Омюрлик яренъ олайым,

— деп Айдер бар сесинен йырнынъ сёзлерини эзберден айтты ве незакетле кокюсине басты.

— Севильчигим, меним энъ инсаний эски достум. Сени пек сагъындым. Меним къыскъачыкъ бенекли басма антерли къыраличем. Сынъырсыз гъурурлы ве къарардан зияде саде адамым. Мен сени бутюн вакъыт хатырлайым. Не къадар къыйметли о хатырлавлар. Мен озюмни бахтлы саям, менде о къадар чокъ аджайип хатырлавлар бар... — Айдер токътап оламай, эп сёйлей, гуя чокътан берли гонъюлинде топлангъан сагъынч дуйгъуларыны бир кереден оны та балалыкътан бильген, онынъ эр бир фикирини бир сёзюнден анъламагъа алышкъан кишиге ягъдырмагъа ашыкъа.

— Етер даа шуны. Валлаи, гуя къашанмагъа севген кичкене бала кибисинъ.

— Эйиси, сен озюнъ акъкъында сёйлечи, насыл яшайсынъ, насыл чалышасынъ? — сорады Севиль, онынъ аятынен меракъланып.

— Токътачы, унутаяздым, сени янъы вазифенен хайырлайым, прокурор аркъадаш!

— Э, сен эп ойле шакъаджысынъ. Сагъ ол.

— Ёкъ, Айдер Асанович, шакъа этмейим. Я сен не ичюн меним мында не себептен кельгенимни сорамайсынъ?

— Мен, сен сагъынгъансынъ деп белледим... — лякин юзю тюшюнджели олгъаны ве онъа дикъкъатнен бакъса да фикири башкъа тарафта олгъаныны сезип, о шу ань къызнынъ апансыздан кельгени онынъле дегиль де, башкъа шейнен багълы экенини бутюн вуджудынен ис этти. Севиль гуя онынъ бу фикирини анълагъан киби:

— Айдер, мен мында ишнен кельдим, — деди. — Меселе шунда ки, мында, шеэрде къапалып, махкемеге чекильмезден эвель Рефат Умеров яшай эди. Билесинъми, он дёрт яшындан берли бир ишханеде чалыша эди. Озю шимди йигирми секиз яшында. Фахрий ярлыкъларнен мукяфатланды, фотосурети «Шурет тахта»сындан тюшмей эди. Шимди исе о беш йылгъа къапалувгъа укюм этильди. Бир йылы энди кечти. Онынъ чалышкъан ерине бардым, эписи бирагъыздан: эбет, яхшы бала. Джан-гонъюльден ишини севе эди. Электромонтёрлыкъ зенааты ишчиден тек теджрибе дегиль, инженерлик бильгисини де талап эте. Рефат зенаатында бу назик хусусиетлерини анълагъан сонъ, бильгисини арттырмакъ ичюн, техникумгъа кирмек истеди, — дейлер. Амма беш йылгъа къапалгъан, лякин бундан кимсенинъ зору ёкъ. Мен инсан факторыны анълап оламайым. Бу не, юзьсюзликми, ташюрекликми? Ёкъса, адам белягъа огърагъанда, онынъ такъдирине козюнъни юмып, лякъайд бакъувмы? Тасавур этесинъми, ойле ола экен. Не достлары, не коллектив, не истисал реберлеринден бири, огъланнынъ талийинен кимсе меракъланмагъан. Яхшы экен. Йигит белягъа огърап биревге керекмей олгъан. Озь белясынен юзь-юзьге къалгъан.

Севиль айткъан сайын эп кейфи бозулды. Кунештен текяран къараргъан беяз юзю къызарды, эеджанлангъанындан эллерини кокюсине басты да ашагъы эндирди.

— Тынчлан бираз. Сен акълысынъ, лякин тап о къадар эеджанланмакъ олурмы? Бу сенинъ биринджи ишинъ дегиль де.

Айдер онынъ табиатыны яхшы биле эди. О, тек тыштан саде, тынч олып корюне, амма ичтен о асылында тез эеджанлангъан инсан олып, этрафтаки эр тюрлю теляшны озюне тозютар киби синъирип ала, амма ичини тез бошатып оламай.

— Айтчы, манъа, сенинъ амелиятынъда махкемеге чекильген адам сонъундан «Мен махкемеде догърусыны айтмайып, къабаатны озюме алдым» деген алгъа расткельдинъми?

— Эр шей олды. Я сени не раатсызлай?

— Меселе бойле, — о ерге эгилип чёпнен топракъ устюнде эки сызыкъ чызды, — ёлнынъ четинде мотоциклет тура. Устюнде къыз отура. Сол тарафында исе огълан эгилип, моторны къарыштыра. Апансыздан келип чыкъкъан трактор мотоциклетни къакъып кете. Огълан бираздан сонъ озюне келип, къычырыкълай, амма тракторны къаранлыкъта тапсанъ ал.

— Бу вакъианы исбат этиджи насылдыр делиллер бармы?

— Меселе де шунда даа, эльбет бар. Вакъиа олгъан ерде, мотоциклет къакъылып авдарылгъанынъ изи бар. Ёлда мотоциклетнинъ базы алетлери, эляк олгъан къызнынъ папучлары ята экенлер. Энъ эсасы исе, шу ерде эскирген, кирли, ягълы шапке де ята экен. Бесе-белли мотоциклетни къакъып кеткен тракторджы, къоркъып токътамай къачаджакъ олса да, не олды экен, деп кабинасындан башыны чыкъарып арткъа бакъкъан вакъытта шапкеси тюшип кеткен. Энъ худжурлы да шу ки, шапке джинает ишинде исбат ичюн делиль сыфатында къайд этильген шей олгъанына бакъмадан, сонъунда гъайып ола. О, шапке къайда гъайып олып кете биле, айтса? Шапкени тешкериджи Исмаилов тапып ала ве шу ерде къызнынъ папучларынен берабер къошып къоя. Я сонъундан оны не ичюн ёкъ эте ве затен шапке барлыгъыны не ичюн гизлей?

— Демек тешкериджи Исмаилов акъикъий джинаетчини къуртармакъ макъсадынен ишни янълыш алып баргъан. Ойлеми?

— Ойле суаль догъа, амма айтмакъ къыйын.

— Мотоциклетнинъ анги тарафы урулып къыйыштырылгъан эди?

— Сагъ тарафы, «Восход-2» — деп язылгъан ери.

— Демек, мотоциклет сол тарафына авдарылгъан?

— Эльбет. Зан этсем, тракторнынъ тиркемеси олмакъ керек. Мотоциклетни тракторнынъ озю дегиль де, тиркемеси къакъкъан олса керек.

— Шаатлар бармы, Севиль?

— Бар. Автобазанынъ айдавджысы. О, махкемеде къаранлыкъта чыракъларыны якъмайып кельген тиркемели тракторны ве 400-500 метрден сонъ авдарылгъан мотоциклетни ве джайылып яткъан къызны корьгенини тасдыкълады.

— Демек трактор ярыкъсыз кете экен. Къаранлыкъта ёл янындаки мотоциклетни корьмеген ве тиркемесинен оны къакъып кеткен. Я трассологик экспертиза не косьтерди?

— Экспертиза къабаатланылгъан Умеровсыз япылгъан, яни къанунннынъ 144-джи маддеси бозулгъан. Айны вакъытта экспертке вакъиаларнынъ эписи берильмеген. Меселя, иш папкасында мотоциклетнинъ чокъ фотосуретлери бар, амма онынъ сагъ тарафынынъ сурети ёкъ. Ойле олып чыкъа ки, тешкериджи мотоциклетнинъ сагъ тарафы къакъылып къыйыштырылгъан фактыны гизлемек истей.

Севиль шу ердеки тахтадан япылгъан скемленинъ кенарына отурды ве сумкасыны ачып, ичинден «Экспертизанынъ хулясасы» деген кягъытыны чыкъарды.

— Къана окъучы, — деди Айдер, даа зияде меракъланып.

— Мына глушительнинъ сагъ тарафтаки трубасы майышкъан. Глушительнинъ деформациясы сагъ тарафта.

— Анълашылды, бу хуляса мотоциклетни трактор къакъып кеткенини тасдыкълай. — Айдер иддетли алда о якъкъа бу-якъкъа юрьди.

— Сен ойле деп эсап этесинъми? — сорады Севиль онынъ чырайы бозулгъаныны корип. Кулюмсиреди: «Эп баштаки Айдер, атта йыллар биле оны денъиштирмегенлер», — деп тюшюнди о ве, — сагъ ол, Айдер, лякин буны даа исбат этмек лязим, — деди. Сонъ, йигитке муляйим бакъып:

— Ашыкъмакъ керек. Ярын къапавлы Умеровнен субетлешмек керек оладжакъ, сагълыкънен къал, Айдер! — деди. Буны эшитип тааджипленген ве чырайы башкъа тюрлю олгъан Айдер:

— Не ичюн къайтасынъ? Къал, джаным, — деп къызгъа ялварды.

— Ёкъ, ёкъ, къайтмакъ керегим...

— Иште, эр вакъыт ойле, меним къуванчым ойле аз ола. Кельмеге етиштирмединъ, энди къайтасынъ, — деди Айдер хошнутсызлыкънен.

— Ойле керек, Айдер. Сен бизим ишимизни билесинъ де, — деди Севиль озюни акълагъан киби ве элини енгильден онынъ омузына къойды.

— Мен санъа келирим. Эшитесинъми, мени?

— Эшитем.

— Сагълыкънен бар.

— Сагъ ол.

6

Рефат кечмиште къалгъан шу джыллы яз акъшамыны бугунькиси киби хатырлай. Анасы азбарда чиберек пиширир экен, Рефатнынъ эвден ашыкъып чыкъкъаныны корип:

— Къайда кетесинъ, огълум? — деп сорады.

— Васфиеге барып келеджегим. Ана, бурнунъа ун якъкъансын, — кулюмсиреди о.

— Эй да, хамырнен огърашып башласам эр ерим унгъа булуна, — деп онькеленди Эдие апте озь-озюне. Оглюгининъ уджунен буруныны сюртерек. — Огълум, Мерьемге ве Мустафагъа айт дуаны джумаакъшамы куню япармыз. Той кунюне къалмасын. Алекет чокъ олур.

— Яхшы, анам, айтарым.

— Сакът ол, огълум, пек кечке къалма, — Эдие апте огълуна сукъланып бакъып къалды: «Не де гузель огълум бар: акъыллы, мераметли, дикъкъатлы. Иште де макътайлар. Бегенген къызы да пек гузель. Дал фидан бойлу, козьлери ачыкъ ренкли, юзю гуль киби. Бир афтадан той. Даа не къадар ишимиз бар! Эписини етиштирмек керек...» — тюшюнди о.

Рефат Васфиелерге кельгенде энди къаранлыкъ чёке башлагъан эди. Васфие устюнде енгиль сарафан, элинде къопкъачыкъ, чечеклерини сувармакъта эди.

— Бакъса ким кельди, — деди онынъ кучюк къардашы Сейяр. Къыз къопкъачыгъыны ерге къойып, йигитнинъ янына келип:

— Мераба, — деди о севинчли тавырнен.

— Я мотоциклетинъ къайда?

— Ёлда къалдырдым.

— Ана-бабанъынынъ кейфлери яхшымы.

— Сагъ ол. Селям сёйледилер. Я сизинъкилер къайдалар?

— Телевизор бакъалар. Зейнеп Люманованынъ концерти оладжакъ. Оны беклеп отуралар. Бабам пек севе бу аджайип ырджыны. Юрь, биз де барып бакъайыкъ. Рефат, бугунъ мени мотоциклетте кездирирсинъми? Пек истейим, — деди о ялварыджы сеснен.

— Кездиририм, эльбет, тек концерт биткен сонъ.

Концерттен сонъ... Шундан берли Рефат ичюн гуя вакъыт токътап къалды. Севиль Бекировнанынъ кабинетке киргенини биле дуймады.

— Селям, къардашым.

— Алейкум селям.

— Кейфинъ насыл?

— Бир ёрукъ.

Севиль стол башына кечип отурды. Дикъкъатнен йигитке бакъты ве:

— Башлаймыз, — деди. — Айт манъа, не олды, насыл олды, эписини тафсилятлы суретте икяе эт.

— О вакъытта акъшам саат докъузнен он арасында эди. Гъалиба, энди телевизорда «Вакъыт» программасы биткен эди. Биз Васфиенен «Мырзачёль» совхозы тарафкъа кезмеге кеттик. Онунджы километрде токътадыкъ. Манъа моторнынъ давушы худжур олып эшитильди. Мотоциклетни ёлнынъ кенарына чеккенде мен трактор давушыны эшиттим, амма онъа эмиет бермедим. Моторнен мешгъуль олгъанда, къулагъыма бирден кучьлю давуш шытырдысы эшитильди. Янбашыма бир шей урулып агъыртты, мотоциклет авдарылды. Озюме кельгенде трактор энди баягъы авлакъта айдаштырып кетмекте эди. Мен онынъ артындан: Токъта. Эшитесинъми, токъта — деп къычырдым, амма о токътамады. Аягъым пек агъырткъанындан, Васфие янына баралмадым. О, эссиз алда ерде ята эди. Онъа аджеле ярдым керек эди. Шашмалагъанымдан не япмакъ, насыл ярдым этмек, бильмедим. Юрегим буз-бузлады. Тураджакъ олдым, козюме къаранлыкъ чёкти, йыкъылдым. Бир вакъыттан сонъ, къаза олгъан ерге ГАИ хадимлери кельдилер.

— Сагъ ол. Анълашылды.

— Хатырлап оламайсынъмы, тракторнынъ тиркемеси бар эдими?

— Бильмейим. Хатырымда къалмады. Акъылымда къалды тешкериджи Исмаилов кельгенини. О, эр шейни бакъты ве шу ерде яткъан къара шапкени чантасына къойгъаныны корьдим. Мени башта милициягъа, сонъ андан хастаханеге алып кеттилер. Хастаханеде Васфиенинъ эси башына кельмей кечингенини эшиттим. Яндым, куйдим. Белледим бу теляштан бир вакъыт, чыкъып оламам, — огъланнынъ сеси титреди, чырайы бем-беяз олды. Агъламакъ истеди, лякин озюни тутты. Сонъ девам этти, — Васфиесиз омюримни тасавур этип оламай эдим, яшайыш меним ичюн бир кечильмейджек учурымгъа чевирильди. Яшамакъ истемедим. Бир къараргъа кельдим: не олса-оладжакъ.

Севиль Бекировна Рефаткъа бакъып тюшюнди: Бу мешакъатлы кунь онынъ юрегинде яшамакъта, ве метроном

киби гедже-куньдюз такъ-такъ-такъ этип, юрегини хырпалай. О, онынъ янына барып:

— Мен анълайым, эльбет сенинъ рухий вазиетинъ о вакъытта фена эди. Севген адамынъны ёкъ эттинъ. Бу яныкъ сени урып йыкъты, алсызландынъ, башынъа дюнья авдарылды. Эр алда озюнъни тут. Бу агърыгъа даянмакъ ичюн, Алла-Таала санъа къувет берсин. — йигит башыны саллады.

— Васфиенинъ эляк олувындан о вакъытта меним башымда: «Мен буны барып Мерьем аптеге насыл айтырым», — деген аджджы фикирлер доланды. Меним вазиетимни анълайысынъызмы?

— Анълайым.

— Сиз трактор акъкъында сорадынъызмы?

— Э.

— Хатырымда: «Бизни трактор къакъып кетти», — деп айттым. Лякин тешкериджи Исмаилов бутюн вакъыт мотоциклет кетеяткъанда озю авдарылды, ич бир трактор ёкъ эди, — деп текрарлап турды. «Ёкъ олса, ёкъ да», — тюшюндим мен. Васфие эляк олгъан сонъ, къалгъаны манъа, озьбеклер айткъандай «бари-бир». Мен озь элимнен тешкериджи язгъан малюматкъа имза къойдым.

— Сонъуны ве бунынъ акъибетини тюшюнмединъми?

— Ёкъ, тюшюнмедим.

— Яхшы, етер. Шимдилик сагълыкънен бар.

— Сагълыкънен къалынъыз.

Умеровнынъ артындан къапы орьтюльген сонъ, Севиль хайли вакъыт эллеринен юзюни къапатып, къыбырдамай отурды. О, атта кабинетке прокурорнынъ киргенини биле дуймады.

— Сизге не олды, Севиль Бекировна? Кейфинъиз ёкъмы?

— Ёкъ, Уткур Къадырович, озюм шай. Тюшюнджеге далдым, — деди къыз.

— Сиз эп Умеровнынъ ишинен мешгъульсинъизми?

— Эльбет.

— Сонъ насыл хулясагъа кельдинъиз?

— Зан этсем, Уткъур Къадырович, Умеровнынъ о вакъыттаки шашкъынлыкъ асабий вазиети озю хусусында, этрафында не олаяткъаныны хусусында догъру тюшюнмеге имкян бермеген олса керек. Протоколда къайд этильгенине коре милицияда япылгъан соргъу вакъытында, район милиция болюгининъ башлыгъы Салиев де бар эди. О, Умеровнынъ трактор хусусында айткъаныны, лякин онъа инанмагъанларыны къайд эте. Рефат да бутюн вакъыт бу фактны текрарлай, шунынъ ичюн бу меселе мени айрыджа раатсызламакъта. Махкеме де бу муим фактқъа эмиет бермей кече ве тешкериджи Исмаилов тарафындан уйдурылгъан версияны укюм къарарына эсас этип ала.

— Демек, сизинъ фикиринъиздже, тешкериджи Исмаилов акъикъий джинаетчини гизлеп, оны къуртармакъ я да къабаатлав ишини орьтмек истеген. Мен догъру анъладыммы?

— Бильмейим, инанмакъ истемейим, амма бу иште онынъ къолу темиз олмагъаныны ичим дуя. «Ёкъ, Руслан Исмаилович ойле адам дегиль. Менимдже о джиддий тешкериджи», — дейим озь-озюме. Лякин исбатлайыджы фактларгъа эсасланып мумкюн бир нетиджеге кельмек: бу иште онынъ къабааты, гъалиба, бар.

Мына бойле ишлер.

— Мен де шекленем. Лякин маддий исбатлар буны тасдыкълайлар. Шимдилик даа кесен-кес бир шей айтып оламайым, лякин асыл олгъан вазиетте къабаат...

— Ёкъ, Уткъур Къадырович, буны айтмакъ даа эрте.

— Мувафакъиет сизге.

7

Махкемеде Умеровны беш йыл азатлыкътан махрум этюв хусусында укюм къарары чыкъарылгъан сонъ, тешкериджи Исмаилов озюне ер тапамады. Озь ишини догърулыкънен алып баргъан бу намуслы адамнынъ прокуратура хадимлери арасында итибары буюк эди. «Не керек эди манъа бу иш? Барсын оны башкъа тешкериджи бакъкъайды ве акъикъий,

догъру укюм къарары чыкъарылгъайды», — деп тюшюне эди о даима бир озю къалгъанда. Базыда о барып прокуроргъа эр шейни айтайым деп ынтыла, лякин «сонъу не олур» деген фикир оны токътата эди. Шимди о, «Умеровнынъ иши» янъыдан бакъылгъаныны ве онынъле Севиль мешгъуль олгъаныны биле. Амма о, къызнынъ тутунгъан ишни мытлакъа сонъуна чыкъаргъаныны да яхшы биле. О, бу ишнинъ сонъу неге барып чыкъаджагъыны анълай ве шунынъ ичюн де онынъ акъибетинден къоркъа. Эр кунь акъшам яткъанда барып эр шейни олгъаны киби айтайым, деген къараргъа келе, лякин саба тургъанда бу фикирден вазгече. Эр алда о бир кунь Севильнинъ кабинети янына бара, яваштан къапыны ачып кире, амма анда кимсе ёкъ. «Беклерим, бир якъкъа чыкъкъандыр, — деп озюни тынчландыра, амма, сыкъылгъанындан къан-терге бата. «Ёкъ, ёкъ, не япасынъ сен, ахмакъ. Топла фикирлеринъ ве выз мындан», — кедернен тюшюнди о. Онынъ къан басымы котерильди, козюнинъ огюне къаранлыкъ чёкти ве башы айланып зар-зорнен кабинеттен чыкъты. Коридорда токъталып явлугъынен юзюнинъ терини сюртти.

Диварны тутып ашыкъмай бинадан чыкъып кетмеге ынтылды. Шу арада Севиль прокурорнынъ кабинетинден чыкъып, озь одасына догърулды. Оны корьген Руслан Исмаилович тез-тез коридорнынъ кошеси артына чекилип гизленди. Элинде папкасы иле къыз онынъ янындан кечип кетти. Исмаилов: «О мени корьмеди» — деп терен нефес алды ве азбаргъа чыкъты. Ачыкъ, кунешли авада бол-бол нефес алып, озюни тынчландырмакъ истеди. Лякин онъа нефес етишмей эди. Ёлдан чешит адамлар кетмекте эди. Бири-бирлеринен лакъырды этелер, кулюшелер, юзьлеринде къуванч эди. Амма онынъ гонълю тюшкюн, озю къасеветли алда. «Не япайым экен?» — деп тюшюне. Олып кечкен вакъиалар онынъ козю огюнден кетмей ве онъа бир дакъикъа биле раатлыкъ бермей эдилер. Шу огъурсыз кунюни о олгъаны киби хатырлай. Джыллы июль акъшамы эди. Иштен къайтып кельгенинен ашыны ашады ве газета окъумагъа тутунды.

Къадыны Алиме:

— Сен кене газетагъа япыштынъ. Балаларнынъ не япкъанларынен меракъланмайсынъ. Бар бакъ, сенинъ де баба олгъанынъны бильсинлер текаран. Саба кете, акъшам келесинъ, бутюн эв меним бойнумда, — деп опькеленди.

— Шимдичик, назлым, чайымны ичейим де, барып бакъарым оларны, — деди ве апайына дикъкъатнен бакъты. Козьлерининъ тюбюнде бурюшиклерини эслеп: «Эй, вакъыт кече, амма насыл дюльбер къыз эди! Этрафында йигитлер сюрю-сюрю айлана эдилер, лякин о мени сайлады. Мен исе онъа кереги киби аиле бахты берип оламадым. Балаларнынъ да тербиесини бутюнлей онъа юкледим. Олар чапкъалай, ойнакълай, эвни башларына котерелер», — тюшюнди о.

Руслан Исмаилович балалары ичюн раатсыз олмай, оларнынъ къашанлыгъы башкъа балаларгъа бакъкъанда бам-башкъа. Олар сёз туталар, мектепте де яхшы окъуйлар.

О, еринден турды ве папучларыны кийип, оларнынъ одасына догърулды. Бу арада къатты-къатты пенджере къакъылды.

Азбарда копек авлады. Азбаргъа чыкъып етиштирмеди, босагъа устюнде онынъ догъмуш къардашы Рустем пейда олды. О, эеджанлы, чырайы бакъылмай, кольмеги былашыкъ, сачлары чыбалангъан, санки дерсинъ сархош алда эллери къалтырай.

— Санъа не олды шу? Хайыр ола...

— Не япайым, Руслан? Къардашчыгъым, не япайым? Эшитесинъми, мен адам бастырдым, — о теляшле кокюсини юмрукънен дёге. — Меним башыма бу беля неден, аджеба? Мен гедже-куньдюз раатлыкъ бильмейип эшек киби чалышам. Трактор дюмени башында отургъанда эр вакъыт дикъкъатнен ёлгъа бакъа эдим. Бугунь манъа не олды? Не олды?.. Бильмейим... Мени Алла-Таала джезалар. Тракторымны токътатмадым, — о агъасынынъ якъасына япышып силькиндирди. — Мен корьмедим... Корьмедим... Пек къаранлыкъ эди. Ах, энди не япарым мен? Агъам, тюшюн, бир шей уйдыр. Бу сенинъ къолунъда... — деди ялварып Рустем, сонъ, — я ме-

ним балаларым? Беш бала! — о авучыны джайып Исмаиловнынъ юзю огюнде беш пармагъыны косьтерди.

—Токъта, текаран, тынчлан. Инсан акъкъыллы анълат, не олды?

— Мени... мени... Эшитесинъми, Руслан, анда ёлда меним шапкем къалды. Шимди барып оны тапарлар. Сонъ мени де тапып, къапарлар. Ах, не оладжакъ манъа? А-а-а-х... — инъранды Рустем.

— Сен адамны бастынъ? — шашкъынлыкъ алында сорады агъасы. — Э, — догърулыкъны тасдикълап, Рустем башыны саллады. Шаматаны эшитип эвден Алиме чыкъты ве Рустемни бойле алда корип, о да атешке одун къошты:

— Вай, санъа не олды, юзюнъде ренк къалмагъан?

Рустем бир шей айтмайып, меджалсыз алда къолуны саллап, басамакъ устюне чёкти ве агъламагъа башлады. Бираздан тынчлангъан сонъ:

— Бильген олсам, тракторнынъ чыракъларыны тюзетмей чыкъмаз эдим. Къаранлыкъта бир шей корюнмей эди.

— Тур. Эвге кирейик, — деди Алиме онынъ элинден тутып чекти ве одагъа озгъарып, диван устюне отуртты. — Мен шимдичик къаве пиширирим. — Бу арада телефон чынъгъырдады.

— Мурад, ал телефонны, огълум, ким экен, — деди Руслан Исмаилович, — огълуна мураджаат этип.

— Баба сизни чагъыралар.

— Бу да ким экен?

— Чалышкъан еринъизден, гъалиба, — деди Мурад устюндеки джинсини тюзетип. — Ёлда насылдыр къаза олгъан, сизни чагъыралар, — деп къошты о.

Одагъа элинде табакъ иле Алиме кирди. Акъайынынъ ишке чагъырылгъаныны эшитип, табагъынен берабер оданынъ ортасында къатып къалды. Бир вакъыттан озюне келип табакъны столчыкъ устюне къойды да, фильджанны Рустемге узатты:

— Ич, енгиллеширсинъ бираз.

— Истемейим.

Исмаилов тез-тез кийинип азбаргъа чыкъты, анда оны хызмет машинасы беклей эди:

— Не олды? — деп сорады о айдавджыдан. — Ёлда авария олгъан.

Олар къаза олгъан ерге етип баргъанда, анда энди район милиция болюгининъ башлыгъы Шавкат Анварович Салиев ве ГАИ хадими Олег Борисович Васильев этрафны козьден кечирмекте эдилер.

— Селям, аркъадашлар, — о ердекилер башларыны къакъытып селямлаштылар.

Ерде яткъан къызны корип:

— Гъалиба, эссиз ята? — деп меракъланды о. — «Аджеле ярдым»ны чагъырдынъызмы?

— Эльбет, чагъырдыкъ.

— Я онъа не олгъан? — о кенарда яткъан огъланнынъ янына барды.

— Аягъым... аягъым пек агъыра, — деп инъранды огълан ве башыны котерип, сорады. — Я къыз насыл? Айтынъыз, сагъмы? Мен котерилип оламайым. Ялварам сизни, бир чаре тапып, онъа ярдым этинъиз. Мен озюмнинъ чаремни озюм корерим. Тек о сагъ къалсын. Эшитесинъизми, барып бакъынъыз, нефес аламы? — о бутюн вуджудынен къыз яткъан тарафкъа ынтылды.

— Раатсызланма, эр шей еринде олур. Мына «Аджеле ярдым» да кельди. Олар ярдым этерлер.

— Озюнъиз авдарылдынъызмы? — деп сорады Исмаилов сёз сырасы.

— Ёкъ, бизни трактор къакъып кетти, гъалиба, — деди йигит, сонъунадже анъламайып вазиетни. — Ялварам, барынъыз къызгъа ярдым этинъиз, къызгъа...

Тешкериджи «Аджеле ярдым» машинасы тарафына адымлады, озю исе эп ойланды: не ичюн, «гъалиба», — дей. Демек, йигит оларны трактор къакъкъаныны ишанчнен айтып оламай.

— Демек мумкюн... Ёкъ, ёкъ, токъта. Сен тешкериджисинъ. Сен намус, виджан, адалет тимсалисинъ де. Санъа урьметнен бакъалар. Санъа ишаналар, сен исе не япмакъ истейсинъ? Чылдырдынъми шу? Онъа шимди ярдым керек, ярын кеч оладжакъ, — бу къарышыкъ фикирлерден башы айлана, не япмагъа бильмей. Ахыр-сонъу, — ярдым эт, бир шей уйдыр. Беш балам оксюз къаладжакъ, — къардашынынъ къалтыравукъ пармакълары онынъ козю огюнде джанландылар Къулагъына исе: «Къыз озюне келеджегине ишанч пек аз. Башы бир шейнен пек кучьлю урулгъан», — деген давуш эшитильди. Сонъ:

— Я йигит не ерде?

— Мында ята.

— Алып келинъиз оны.

Йигитни къолтукъларындан тутып, етеклеп кетирип машинагъа отурттылар. Исмаиловнынъ мийинде исе эп: «Рустемны къуртармакъ, мумкюн», — деген фикир доланды ве о энди не япмакъ кереклигини анълап башлады.

8

Севиль прокурор Гъуламовнынъ кабинетинден чыкъкъанда коридорда Исмаиловны корип къалды. О, исе оны корьгенинен коридорнынъ кошесинде гизленди: «Манъа кельгенми экен?» — деп ойланды. Онынъ пешинден етмек истеди, амма озюни тутты. Бойле алда адамгъа тиймек мумкюн дегиль, онынъ озю келир. Мытлакъа келир. Иш одасына кирип, стол башына кечип, отурды. Бакъса онынъ къаршысында чырайы ап-акъ, юзю азгъын Руслан Исмаилович тура:

— Севиль, иш бойле, Мен санъа бир шей айтмакъ истедим...

— Сизни динълейим. Кечип отурынъыз.

— Сагъ ол, мен аякъ устюнде турмакъ истейим. — о, элинен биджагъынынъ этегини уфкъалай. Юреги сыкъылды. Озюни онъайтсыз алда дуйгъаны ве лафны насыл башлайджагъыны бильмейип, ода ортасында шашып къалды.

— Сизинъ кейфинъиз бозукъ, чырайынъыз къачыкъ. Бир шей олдымы? — деп сорады къыз. — Ёкъ, бир шей олмады, — деди о къатиетле ве иляве этти: — Сен Умеровнынъ ишинен мешгъульсинми? — деди о къалтыравукъ давушнен.

— Мен.

— Сонъ бир нетидже чыкъамы?

— Не айтайым, Руслан Исмаилович, базы бир нетиджелер бар. Базы меселелер даа бакъылмакъ керек. Сиз манъа, бир шей айтмакъ истединъиз. Ойлеми?

— Лафым бар.

— Динълейим сизни.

— Сен къыйналма, Севиль. Умеровнынъ ишинде бутюнлей мен къабаатлым. Мен о вакъытта бир серсем адам киби насыл месюлиетли вазифеде булунгъанымны, тешкериджи олгъанымны унутып, тайгъалакъ ёл сечип алдым. Лякин бу ёл меним ичюн пек агъыр юк олды. Оны ташымагъа ве онынънен яшамагъа меним ичюн бир сечильмеген вазиетке чевирильди. Эписи къабаат менде. Мен сизинъ узурынъыздам. Иште ойле. Не япсанъыз, япынъыз, — козьлери огюне къаранлыкъ чёккен алда о къапыгъа тараф адымлады ве, — мен къабаатлым... весселям, — деп, одадан чыкъты.

Севиль узурына озь къабаатыны танып кельген бу адамгъа бир шей айтып етиштирамады. Асыл айтмакъ да керекми эди? Ве о не айта биле эди. Гонъюлини аладжакъ эдими? Ёкъ, о бунъа мухтадж дегиль. Бельки, онынъ агъырыны енгиллештиреджек шей, мында келип, озь къабаатыны танувдыр. О, буны япты. Къыз гонъюлинде насылдыр енгиллик сезерек, узерине «Умеровнынъ иши» деп язылы папканы орьтип, устюне эллерини къойды ве:

— Шукюр, бу ишнинъ де сонъу адалетлиликнен ве хайырлы битеджек, — деп тюшюнди. Стол башындан турып, папканы китап рафына къойды. Сонъ, — Айдерге телефон ачмакъ керек. Къабаатлав иши насыл екюнленди экен деп раатсызланадыр.

Рефатны бир къач айдан азат эттилер. О, урбаларыны джыйыштырып, эр кеснен сагълыкълашып, тюрьменинъ араба къапысына ёл алды. Чыкъты. О якъ бу-якъкъа бакъынды, анасыны корьмеди. Бир къач саниеден сонъ, ёлнынъ бурулышындан Эдие апте корюнди. Бастырыкъта отургъан огълуна оларакъ, бир вакъытлар шенъ-шерамет олгъан къадын, онынъ чересинде акс олунгъан къайгъы-аляметлери ачыкъ-айдын корюнип тура эди. Анасыны бойле алда корип, юреги сызлады. Анасы пек денъишкен. Юрюши бам-башкъа. Башы чаларгъан. Череси бурюшкен. Текь козьлери, садакъатлы ана козьлери севгинен огълуна бакъа эди.

Ана огълунынъ янына келир экен, оны багърынъа басып:

— Къуртулдынъмы, джигерим. Аллагъа шукюр, ниает, сен ичюн сербестлик къапысы ачылды, — деди.

МУНДЕРИДЖЕ

Литературно-художественное издание

Зиятдинова Гульнар Смайловна

КОГДА ИДЁТ МАЙСКИЙ ДОЖДЬ

Рассказы и повести

Редактор *Н. И. Бекиров*
Корректор *С. С. Ситжалилова*
Макет и вёрстка *Э. Р. Аджалимова*

Подписано в печать 24.10.2019 г. Формат 60x84 $^{1}/_{16}$.
Гарнитура «BannikovaC». Усл. печ. л. 9,77.
Объем 10,5 печ. л. Тираж 500 экз. Заказ № 3291-19.

ГАУ РК «Медиацентр им. И. Гаспринского»
295048, Республика Крым,
г. Симферополь, ул. Трубаченко, 23-а.
E-mail: mediacenter2015@mail.ru
ОГРН 1159102113455

Отпечатано в соответствии с предоставленными материалами
в ООО «Амирит», 410004, г. Саратов, ул. Чернышевского, 88.
Тел.: 8-800-700-86-33 | (845-2) 24-86-33
E-mail: zakaz@amirit.ru   Сайт: www.amirit.ru